

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich wobec wyzwań Europejskiego Zielonego Ładu

Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie
Operacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej
„Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020
Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi
Podmiot odpowiedzialny za treść publikacji: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa

**Problemy rozwoju rolnictwa
obszarów górskich
wobec wyzwań
Europejskiego Zielonego Ładu**

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich wobec wyzwań Europejskiego Zielonego Ładu

Autorzy monografii

Bogdan Pomianek • Wiesław Musiał • Kamila Musiał
Wojciech Sroka • Janusz Kilar • Wojciech Krawczyk

Autorzy aneksu - uzupełnień i rozszerzeń

Monika Szymańska • Piotr Kędrek • Zbigniew Krysa • Maciej Pietrucha
Ewa Szela • Katarzyna Tymuła • Agnieszka Woźniacka
Małgorzata Miąsik • Dorota Rogala • Krzysztof Jabłoński
Jarosław Sochacki • Marcin Wójcik • Robert Karpeta

Redakcja naukowa

Wiesław Musiał • Wojciech Krawczyk

Autorzy monografii

Bogdan Pomianek, *Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi*
Wiesław Musiał, *Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie*
Kamila Musiał, *Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy*
Wojciech Sroka, *Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie*
Janusz Kilar, *Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku*
Wojciech Krawczyk, *Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy*

Autorzy aneksu – uzupełnień i rozszerzeń

Monika Szymańska, *Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa*
Piotr Kędrek, Zbigniew Krysa, Maciej Pietrucha, Ewa Szela, Katarzyna Tymuła, Agnieszka Woźniacka, Małgorzata Miąsik,
Dorota Rogala, *Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie*
Krzysztof Jabłoński, *Małopolski Urząd Marszałkowski*
Jarosław Sochacki, *Magurski Park Narodowy*
Marcin Wójcik, *Stowarzyszenie Hodowców Bydła „Pastwisko”, Gospodarstwo Rolne Oikos*
Robert Karpeta, *Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego*

Redakcja naukowa

Wiesław Musiał, *Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie*
Wojciech Krawczyk, *Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy w Krakowie*

Recenzenci

dr hab. inż. Józef Kania, prof. Akademii Nauk Stosowanych w Tarnowie
dr hab. Piotr Frączek, prof. Uczelni Państwowej im. Jana Grodka w Sanoku

Redakcja i korekta

Jerzy Lewiński, Julia Sabarańska

Projekt okładki

Katarzyna Juras

Copyright © by Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA), Warszawa 2022

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tego opracowania nie może być kopiowana, powielana lub rozpowszechniana bez uprzedniej pisemnej zgody FDPA. Prezentowane w publikacji treści wyrażają poglądy autorów i mogą nie być zbieżne z oficjalnym stanowiskiem FDPA.

ISBN 978-83-67450-10-2

doi 10.7366/9788367450102

Monografia naukowa „**Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich wobec wyzwań Europejskiego Zielonego Ładu**” powstała w ramach projektu „Europejski Zielony Ład – wyzwania i szanse dla polskiego rolnictwa”. Operacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej „Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi.

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, ul. Gombrowicza 19, 01-682 Warszawa
telefon: +48 22 864 03 90; e-mail: fdpa@fdpa.org.pl; www.fdpa.org.pl

Partner projektu: Instytut Zootechniki Państwowy Instytut Badawczy

Monografia naukowa bezpłatna przygotowana w ramach operacji „Europejski Zielony Ład – Wyzwania i szanse dla polskiego rolnictwa” w ramach Planu Działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Odwiedź portal KSOW – www.ksow.pl
Zostań Partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich

Monografia naukowa wydana na zlecenie FDPA przez Wydawnictwo Naukowe Scholar Sp. z o.o., ul. Oboźna 1, 00-340 Warszawa,
e-mail: info@scholar.com.pl; www.scholar.com.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Specyfika ograniczeń produkcyjnych krajowego rolnictwa oraz możliwości wsparcia w przełamywaniu niekorzystnych uwarunkowań gospodarowania i marginalizacji	9
Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika krajowych obszarów górzystych w kontekście realizowanej produkcji rolniczej	18
Problemy dezagrarnizacji i deanimalizacji na obszarze Karpat Polskich w aspekcie zagrożenia rozwoju zrównoważonego	38
Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych	52
Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk oraz aktywizacja i integracja społeczności lokalnych na przykładzie Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas”	69
Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego i instytucjonalnego wsparcia dla obszarów górskich i podgórszych	88
Podsumowanie	103

Aneks. Przykłady inicjatyw rozwoju rolnictwa na obszarach górskich i podgórszych

Podsumowanie seminarium „Problematyka marginalizacji i dezagrarnizacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich – problemy strukturalne”, które odbyło się 12–13 października 2022 r. w Komborni w ramach operacji „Europejski Zielony Ład – wyzwania i szanse dla polskiego rolnictwa”	109
Doświadczenia i efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” w ocenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego	115

Wykorzystanie rolnictwa na rzecz ochrony bioróżnorodności na przykładzie działań Małopolskiego Urzędu Marszałkowskiego	120
Czynna ochrona ekosystemów nieleśnych w Magurskim Parku Narodowym	126
Metody i narzędzia aktywizacji zawodowej rolników na przykładzie działalności Stowarzyszenia Hodowców Bydła „Pastwisko” oraz firmy Oikos	130
Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus	135

WPROWADZENIE

Obszary góryste, zwykle dzielone na górskie i podgórskie (pogórskie), stanowią w świecie ok. 24%, a w Europie obszary górskie i wyżynne – ok. 25% powierzchni ogólnej. W Polsce ta kategoria topograficzna i rolniczo-leśna według różnej klasyfikacji formalnej zajmuje tylko 3,3%, a wyżyny 5,6%. Z racji relatywnie niewielkiego udziału pasm górskich w ogólnej powierzchni nasz kraj w Europie zaliczany jest z reguły do nizinnych (co nie do końca jest prawdą). Także z powodu niewielkiej partycypacji w powierzchni ogólnej czy powierzchni użytkowanej rolniczo zainteresowanie w kraju obszarami górkimi w aspekcie gospodarczym, w tym produkcyjno-rolniczym, jest raczej niewielkie. Nie dotyczy to oczywiście branż turystycznej, rekreacyjnej, a także uzdrowiskowej, które z racji swoistego deficytu gór w Polsce koncentrują i intensyfikują swoją działalność na relatywnie niewielkim obszarze. Obszary góryste położone w kraju obejmują trzy różne pasma gór, tj. Karpaty Polskie, Sudety (ich część) oraz Góry Świętokrzyskie, które pomimo swojej nazwy stanowią faktycznie niezbyt rozległą wyżynę. Te formalnie rozróżnione trzy subregiony gór wyróżnia wiele odrębnych cech natury przyrodniczej, kulturowej i gospodarczej, w tym także w odniesieniu do wsi i gospodarki rolnej. Z racji członkostwa Polski w UE góry stanowią formalnie wyodrębnione obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW-LFA).

Różne zinstytucjonalizowane formy wsparcia rolnictwa i ludności rolniczej w Europie stosowane były w odniesieniu do obronności już od kilkuset lat, a w gospodarce rolnej od XIX w. W Polsce wspieranie rolnictwa na obszarach górskich wprowadzono w okresie międzywojennym (w latach 30. XX w.) oraz ponownie w latach 80. Jednak obecny system wsparcia stanowi część szerszego interwencjonizmu państwowego skierowanego na wieś i rolnictwo realizowanego w ramach WPR. Polityka ta, choć nazwana jest „wspólną”, to jednak oparta jest na legislaturze formalnej ujętej na szczeblu UE raczej ramowo i zapisanej w rozporządzeniach (a wcześniej dyrektywach). Także delimitacja obszarów górskich (i innych ONW) jest elementem prawa krajowego, akceptowanego formalnie przez instytucje UE. Stąd w krajowym zakresie kompetencyjnym jest kształtowanie poziomu płatności oraz części mechanizmów i instrumentów służących podtrzymaniu i rozwojowi rolnictwa przy zachowaniu wzrastających wymogów środowiskowych i klimatycznych. Także władze regionalne i lokalne mają do dyspozycji różne, choć w Polsce raczej niezbyt liczne, instrumenty służące wspieraniu tych obszarów problemowych, zwłaszcza w zakresie rozwoju infrastruktury społeczno-gospodarczej i ochrony środowiska przyrodniczego. W sferze gospodarki żywnościowej, w tym w rolnictwie, istotne jest współdziałanie sektora rolnego z władzami centralnymi i samorządami w zakresie efektywnego wspierania instytucjonalnego i organizacyjnego, w tym w obszarze wspomaganie inicjatyw doradztwa i finansów. Ważne jest tu również wsparcie różnych inicjatyw oddolnych służących aktywizacji gospodarczej i adekwatności produkcyjnej, w tym technologicznej, i dostosowaniu do uwarunkowań środowiskowych i kulturowych. Na różnych szczeblach samorządowych,

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

jak też i struktury państwa, cenione są rozmaite inicjatywy i przedsięwzięcia gospodarcze dotyczące zapobiegania marginalizacji rolnictwa, dezagraryzacji i dezanimalizacji oraz ekonomicznego wzmocnienia gospodarstw. Istotną i pilną kwestią jest wzajemna współpraca aktywnych produkcyjnie rolników i budowa krótkich łańcuchów dostaw. Te różne wskazane powyżej uwarunkowania, działania i wyzwania, jakie stoją przed rolnictwem i gospodarstwami rolnymi, a także środowiskiem wiejskim, będą od 2023 r. realizowane już w ramach Europejskiego Zielonego Ładu. Stanowi on ambitny plan działań, który stawiany jest przed krajami członkowskimi UE, w tym również przed polskim rolnictwem. Jest on wspólną strategią polityczną i społeczną, w której w centrum uwagi stawiane są wspólne europejskie interesy przyszłych pokoleń nawet w skali całego globu. Na szczeblu krajowym ta nowa polityka gospodarcza UE na lata 2023–2027 będzie realizowana w ramach Krajowego Planu Strategicznego. Choć jego założenia są znane i popularyzowane, to jednak szczegółowe zapisy i rozwiązania operacyjne służące rozwojowi obszarów górskich są nadal doprecyzowywane i dyskutowane. Temu właśnie służyło również seminarium zorganizowane przez Fundację na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa 12–13 października 2022 r. w Komborni k. Krosna. Podjęto na nim szeroko zakreślony i wielowątkowy temat „Problematyka marginalizacji i dezanimalizacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich – problemy strukturalne”. Zawarte w monografii opracowania i syntezy stanowią przegląd podjętych problemów, mających zarówno charakter *stricte* naukowy, popularyzatorski, jak i aplikacyjny. Publikacja stanowić może istotny wkład w dyskusję dotyczącą miejsca i roli rolnictwa górskiego w nowej Wspólnej Polityce Rolnej (WPR) zdecydowanej na ochronę środowiska i klimatu, ale także na zachowanie trwałości i regionalnej adekwatności gospodarstw oraz na wysoką jakość i rozpoznawalność produkcji rolnej.

Specyfika ograniczeń produkcyjnych krajowego rolnictwa oraz możliwości wsparcia w przełamywaniu niekorzystnych uwarunkowań gospodarowania i marginalizacji

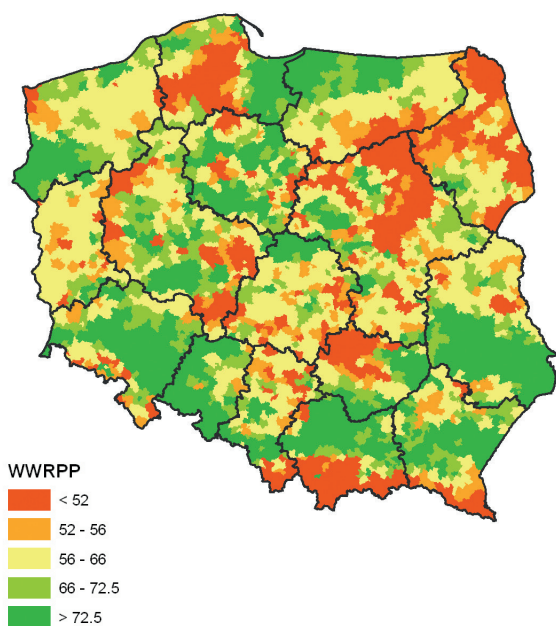
Zróżnicowanie regionalne polskiego rolnictwa – wybrane zagadnienia

O zróżnicowaniu przestrzennym polskiego rolnictwa, decydują: (a) jakość warunków przyrodniczych; (b) uwarunkowania organizacyjne, tj.: struktura agrarna, zasoby siły roboczej, poziom agrotechniki, infrastruktura techniczna gospodarstw, a także tradycje i poziom kultury rolnej. Tak samo istotne są (c) uwarunkowania ekonomiczne, w tym: ceny i ich relacje, zasoby środków trwałych, poziom nakładów inwestycyjnych, poziom dopłat i wsparcia środkami publicznymi (Krasowicz, Matyka 2021).

Regiony o najmniej korzystnych warunkach produkcji rolnej występują w województwach podlaskim, mazowieckim i pomorskim (ryc. 1). Zużycie nawozów mineralnych jest zdecydowanie mniejsze w regionach charakteryzujących się rozdrobnioną strukturą agrarną (ryc. 2). Zużycie tych środków produkcji jest także wyraźnie wprost proporcjonalnie powiązane z udziałem UR utrzymanych w dobrej kulturze i intensywnością produkcji roślinnej.

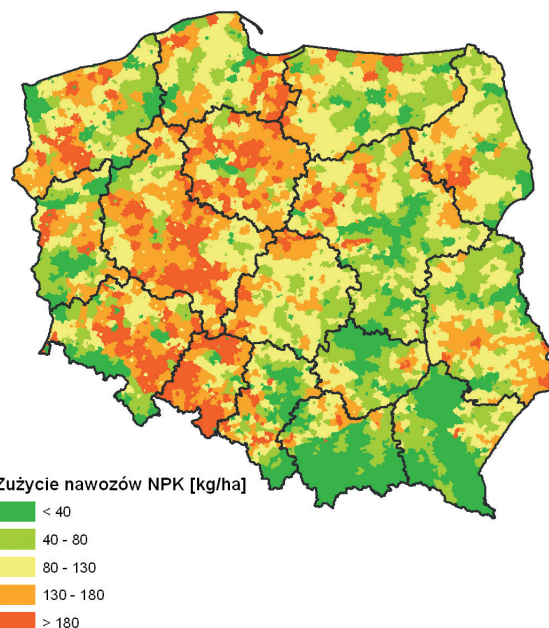
Największy odsetek najmniejszych gospodarstw rolnych znajduje się w województwach: podkarpackim, małopolskim, świętokrzyskim i południowo-wschodniej części województwa śląskiego. Gospodarstwa o pow. 5–10 ha stanowią blisko 1/3 wszystkich gospodarstw w województwie mazowieckim (ryc. 3). Obszary charakteryzujące się ograniczeniami ze względu na gorsze warunki przyrodnicze prowadzenia produkcji czy niekorzystną strukturą agrarną cechują się znacznie mniejszym udziałem gospodarstw domowych, w których ponad 50% dochodu stanowią dochody z działalności rolnej. W efekcie gospodarstwa rolne znajdujące się na tego typu obszarach są w znacznie mniejszym stopniu zainteresowane rozwojem, a nawet utrzymaniem tej działalności (ryc. 4).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

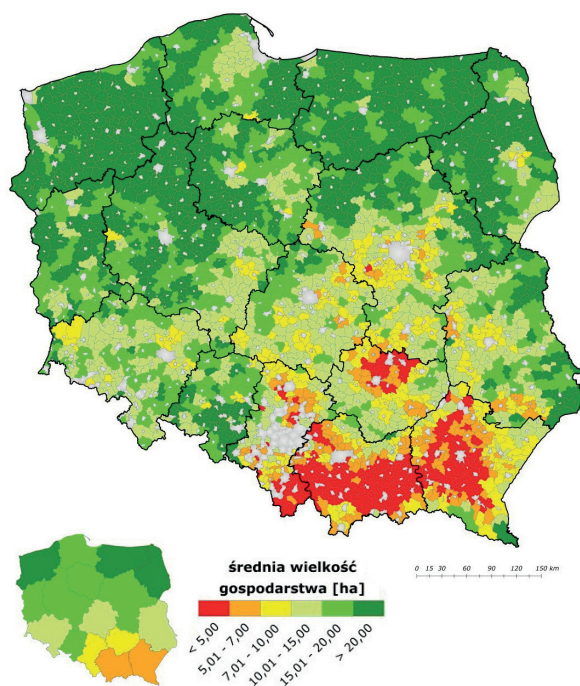
Rycina 1. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP)

Źródło: IUNG-PIB.

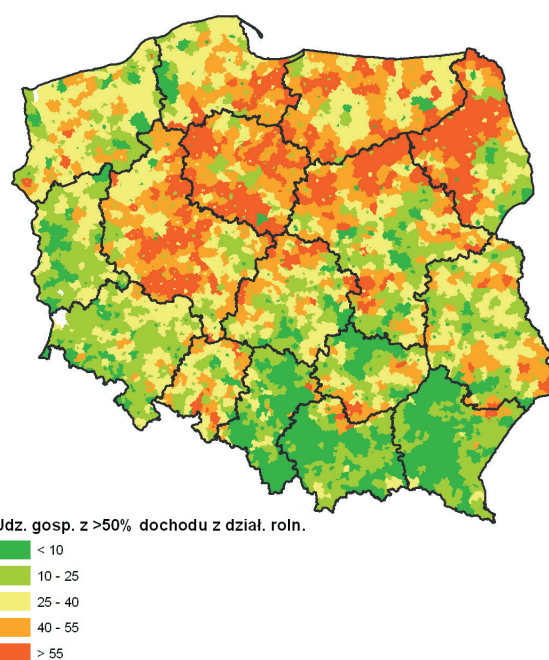
Rycina 2. Zróżnicowanie przestrzenne zużycia nawozów mineralnych NPK (kg/ha)

Źródło: IUNG-PIB.

Rycina 3. Średnia wielkość gospodarstw rolnych w Polsce

Źródło: IUNG-PIB.

Rycina 4. Udział gospodarstw domowych, w których ponad 50% dochodu stanowiły dochody z działalności rolniczej (%)

Źródło: IUNG-PIB.

Oznacza to, że przezwyciężenie niekorzystnych uwarunkowań rolnictwa i obszarów wiejskich powinno być możliwe głównie dzięki wykorzystaniu istniejących tam potencjałów rozwojowych.

Zaangażowanie interesariuszy w określenie barier i szans rozwojowych obszarów górskich i podgórskich

W celu określenia potencjałów, a także barier rozwojowych obszarów górskich i podgórskich zaangażowano zespoły ds. analizy szans i zagrożeń oraz potencjalnych kierunków rozwoju obszarów wiejskich do 2030 r.¹ oraz zespół ds. odbudowy rolnictwa na obszarach górskich w ramach Porozumienia Rolniczego², które zrzeszały przedstawicieli urzędów marszałkowskich z województw, gdzie występują obszary górskie, ekspertów z organizacji działających na rzecz rolnictwa, w końcu rolników i mieszkańców obszarów wiejskich. Prace tych podmiotów pozwoliły m.in. na:

- **Lepsze ukierunkowanie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.** Wprowadzono powiązanie płatności ONW typ górski/podgórski z produkcją zwierzęcą. Dzięki tej zmianie gospodarstwa rolne z minimalną obsadą zwierząt (co najmniej 0,5 DJP/ha) otrzymują zwiększone płatności (a) 750 zł/ha/rok – ONW typ górski, (b) 550 zł/ha/rok – ONW typ podgórski. Ponadto wsparciem ONW objęto grunty rolne zlokalizowane w miastach – ważne rozwiązanie dla obszarów górskich. Zwiększono wartość premii dla młodych rolników do 150 tys. zł. Wprowadzono ułatwienia w zakresie premii na rozpoczęcie działalności pozarolniczej oraz restrukturyzacji małych gospodarstw, a także możliwość realizacji inwestycji w nawodnienia, podwyższono stawki w ramach działania rolno-środowiskowo-klimatycznego i rolnictwa ekologicznego.
- **Dostosowanie przepisów w zakresie sprzedaży bezpośredniej i rolniczego handlu detalicznego** do potrzeb gospodarstw rolnych, w tym prowadzących produkcję na obszarach górskich i podgórskich. Zwiększono kwotę wolną od podatku do 100 tys. zł, poszerzono miejsca sprzedaży detalicznej o sklepy, restauracje, stołówki i inne placówki o podobnej charakterystyce. Sprzedaż może być prowadzona na terenie wszystkich województw i przez internet.
- **Tworzenie małych rzeźni rolniczych.** Wydano przepisy określające rozwiązania w zakresie rzeźni rolniczych – rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 18 lutego 2020 r. w sprawie niektórych wymagań weterynaryjnych, jakie powinny być spełnione przy produkcji produktów pochodzenia zwierzęcego w rzeźniach o małej zdolności produkcyjnej, położonych na terenie gospodarstw.
- **Przeprowadzenie dyskusji w formie konferencji nt. możliwości rozwojowych obszarów górskich i podgórskich** (*Wsparcie rolnictwa górskiego* – 6 marca 2019 r. w Balicach, *Innowacje wzmacniające potencjał rolnictwa terenów górskich* – 17 lipca 2019 r. w Warszawie, *Europejskie rozwiązania strukturalne dla rolnictwa górskiego na tle krajowych oczekiwań i potrzeb* – 27–28 września 2021 r. online, *Rozwój górskich i podgórskich terenów wiejskich w oparciu o potencjał obszaru i produkty*

¹ Zespoły powołano w każdym województwie w 2017 r. Do ich zadań zaliczono: przeprowadzenie oceny i identyfikację potrzeb rozwojowych obszarów wiejskich i sektora rolno-spożywczego, określenie pożądanych kierunków rozwoju obszarów wiejskich, wyznaczenie priorytetowych projektów do 2030 r., opracowanie wytycznych i nakreślenie ogólnych ram dokumentu strategii rozwoju obszarów wiejskich. W zespołach zaangażowano mieszkańców wsi, rolników, przedsiębiorców, przedstawicieli świata nauki, administracji oraz organizacji działających na rzecz rolnictwa i wsi. Wypracowane materiały wspierały proces aktualizacji strategii rozwoju o zasięgu krajowym oraz regionalnym, a także programowania sposobu wykorzystania środków UE w perspektywie lat 2021–2027.

² Porozumienie Rolnicze zostało utworzone 20 lutego 2019 r. na wniosek polskich organizacji rolniczych, zrzeszonych w Copa Cogeca. Głównym jego założeniem jest prowadzenie dialogu społecznego w sprawach wsi, rolnictwa i całego łańcucha żywnościowego: od producenta do konsumenta. W ramach Porozumienia zostało utworzonych 10 zespołów tematycznych, w tym ds. odbudowy rolnictwa na obszarach górskich.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

markowe – 15 grudnia 2021 r. online, *Rodzinne gospodarstwa rolne wobec wyzwań Zielonego Ładu* – 27 października 2022 r. w Krakowie).

Przeprowadzone dyskusje i prace analityczne wskazały, że bariery oraz szanse rozwojowe rolnictwa górskiego są stymulowane przez wiele czynników. Podsumowanie najważniejszych barier rozwojowych przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Wybrane ograniczenia rozwoju rolnictwa górskiego

Ograniczenie	Charakterystyka ograniczenia
Specyfika przyrodnicza	Uwarunkowania klimatyczne decydują o niewielkich możliwościach doboru gatunków i odmian roślin uprawnych oraz plonowania, nachylenie terenu wymaga stosowania odpowiednich technologii, erozja wodna, duży udział użytków zielonych i lasów w strukturze użytkowania gruntów.
Obrót ziemi i struktura agrarna	Historycznie ukształtowana struktura agrarna, stagnacja struktury własności, emocjonalny stosunek do ziemi, rozdrobnienie działek rolnych, niekorzystny rozłóg, surbanizacja.
Zasoby pracy i kapitału ludzkiego	Mniejsze zainteresowanie pracą w gospodarstwie – konkurencja innych sektorów gospodarki o zasoby pracy, starzenie się ludności rolniczej, częste traktowanie rolnictwa i produkcji rolnej jako kultywowania tradycji, a nie działalności komercyjnej, indywidualizm w prowadzeniu działalności rolniczej – nieufność i niska skłonność do współpracy, migracja.
Zasoby kapitału	Małe możliwości lub brak akumulacji kapitału, dekapitalizacja majątku produkcyjnego.
Organizacja i zarządzanie gospodarstwami	Małe możliwości reorganizacji gospodarstw rolnych, słabe powiązanie z rynkiem.
Technologia produkcji	Brak nawożenia lub znikome nawożenie, brak możliwości zastosowania nowych technologii, małe działki, brak opłacalności produkcji, zwłaszcza zwierzęcej.

Źródło: opracowano na podstawie diagnoz Zespołu ds. analizy szans i zagrożeń oraz potencjalnych kierunków rozwoju obszarów wiejskich do 2030 r. województwa podkarpackiego, małopolskiego oraz dolnośląskiego; Musiał, Sroka 2018.

Do najczęściej zgłaszanych perspektywicznych kierunków rozwoju rolnictwa górskiego przedstawiciele zespołów ds. analizy szans i zagrożeń oraz potencjalnych kierunków rozwoju obszarów wiejskich do 2030 r. zaliczyli:

- rozwój produkcji bydła mięsnego/mlecznego oraz owczarstwa;
- stworzenie markowych produktów charakterystycznych dla gór oraz upowszechnienie nowych technologii ICT do sprzedaży tych produktów;
- opracowanie jednolitej strategii promocji produktów rolnictwa górskiego (sery, mleko, jagnięcina, produkty z wełny, wino);
- promocja spożycia mięsa owczego oraz upowszechnienie przetwórstwa mięsa baraniego w gospodarstwach;
- rozwój produkcji wysokiej jakości, w tym ekologicznej;
- rozwój produkcji sadowniczej, również towarowej;
- rozwój niekonwencjonalnych/niszowych kierunków produkcji (winiarstwo, pszczelarstwo, serowarstwo, akwakultura, uprawa ziół) w połączeniu z turystyką;

Specyfika ograniczeń produkcyjnych krajowego rolnictwa...

- świadczenie usług środowiskowych (np. ochrona krajobrazu, ochrona środowiska, agroleśnictwo);
- wykorzystanie OZE i biogospodarka – wykorzystanie potencjału rzek i potoków górskich oraz wykorzystanie wełny.

Interwencje Planu Strategicznego WPR na lata 2023–2027 wspierające sektor rolny na terenach górskich i podgórskich

W pracach nad Planem Strategicznym WPR na lata 2023–2027 przyjęto założenie, że rolnictwo terenów górskich i podgórskich powinno być wspierane poprzez instrumenty pozwalające na jego rozwój wielofunkcyjny, a także zrównoważony. Z tego powodu przewidziano wiele działań (a) wspierających dochody rolnicze, (b) łagodzących niekorzystne warunki klimatyczne i strukturalne, (c) utrzymujących różnorodność biologiczną, a także (d) rozwijających działalność pozarolniczą nie tylko w zakresie turystyki wiejskiej, lecz również biogospodarki i niszowych produktów.

Podstawowe wsparcie dochodów oraz uzupełniające redystrybucyjne wsparcie dochodów stanowią instrument stabilizujący dochody rolników, a co za tym idzie – uodparniają na wahania rynkowe cen środków produkcji oraz produktów rolnych. Co ważne, uzupełniające redystrybucyjne wsparcie dochodów będzie przyznawane do powierzchni 1–30 ha gospodarstwom o powierzchni maksymalnie 300 ha, czyli dominującym na obszarach górskich i podgórskich.

Wsparcie dochodów związane z produkcją do krów oraz wsparcie dochodów związane z produkcją do młodego bydła to płatność, która ma na celu przeciwdziałanie spadkowi opłacalności produkcji rolnej w gospodarstwach utrzymujących krowy/młode bydło. Ten typ wsparcia ma szczególne znaczenie dla gospodarstw z mniejszą liczbą krów i ma charakter łagodzący dysparytet dochodowy między rodziną rolnika a przeciętnym dochodem w gospodarce narodowej poprzez poprawę dochodów. Możliwość otrzymania płatności wpłynie na ograniczenie dalszego spadku populacji przeżuwaczy na obszarach górskich i podgórskich, a także przyczyni się do zachowania trwałych użytków zielonych w dobrej kulturze rolnej. Płatność przyznawana jest do liczby krów/młodego bydła kwalifikujących się do płatności w gospodarstwie, nie większej jednak niż 20 sztuk. Między innymi na terenie województw podkarpackiego, małopolskiego, świętokrzyskiego, śląskiego do pomocy kwalifikują się rolnicy, którzy posiadają choć jedną sztukę tych zwierząt. Płatność roczna do sztuki zwierzęcia: ok. 96 euro za jedną krowę oraz ok. 74–76 euro za jedną sztukę młodego bydła (wołowina).

Wsparcie dochodów związane z produkcją do owiec oraz wsparcie dochodów związane z produkcją do kóz ma zapobiegać nasileniu się trudności w sektorze hodowli tych zwierząt, które mogłyby spowodować zaniechanie produkcji i negatywnie wpłynąć na inne części łańcucha dostaw lub rynki powiązane. Rolnik musi posiadać minimum 10 maciorek owczych (*Ovis aries*) lub 5 samic kozy domowej (*Capra hircus*) w wieku co najmniej 12 miesięcy. Płatność roczna do sztuki zwierzęcia, jednolita w całym kraju, wynosi ok. 26 euro za jedną owcę oraz ok. 11 euro za jedną kozę.

Istnieje również możliwość wsparcia na obszarach górskich i podgórskich innych sektorów, jak np. roślin pastewnych (**Wsparcie dochodów związane z produkcją do roślin pastewnych**), roślin strączkowych na ziarno (**Wsparcie dochodów związane z produkcją do roślin strączkowych na ziarno**), buraków cukrowych (**Wsparcie dochodów związane z produkcją do buraków cukrowych**).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Rolnictwo ekologiczne – obszary góry górskie i podgórskie należy traktować jako szczególne miejsce prowadzenia produkcji metodami ekologicznymi, ponieważ rolnictwo ekologiczne to prowadzenie produkcji rolniczej w sposób łączący najkorzystniejsze dla środowiska praktyki, ochronę zasobów naturalnych, wysoki stopień różnorodności biologicznej, stosowanie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt. Założono, że wspierane będą ekologiczne uprawy rolnicze, warzywnicze, zielarskie, sadownicze, paszowe na gruntach ornych, trwałe użytki zielone. Ponadto aby promować produkcję zwierzęcą w produkcji ekologicznej, gospodarstwa muszą wykazać posiadanie zwierząt – w przypadku płatności do upraw paszowych na gruntach ornych oraz do trwałych użytków zielonych. W przypadku premii za prowadzenie zrównoważonej produkcji roślinno-zwierzęcej konieczne jest posiadanie zwierząt w obsadzie 0,5–1,5 DJP na każdy hektar UR.

Większa troska o środowisko, intensyfikacja działań w dziedzinie klimatu oraz wkład w realizację unijnych celów związanych ze środowiskiem i klimatem na obszarach górskich i podgórskich będą realizowane również poprzez przedsięwzięcia rolno-środowiskowo-klimatyczne, ekoschematy, tworzenie zadrzewień śródpolnych czy systemów rolno-leśnych.

W ramach tych działań ważne jest wsparcie:

- **ograniczenia erozji oraz spływu biogenów**, a także **zachowania bioróżnorodności i krajobrazu górskiego** poprzez prowadzenie gospodarki pastwiskowej dzięki realizacji ekoschematu pn. **Rolnictwo węgłowe i zarządzanie składnikami odżywczymi**. W ramach interwencji wsparciem objęta będzie praktyka: (a) ekstensywnego użytkowania TUZ z obsadą zwierząt, która będzie zachęcała do prowadzenia racjonalnego wypasu zwierząt, a także przyczyni się do przeciwdziałania negatywnemu trendowi, jakim jest zaprzestawanie utrzymywania przeżuwaczy w gospodarstwach posiadających TUZ; (b) uprawy międzyplonów ozimych/wsiewek śródplonowych, które mają za zadanie pokrycie gleby roślinnością, szczególnie w okresach newralgicznych, kiedy gleby są narażone na erozję, dzięki czemu ograniczają wymywanie składników do wód podziemnych. Mają one także znaczący wpływ na ochronę zasobów naturalnych gleb, w szczególności poprzez zwiększanie substancji organicznej w glebie; (c) opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia, co zapewni właściwe zarządzanie nawożeniem dostosowanym do zasobności gleb w azot, fosfor, potas, magnez, wapń (N, P, K, Mg i Ca) i potrzeb roślin, z wykorzystaniem analizy gleby oraz systemów wspomaganie decyzji w zakresie nawożenia; (d) zróżnicowanej struktury upraw, której celem jest poprawa jakości gleby i potrzeba odbudowy materii organicznej poprzez wzbogacenie struktury upraw o gatunki roślin wpływających zarówno na dodatni bilans materii organicznej, jak i na zwiększanie się różnorodności biologicznej; (e) wymieszania obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji, co pozwoli na ograniczenie emisji amoniaku do atmosfery, a tym samym straty związku azotu, który może być wykorzystany w uprawie roślin; (f) stosowania płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo, co także przyczynia się do lepszego wykorzystania składników pokarmowych dostępnych w nawozach naturalnych przy jednoczesnym ograniczeniu emisji amoniaku i podtlenku azotu; (g) uproszczonych systemów upraw, których celem jest zapobieganie erozji wodnej i wietrznej, poprawa struktury i porowatości gleby, lepsze zatrzymywanie wody w glebie i zwiększanie zawartości substancji organicznej w wierzchniej warstwie gleby, ograniczenie parowania wody z gleby oraz straty azotu w czasie zimy; (h) wymieszania słomy z glebą, co zapewni utrzymanie żyzności gleby w efekcie zwiększania poziomu próchnicy i w efekcie poprawę właściwości chemicznych, fizycznych i biologicznych gleby. Większa zawartość próchnicy podtrzymuje bioróżnorodność organizmów glebowych, jak również zmniejsza podatność gleb na procesy erozyjne oraz zwiększa ich żyzność, co jest również kluczowe dla rolnictwa terenów górskich i podgórskich;

Specyfika ograniczeń produkcyjnych krajowego rolnictwa...

- **ochrony trwałych użytków zielonych** na obszarach górskich i podgórskich poprzez realizację ochrony cennych siedlisk przyrodniczych (obszary Natura 2000 i poza tymi obszarami) oraz ekstensywne użytkowanie łąk i pastwisk na obszarach Natura 2000. Ekstensywne użytkowanie promowane w ramach tych interwencji wpływa na zróżnicowanie i bogactwo przyrodnicze siedlisk łąkowo-pastwiskowych. Praktyki związane są w szczególności z intensywnością i rodzajem użytkowania oraz terminami koszenia lub wypasu zwierząt, a ich zakres jest dostosowany do preferencji zagrożonych gatunków oraz charakteru siedlisk przyrodniczych;
- **utrzymania ras zachowawczych zwierząt** kluczowych dla obszarów górskich (bydło, konie, owce, kozy). Produkcja zwierzęca oparta na tradycyjnych polskich rasach jest obecnie nieopłacalna, toteż w celu zachowania tych ras (i potencjalnie cennych na przyszłość ich cech genetycznych) niezbędne jest wprowadzenie odpowiedniego wsparcia;
- **utrzymania starych odmian roślin**, kluczowych dla obszarów górskich. Interwencja polega na zachowaniu tradycyjnych i rzadkich w uprawach gatunków roślin rolniczych, warzywnych i zielarskich, a także dawnych odmian oraz miejscowych populacji i ekotypów uprawianych na terenie Polski, czego skutkiem będzie dywersyfikacja upraw sprzyjająca zwiększaniu bioróżnorodności na terenach wiejskich.

Ponieważ na obszarach podgórskich i górskich występują gleby marginalne, a także procesy erozyjne, istnieje także możliwość wsparcia **tworzenia zadrzewień śródpolnych czy systemów rolno-leśnych**.

Łagodzenie niekorzystnych warunków klimatycznych i strukturalnych na obszarach górskich ma się odbywać poprzez utrzymanie płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami (ONW). W tym zakresie nie uległy zmianie rozwiązania funkcjonujące w PROW 2014–2020, opisane na początku rozdziału.

Dodatkowo w Planie Strategicznym Wspólnej Polityki Rolnej 2023–2027 przewidziano wsparcie inwestycyjne gospodarstw, szczególnie w zakresie: (a) poprawy dobrostanu bydła i świń (chodzi np. o zapewnianie dostępu do wybiegów oraz pastwiska czy odpowiedniego mikroklimatu w budynkach inwentarskich, poprawiającego ich zdrowotność i eliminującego stres termiczny); (b) ochrony środowiska i klimatu (obejmujące budowę wodopojów, instalacji związanych z wentylacją lub obniżających temperaturę w budynkach inwentarskich); (c) zwiększania konkurencyjności (m.in. inwestycje z zakresu systemów jakości czy rozwiązań cyfrowych).

Z uwagi na duży na terenach górskich i podgórskich udział gospodarstw o niskim potencjale ekonomicznym uwzględniono wsparcie na rozwój małych gospodarstw. Jego celem jest większe związanie ich z rynkiem przez rozwój produkcji i przygotowania do sprzedaży produktów rolnych wytwarzanych w gospodarstwie, rolniczego handlu detalicznego, sprzedaży bezpośredniej oraz dostaw bezpośrednich oraz rolnictwa ekologicznego. Preferowane będą gospodarstwa, w których co najmniej 50% użytkowanych gruntów znajduje się na ONW typ górski lub ONW typ specyficzny strefa II (tylko obszary, na których co najmniej 50% powierzchni użytków rolnych znajduje się powyżej 350 m n.p.m.).

W dalszym ciągu ważnymi instrumentami zostaną: wsparcie dla młodych rolników, scalanie gruntów wraz z zagospodarowaniem poscaleniowym oraz tworzenie i rozwój organizacji producentów i grup producentów rolnych.

Krajowy Plan Odbudowy jako narzędzie przemian obszarów górskich i podgórskich

Równoległe w ramach Krajowego Plan Odbudowy przewidziano środki m.in. na inwestycje demonstracyjne, ważne dla obszarów górskich i podgórskich przykładowo w zakresie ograniczenia zasobów siły ludzkiej wykorzystywanej w hodowli zwierząt i uprawie roślin w górach czy przetwórstwa lokalnych produktów żywnościowych w warunkach górskich. Te ostatnie także preferują rolników z obszarów górskich. Szczegółowa informacja w tym zakresie jest dostępna na stronie internetowej administrowanej przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa.

Prace jednostek naukowych na rzecz rozwoju rolnictwa górskiego i podgórskiego

Od 2021 r. instytuty badawcze podległe Ministrowi Rolnictwa i Rozwoju Wsi aktywnie realizują badania na rzecz dostosowania produkcji do trudnych warunków górskich. Przykładowo dotyczą one: (a) przywrócenia uprawy śliw oraz rozwoju produkcji owoców wybranych gatunków roślin jagodowych na terenach podgórskich; (b) opracowania technologii przetwórstwa produktów ogrodniczych dla gospodarstw na terenach górskich i podgórskich; (c) określenia potencjału produkcyjnego i genetycznego zwierząt trawożernych w regionach górskich i podgórskich z uwzględnieniem intensywnego i ekstensywnego użytkowania łąk i pastwisk w aspekcie zwiększenia rentowości gospodarstw; (d) opracowania założeń jednolitego dla obszarów górskich programu wspierającego wypas kulturowy; (e) wielokierunkowego zagospodarowania wełny owczej pochodzącej od ras owiec górskich hodowanych w Polsce z uwzględnieniem surowca niespełniającego wymogów jakościowych; (f) opracowania technologii przetwórstwa żywności pochodzenia zwierzęcego na terenach podgórskich, w tym wytwarzania wyrobów szlachetnych, oraz optymalizacji ekonomiki rozbioru tuszy; (g) badania w zakresie rolnictwa ekologicznego.

Rozwój edukacji pozaszkolnej poprzez szkolenia oraz doradztwo rolników z obszarów górskich i podgórskich

Ośrodki Doradztwa Rolniczego oraz Centrum Doradztwa Rolniczego (CDR) są corocznie angażowane w podnoszenie wiedzy rolników, mieszkańców wsi, w zakresie gospodarowania na obszarach górskich i podgórskich. Głównie omawiane są następujące zagadnienia:

- chów zwierząt dostosowanych do warunków górskich (różne gatunki);
- prawidłowa gospodarka na użytkach zielonych;
- rozwój przetwórstwa związanego z produkcją zwierzęcą (serowar/masarz) oraz roślinną (warzywa/owoce).

Szkolenia prowadzone przez CDR obejmują:

- koncepcję Smart Villages na obszarach górskich i podgórskich;
- rozwój górskich i podgórskich terenów wiejskich.

Ponadto w przygotowaniu znajduje się dwudniowe szkolenie dla rolników z województw, na których terenie występują obszary górskie i podgórskie, finansowane ze środków PROW 2014–2020. Jego program wygląda następująco: pierwszy dzień – szkolenie teoretyczne w zakresie: (a) gospodarki pasterskiej, w tym

Specyfika ograniczeń produkcyjnych krajowego rolnictwa...

z wykorzystaniem metod produkcji ekologicznej, na obszarach górskich i podgórskich: organizacja wypasu przeżuwaczy z uwzględnieniem uwarunkowań kulturowych, zasady korzystania ze środowiska naturalnego, produkcja i sprzedaż produktów wytworzonych na bazie gospodarki pasterskiej (mleko, sery, wełna) albo produkcji ogrodniczej, w tym z wykorzystaniem metod ekologicznych, prowadzonej na obszarach górskich i podgórskich; organizacja produkcji z uwzględnieniem uwarunkowań klimatycznych, właściwy dobór roślin, prowadzenie produkcji z wykorzystaniem rozwiązań ograniczających wpływ rolnictwa na środowisko i klimat, produkcja i sprzedaż produktów wytworzonych w gospodarstwach ogrodniczych; (b) rozwoju możliwej działalności niszowej na obszarach górskich i podgórskich, np. zielarstwa, pszczelarstwa, chowu królików, przydomowego chowu drobiu, zagospodarowania wełny; (c) ekonomiki gospodarstwa rolnego położonego na obszarach górskich i podgórskich, w tym ekonomicznej oceny planowanych inwestycji w gospodarstwie, korzyści ekonomicznych wynikających ze współdziałania rolników, różnicowania źródeł dochodu rolniczego (przykłady wykorzystania zasobów gospodarstwa do tworzenia dodatkowych źródeł dochodu); (d) form sprzedaży surowców i żywności przetworzonej z gospodarstwa, np. sprzedaż bezpośrednia, dostawy bezpośrednie, rolniczy handel detaliczny, działalność marginalna, lokalna i ograniczona; (e) marketingu sprzedaży surowców i produktów żywnościowych, pozyskania i utrzymania klienta. Drugi dzień to szkolenie praktyczne w formie pokazu podczas wizyty w gospodarstwie rolnym/podmiocie prowadzącym przetwórstwo mleka lub mięsa albo przetwórstwo owoców/warzyw i odpowiednio działalność w ramach MOL lub RHD lub sprzedaży bezpośredniej.

Ważnymi narzędziami wspierającymi rozwój zrównoważony obszarów górskich i podgórskich są programy aktywizacji gospodarczo-turystycznej na podstawie wypasu zwierząt rozwijane w województwach: podkarpackim, małopolskim i śląskim.

Podsumowanie

1. Globalizacja, koncentracja produkcji i specjalizacja w sektorze rolnym wpływają na dezagraryzację rolnictwa górskiego i podgórskiego. Występują także zagrożenia realizacji filozofii rozwoju zrównoważonego, szczególnie terenów cennych przyrodniczo i krajobrazowo. Widoczne są już zmiany w krajobrazie wynikające ze spadku pogłowia przeżuwaczy.
2. W Polsce są prowadzone działania w ramach krajowej oraz unijnej polityki rolnej, mające na celu wprowadzanie rozwiązań pozwalających niwelować bariery rozwojowe oraz wykorzystywać szanse obszarów górskich i podgórskich.
3. Z uwagi na dostarczanie dóbr publicznych (gospodarowanie wodą, ochrona bioróżnorodności, krajobrazu, tradycji wypasu) przez rolnictwo obszarów górskich i podgórskich kluczowe jest utrzymanie jego wsparcia za pomocą środków publicznych oraz dalsze dostosowanie do potrzeb.

Bibliografia

- Krasowicz S., Matyka M. (2021). *Produkcja towarowa jako kryterium wykorzystania potencjału rolnictwa w różnych regionach Polski*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 367(2): 48–72. DOI: 10.30858/zer/134170.
- Musiał W., Sroka W. (2018). Stan obecny oraz możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów górskich i podgórskich w oparciu o instrumenty polityki rolnej w nowej perspektywie finansowej. Maszynopis, MRiRW.
- Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027. Wersja 1.1. Warszawa, 1.09.2022.
- Zespoły ds. analizy szans i zagrożeń oraz potencjalnych kierunków rozwoju obszarów wiejskich do 2030 r. (2018). Diagnozy regionalne dotyczące rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Województwo podkarpackie, małopolskie oraz dolnośląskie, <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/dokumenty-analizy-szrwir-2030> (dostęp: 4.11.2022).

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika krajowych obszarów górzystych w kontekście realizowanej produkcji rolniczej

Wprowadzenie

Polska jest krajem o znaczących, a nawet dość dużych różnicach w zakresie podstawowych parametrów czy też zmiennych opisujących uwarunkowania prowadzenia produkcji rolniczej. W pierwszej kolejności zaliczyć można do nich kwestie przyrodnicze. Rolnictwo jest bowiem działem gospodarki uzależnionym od przyrody, gdyż samo gospodaruje częścią przyrody, czerpiąc z tego korzyści i ponosząc także z tego tytułu różne dolegliwości czy też straty bądź borykając się z tego powodu z różnego rodzaju problemami. Uwarunkowania przyrodnicze mogą być także determinantą czy też podstawą wyodrębniania się obszarów problemowych tzw. I rzędu. Nie są to jednak jedyne czy wyłączne uwarunkowania powstawania dysparytetów rozwoju gospodarki żywnościowej, a stąd (czy zwłaszcza) rolnictwa. Na zapóźnienie rozwoju czy też różnorodne problemy gospodarcze rolnictwa mają również wpływ przyczyny określane jako II rzędu. Zaliczyć do nich można zaszłości zdeterminowane czy też uwarunkowania historyczne. Odnoszą się one głównie do tych zdarzeń, które miały miejsce w minionych pokoleniach czy też raczej w niezbyt odległej przeszłości, która jednak w jakimś zakresie obciąża także współczesność. Są to wciąż – choć już słabiej – widoczne zniszczenia wojenne skutkujące np. utratą dóbr materialnych w Bieszczadach. Także Beskid Niski i Bieszczady mogą być dobrym przykładem subregionów znacząco – a lokalnie nawet bardzo – zdepopulowanych, co wynika z wojennej historii tych ziem. Jednak skutki degradacji regionów wywołanej przez przemieszczające się wojsko, czystki etniczne czy działania wojenne szczególnie widoczne były dla poprzedniego pokolenia lokalnej ludności, zmuszonej odbudowywać swoje domy oraz gospodarstwa rolne, w tym budynki gospodarcze, ale w szczególności reprodukować inwentarz żywy. W Polsce nadal można dostrzec, choć coraz już słabiej, wpływy zaborów, w tym znaczące różnice w kulturze materialnej, szczególnie widoczne na byłych ziemiach zaboru pruskiego *versus* zaboru rosyjskiego. Także nadal można tu dostrzec pewne dysproporcje w ogólnym poziomie rozwoju gospodarczego, przedsiębiorczości czy nawet estetyce zagród. Widoczne jest to także w szeroko ujmowanym aspekcie kulturowym i społecznym. Następstwem zaborów i zawieruch wojennych w części obszaru Karpat są do dzisiaj odczuwalne emigracje stałe i wahadłowe o różnym natężeniu oraz utrzymywane przez mieszkańców szerokie kontakty zagraniczne, głównie o charakterze rodzinnym, w tym z USA, Kanadą czy w ostatnich latach również

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

z krajami Europy Zachodniej. Bardzo ważnymi przyczynami powstawania regionów o charakterze problemowym (i to rozpatrywanych na różnych płaszczyznach) są tzw. przyczyny III rzędu. Składają się na nie różnorodne uwarunkowania, występujące „tu i teraz”, bezpośrednio związane z nieodległą w czasie i bieżącą polityką gospodarczą państwa (czy bloków gospodarczych), globalizacją oraz ostatnio z działaniami wojennymi wznieconymi przez Rosję w sąsiadującej z Polską Ukrainie. Przyczyn tych jest wiele i będą one odrębnie analizowane w tym artykule (Musiał 2013).

Sam artykuł ma charakter diagnostyczny i przeglądowy. Stanowi w dominującej części analizę przyczynowo-skutkową problemów i specyfiki obszarów górzystych położonych w Polsce. Zalicza się do nich wieloaspektowo delimitowane w literaturze przedmiotu tereny górskie i pogórza (przedgórze). Są to tereny Karpat Polskich, na których głównie skupiono się w tej analizie, ale również Sudety, które nie tylko różnią się od Karpat przyrodniczo, ale także społecznie i kulturowo. Mają one również znacząco inne podłoże swoich problemów. Góry Świętokrzyskie, faktycznie będące wyżyną, choć także częściowo zaliczane są do obszarów problemowych – podgórskich – stanowią tu tylko mało znaczące uzupełnienie. Przede wszystkim odniesiono się do uwarunkowań przyrodniczych terenów górzystych, które sprzyjają powstawaniu problemów w gospodarce rolnej lub są bezpośrednio za nie odpowiedzialne. Następnie zidentyfikowano ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa i gospodarstw tych obszarów. Ta część analizy rekapitulowana jest uwagami i rekomendacjami, które (co stanowi specyfikę polityki rolnej) mogą być materiałem do polemiki. Sama bowiem współczesna idea i misja polityki gospodarczej prowadzonej przez państwo w odniesieniu do wsi i rolnictwa w dominującej mierze sprowadza się do zapobiegania depopulacji, podtrzymania rolniczego użytkowania ziemi i ochrony dochodów rolniczych oraz, co w ostatnich latach staje się szczególnie ważne, zachowania bioróżnorodności i ochrony klimatu. Chociaż spojrzenie na te priorytety i ich rangę może być różne, to jednak funkcje środowiskowe i gospodarcze gór są bardzo duże i ważne dla mieszkańców tych regionów, kraju i całej Unii Europejskiej.

Obszary górskie, istota, specyfika i problemy delimitacji

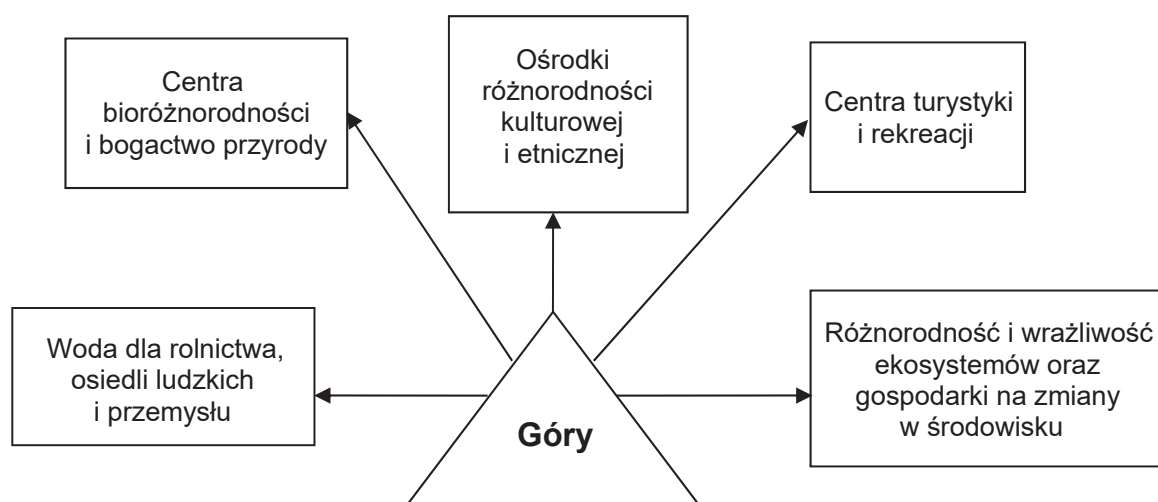
Obszary górskie pokrywają około 24% powierzchni lądów i są terenem zamieszkiwania około 12% populacji całego globu, a według różnych szacunków dalsze 14% ludności zamieszkuje w ich bliskim sąsiedztwie. Dużo większy udział niż w liczbie zamieszkującej ludności mają różne formy usług o charakterze gospodarczym i *stricte* środowiskowym świadczonych przez obszary górskie. Należy do nich w szczególności sposób dostarczanie przez góry wody, która dociera z nich do znaczącej części obszarów użytkowanych rolniczo. Ponadto z jej zasobów korzysta przemysł poszczególnych narodów, a przez to i całe społeczeństwa, zamieszkujące nierzadko miejsca bardzo oddalone od poszczególnych pasm górskich (Mountain Areas 2004).

Globalne znaczenie gór zostało potwierdzone w 1992 r. na Szczycie Ziemi w Rio de Janeiro, na którym przyjęto dokumenty Agendy 21. Zawarto w niej plan działania podpisany przez przedstawicieli państw i rządów większości krajów świata pt. *Zarządzanie wrażliwymi ekosystemami – zrównoważony rozwój obszarów górskich*. W dokumentach tych jako kluczową dla problemów ekologicznych globu postawiono kwestię gór, umieszczając je obok tak ważnych i nagłośnionych spraw współczesnego świata, jak: zmiany klimatu, pustynnienie terenów rolniczych i ograniczanie wycinania lasów. Zwrócono także uwagę na kwestię niewystarczającej wiedzy społeczeństw, państw, rządów i samorządów odnośnie do znaczenia gór i ich specyfiki w zakresie aspektów o charakterze przyrodniczym, gospodarczym i kulturowym. Implikuje to

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

m.in. brak możliwości uzyskania pełnych i porównywalnych danych dotyczących poszczególnych pasm górskich, nawet w obrębie konkretnych gór należących do kilku krajów (Czudec 2006).

Analizując najistotniejsze kwestie rozwoju europejskich obszarów górskich, skonfrontowano polskie spojrzenie na problematykę zrównoważonego rozwoju tych obszarów z kluczowymi problemami dotyczącymi tej kwestii w innych krajach europejskich. Pomimo małych rozmiarów w porównaniu z innymi kontynentami Europa ma wiele łańcuchów górskich, rozmieszczonych na terenie większości krajów. Na północy kontynentu góry występują w Islandii i Skandynawii. Na południu ciągną się wzdłuż północnych brzegów Morza Śródziemnego od Balearów po Cypr i w dużej części w Turcji. W zachodniej części kontynentu góry rozciągają na terenie Portugalii, Hiszpanii i Wielkiej Brytanii. Z kolei Ural stanowi łańcuch górski położony najdalej na wschód kontynentu europejskiego, a z południowego-wschodu granicę z Europą stanowi Kaukaz. Najdłuższe łańcuchy górskie położone są w Skandynawii, drugie pod względem wielkości pasmo górskie mieści się na Uralu, a trzecie na Kaukazie. W centralnej części Europy rozciągają się najbardziej znane i najczęściej odwiedzane przez turystów Alpy, położone w dominującej części we Francji, Włoszech, Szwajcarii i Austrii. W Europie istnieje poza tym wiele mniejszych i niższych łańcuchów górskich, takich jak Karpaty, Pireneje, Apeniny, a także wiele starszych gór rozciągających się od Masywu Centralnego we Francji do Sudetów, a także Góry Dynarskie i Wogezy. Ciągące się od Arktyki do Morza Śródziemnego góry w poszczególnych częściach kontynentu charakteryzują się zróżnicowanymi typami klimatu – od oceanicznego do kontynentalnego. Ważnym przyrodniczo czynnikiem w skali lokalnej decydującym o typie przyrody w poszczególnych łańcuchach górskich, a nawet masywach, jest mikroklimat, będący wynikiem różnego położenia względem poziomu morza, ukształtowania fizjograficznego terenu, nachylenia, nasłonecznienia itp. Wpływa on w dużej mierze na ogromną różnorodność krajobrazów i ekosystemów, w tym także na agrocenozy, zwykle ukształtowane historycznie poprzez rolnicze użytkowanie ziemi. Ma też wpływ na kwestie liczebności populacji i udział w niej ludności rolniczej oraz atrakcyjność poszczególnych pasm gór i rozwój ich bazy gospodarczej, w tym turystycznej (ryc. 1).

Rycina 1. Kluczowe wartości gór – niedocenianego ekologicznie kręgosłupa Europy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Mountain Areas in Europe 2004.

Europejskie góry mają istotne znaczenie dla liczebności i różnorodności flory i fauny kontynentu i często są nazywane „niedocenionym ekologicznie kręgosłupem Europy” (Mountain study 2004).

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

Polityka rolna różnych państw, w tym także ewoluująca Wspólna Polityka Rolna, rozciągająca się na obszary górskie i odnoszące się do nich specyfiki, proponuje różne rozwiązania praktyczne, w szczególności sposób skupiające się na wsi, a zwłaszcza na rolnictwie i produkcji rolnej. Rolnictwo, rozpatrywane retrospektywnie i współcześnie, stanowi bowiem istotny element ekonomii terenów górskich oraz znacząco wpływa na ich materialną i kulturową tożsamość. Nadal zbyt mało uwagi w polityce gospodarczej poświęca się problemom zasobności danych terenów w wodę, która wydaje się mieć, szczególnie wobec pogłębiających się zmian klimatu, największą wartość w skali europejskiej. Woda w górach, pochodząca z obfitych opadów śniegu i deszczu (w stosunku do nizin Europy opady są tu pięcio-, a nawet dziesięciokrotnie większe), zasila i inicjuje potoki i rzeki. Góry dostarczają także wodę dla rolnictwa, przemysłu i na potrzeby miast. Jest ona również źródłem mocy hydroelektrowni w wielu krajach Europy. Hydroelektrownie, stanowiące relatywnie tani i dobrze rozwinięty system pozyskiwania prądu w Alpach, nie są tak dobrze rozwinięte w innych masywach górskich. Pomimo niskich kosztów produkcji niosą one jednak wiele zagrożeń dostrzeganych współcześnie, w tym: zmiany w ekosystemach, w krajobrazie, uwalnianie osadów, erozje stoków itd. Zagospodarowanie ziemi w poszczególnych pasmach górskich Europy wykazuje także bardzo duże zróżnicowanie z uwagi na fakt, że na obszarach tych są regiony, w których funkcje: przemysłowe, usługowe, turystyczne i rolnicze, występują z różnym nasileniem. W odniesieniu do rolniczego użytkowania ziemi na terenach całej Europy obserwuje się znaczące zróżnicowanie krajobrazu, które odzwierciedla interakcje człowieka z systemem biofizycznym. Przykładem jest występujące w Skandynawii bogactwo lasów, dobrze rozwinięta hodowla zwierząt i pasterstwo w Alpach i Karpatach. Także na dużej powierzchni Bałkanów ich suche tereny są miejscem wypasu zwierząt (choć w ostatnich latach tam również pojawiają się problemy związane z porzucaniem ich chowu).

Europejskie góry mają istotne znaczenie dla ochrony przyrody, stanowiąc centra bioróżnorodności. Ochrona najważniejszych ich części prowadzona jest poprzez tworzenie parków narodowych, rezerwatów przyrody i innych formalnych i nieformalnych typów obszarów chronionych. Dwie trzecie opisanej flory europejskiej występuje w przeważającej części lub w całości na obszarach górskich, dlatego są one tak ważne z punktu widzenia podtrzymania bioróżnorodności (Hube 1996). Wiele europejskich pasm górskich, położonych na południe od Arktyki, zawiera gatunki będące relikdami ostatniego zlodowacenia, które do dzisiaj występują w ich najwyższych partiach, gdzie warunki klimatyczne są zbliżone do tych z czasów plejstocenijskiej epoki lodowej. Podczas gdy istnienie wielu gatunków dziko żyjących roślin i zwierząt zależy od występowania specyficznych biofizycznych czynników, niektóre zbiorowiska górskie, a zwłaszcza łąki i pastwiska, podtrzymywane są poprzez koszenie i wypasanie, a nawet przemianą uprawę płużną. Taka działalność rolnicza pomimo jej często ekstensywnego charakteru jest nieodzowna dla istnienia tych półnaturalnych zbiorowisk, natomiast porzucenie rolniczego użytkowania oznacza dalsze zmniejszanie się bioróżnorodności. Żyjące w tych środowiskach (w szczególności w Europie Środkowej i Wschodniej) niektóre gatunki roślin i zwierząt zagrożone są zatem poprzez depopulację i zmiany w systemie użytkowania ziemi (ekstensyfikację), wynikające z dyktatu ekonomii rynkowej.

Europejska różnorodność kulturowa jest także mocno związana z obszarami góorskimi, są one domem dla wielu europejskich mniejszości etnicznych z ich specyfiką kulturową, językiem, dialektami i tradycjami. W wielu pasmach gór różnorodność ta jest rozcieńczona i spłycona przez wpływy cywilizacyjne i kulturowe płynące z zewnątrz, a także przez zmniejszanie się lokalnej populacji ludzi, w tym zwłaszcza młodego pokolenia. Depopulacja i migracja młodego pokolenia poza obszary górskie powoduje nie tylko negatywne oddziaływanie na podtrzymanie tożsamości górali, lecz wpływa także na to, w jaki sposób rozwija się ich kultura materialna (np. budownictwo), jak użytkują ziemię, na jaką skalę i jakie stosują

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

technologie, co uprawiają, z jaką intensywnością i jaką produkują żywność. Jest to ważne współcześnie z uwagi na dużą wagę i stosowanie instytucjonalnych rozwiązań (europejskich i krajowych) dotyczących wspierania rolnictwa – wartości, oryginalności i rozpoznawalności tworzonych tu produktów, mających znaczenie w dywersyfikacji, poprawie jakości i smaku żywności. Uprawiane tu odmiany roślin i hodowane zwierzęta, często ras lokalnych i będących już w zaniku, mają także ważne znaczenie ekonomiczne nie tylko dla rolników – producentów i łańcuchów marketingowych, lecz także dla całych regionów, czyniąc je rozpoznawalnymi przy stole. Prowadzi to do ponownego ekonomicznego i kulturowego odradzania się i bogacenia wielu recesywnych gospodarczo obszarów górskich. Odpowiednie podejście do produkcji i marketingu specyficznych produktów „z gór” może być kluczem dla przyszłości wielu górskich społeczności, gdzie produkcja rolna i leśna pozostaje ciągle ważna dla lokalnej ekonomii (Musiał 2008).

Turystyka i rekreacja są trzecią kluczową wartością europejskich gór odnoszoną do całego kontynentu, a nawet świata. Wiele aspektów wspomnianego powyżej dziedzictwa kulturowego obejmuje wysokiej jakości żywność i napoje o cechach oryginalności, które mogą być lub są kluczowymi atrakcjami dla ludzi pochodzących z ciągle rosnących centrów zurbanizowanych, nieraz nawet odległych od gór. Obszary górskie to miejsca, gdzie można uciec – kiedyś dosłownie, obecnie raczej w przenośni – dają one bowiem ludziom możliwość poznania innego stylu życia, innych wartości i zwyczajów. Pozwalają podziwiać piękno krajobrazu w mniej zmienionym i skażonym środowisku przyrodniczym. Dla ludzi zapracowanych, zmęczonych cywilizacją, zgiełkiem urbanistycznym góry są często miejscem wypoczynku, a nawet odnajdywania inspiracji. Umożliwiają także uczestnictwo w szerokim wachlarzu dyscyplin sportowych, od całkiem prostych i powszechnych, jak np. narciarstwo rekreacyjne, do sportów ekstremalnych, w tym takich, dla których uprawiania warunki mogą być spełnione tylko w górach. Jest to istotne również dla przedsiębiorców i społeczeństwa, które inwestuje w ten sektor gospodarki. Stopień rozwoju turystyki w górach Europy różni się znacznie, i to w wielu aspektach, w tym przestrzennych. Nawet w małej części łańcucha górskiego na stokach lub w dolinach może być dobrze rozwinięta infrastruktura do jazdy na nartach lub do uprawiania innych sportów, podczas gdy na terenach przyległych udogodnienia te (i warunki) mogą nie istnieć lub być całkiem odmienne. Dla uprawiania turystyki masowej bardzo ważny staje się rozpoznawalny i podtrzymywany od lat krajobraz, który zagwarantować może koegzystencję lasów, użytków zielonych, a tam, gdzie występują sprzyjające warunki przyrodnicze, także – chociaż nielicznych – gruntów ornych. Z tych względów w niektórych częściach Alp społeczeństwa uzależnione ekonomicznie od turystyki zaczęły wspierać alternatywne działania o charakterze komercyjnym, pozarolniczym, rolnośrodowiskowymi – i to w szerszej skali, niż wynikałoby to z atrakcyjności turystycznej i komercyjności konkretnych miejscowości, lecz także w odniesieniu do obszarów sąsiadujących (Musiał 1998).

Kolejną kluczową cechą obszarów górskich, dostrzeganą i docenianą w górach Europy, jest ich różnorodność i wrażliwość na zmiany środowiska (Steininger, Weck-Haneman 2002). Odmienność i surowość klimatu, piętra klimatyczne i ukształtowana przez nie piętność rozmieszczenia gatunków roślin i zwierząt oznaczają, że nawet relatywnie małe zmiany w klimacie mogą być bardzo istotne dla rolnictwa i leśnictwa oraz powodować nieprzewidywalne następstwa, negatywne gospodarczo. Także wiele zjawisk klimatycznych jest specyficznych na obszarach górskich, np.: podwyższona ilość opadów śniegu, długie zimy, nagłe zmiany pogody, nawałnice, powodzie, osunięcia ziemi, lawiny itp. Powodują one różnorodne utrudnienia i zagrożenia dla osad ludzkich i infrastruktury gospodarczej, ale i rolnictwa. Prawdopodobieństwo wzrostu częstotliwości zdarzeń ekstremalnych związanych z pogodą oznacza także wystąpienie zagrożeń naturalnych w postaci pożarów lasów oraz niewypasanych polan i hał czy cyklicznych pożarów w zaroślowych formacjach roślinnych ze strefy śródziemnomorskiej zwanych makią. Wrażliwość na zmiany środowiska,

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

w tym klimacie, na obszarach górskich ma więc także liczne negatywne następstwa gospodarcze. Zmiany klimatyczne wywołane zjawiskami globalnymi lub powodowane lokalnymi procesami siedliskowymi (np. wylesienie subregionu poprzez huragan) mogą zagrażać obniżaniem atrakcyjności turystycznej, a zmniejszanie się ilości opadów śnieżnych istotnie wpływa na długość okresu wegetacji i także sezonu narciarskiego. Może to prowadzić do powszechnego zmniejszenia atrakcyjności gospodarczej, turystycznej i rekreacyjnej gór na korzyść terenów położonych niżej. Może to wobec trudnych do wykreowania i szybkiego sfinansowania innych rozwiązań biznesowych zagrażać ekonomicznej stabilności obszarów górskich.

Delimitacja obszarów górskich

Istotnym problemem o charakterze poznawczym, w tym legislacyjnym, ale i aplikacyjnym, jest delimitacja obszarów górskich, która z reguły oparta jest na ich waloryzacji. W legislaturze UE o górskości czy górzystości terenu zasadniczo decydują dwa parametry, tj. wysokość położenia terenów (w tym rolniczych) nad poziom morza oraz jego nachylenie (dyrektywa nr 268/75/EWG). Wysokość położenia terenu ma bezpośredni związek z warunkami klimatycznymi i wynikającą z nich długością okresu wegetacji, a stąd z doborem gatunków i odmian roślin uprawnych i ich plonowaniem. Z kolei jego nachylenie (stoczystość) bezpośrednio oddziałuje na produkcję, w tym na technologiczne możliwości prowadzenia produkcji rolniczej. Są to głównie ograniczenia w zakresie wyboru pomiędzy leśnym użytkowaniem ziemi, użytkami zielonymi czy gruntami ornymi. Nakładają się na to ograniczenia technologiczne w zakresie przydatności maszyn i narzędzi do pracy na skłonach: ich szerokości, rodzaju siły napędowej (ciągnik kołowy, gąsienicowy, transport linowy, praca ręczna). W warunkach polskich delimitacja terenów górzystych po drugiej wojnie światowej oparta była na kryteriach fizjograficznych opracowanych na potrzeby bonitacji gleb (i opodatkowania gospodarstw). Do terenów górzystych zaliczono wówczas obszary rolno-leśne położone powyżej 450 m n.p.m. Natomiast obszary górzyste położone poniżej 450 m n.p.m. określono jako pogórskie lub z silnie urozmaiconą rzeźbą terenu. W latach 70. XX w. do obszarów problematycznych technologicznie dla prowadzenia produkcji rolniczej (górzystych) zaliczono tereny rolne położone powyżej 300 m n.p.m. W warszawskim ośrodku naukowym (prof. M. Nowak) zaproponowano podział (dla Sudetów i Karpat) na strefy: pogórską, położoną pomiędzy 200 m n.p.m. a 350 m n.p.m., górską – na wysokości pomiędzy 350 m n.p.m. a 600 m n.p.m. oraz wysokogórską – powyżej 600 m n.p.m. (do 1300 m n.p.m.). W 1981 r. za tereny górskie, głównie dla celów podatkowych, uznano obwody geodezyjne (wsie), których ponad 50% powierzchni użytków rolnych położonych jest powyżej 350 m n.p.m. Rozwiązanie to zaadaptowano do tzw. uchwały górskiej (Uchwała nr 4 Rady Ministrów z 21 stycznia 1985 r.). Kryterium wyodrębniania terenów górzystych, tj. górskich i podgórskich (tak to wówczas określono) stanowiły wariantowo: wysokość położenia terenu nad poziom morza lub nachylenie terenu (stoczystość). Za miejscowości górskie uznano te obszary użytków rolnych, w których ponad 50% gruntów położonych było (wariantowo w koniunkcji lub alternatywnie) na wysokości ponad 350 m n.p.m. lub też na stokach o nachyleniu przekraczającym 12°. Regulacja ta (i wynikające z niej uprawnienia czy przywileje) obowiązywała do 1989 r., tj. do urynkwienia gospodarki. W kolejnych latach zarzucono ten aspekt górskiej polityki regionalnej, zdejmując się jedynie na wolny rynek. Po akcesji do Unii Europejskiej opracowano, jak to miało miejsce we wszystkich krajach górzystych UE, własną, ale zgodną z prawem wspólnotowym delimitację terenów górzystych. Oparta ona była na wspomnianej już dyrektywie nr 268/75, ale także, i to jest istotne, na wcześniejszym dorobku legislacyjnym Polski w tym zakresie. W sporządzonych wówczas opiniach i ekspertyzach (w tym również pracowników naukowych Akademii Rolniczej w Krakowie), które miały służyć wypracowaniu nowych rozwiązań legislacyjnych dotyczących obszarów problemowych (nie tylko górskich), zwrócono szczególną uwagę na specyfikę klimatyczną i topografię głównego pasma gór, tj. Karpat Polskich. Ta swoistość sprowadza się m.in. do: zdecydowanie trudniejszych warunków

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

klimatycznych dla prowadzenia produkcji rolniczej, zwłaszcza we wschodniej części gór, w tym Bieszczadów i Beskidu Niskiego, dużego udziału północnego nachylenia skłónów użytków rolnych oraz licznych wąskich (i zacienionych) dolin rzecznych. W efekcie MRiRW przygotowało rozwiązania legislacyjne dotyczące obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, w których ponownie zapisano, że do obszarów górskich zalicza się miejscowości, w których ponad 50% użytków rolnych położonych jest na wysokości powyżej 350 m n.p.m. Przyjęto jednak strefowanie tych obszarów na strefę górską I (pogórską) o wysokości mieszczącej się w przedziale 300–500 m n.p.m. i strefę górską II położoną na wysokości powyżej 500 m n.p.m. (Musiał 2008).

W kolejnych latach i w przyjmowanych wieloletnich projekcjach UE w kraju dokonywano niewielkich korekt w nazewnictwie oraz wprowadzano zmiany związane z odwołaniami gmin i Izb Rolniczych dotyczącymi raczej drobnych korekt w klasyfikacji formalnej poszczególnych miejscowości, które mogłyby być zakwalifikowane do stref górskich (częściej odnosiło się to do stref pogórskich). W 2019 r. wdrożono w Polsce rozporządzenie nr 1305/2013 UE i przygotowano wymagane przez UE krajowe zmiany w rodzajowym podziale obszarów ONW. Wydzielono w nim nowe rodzaje obszarów problemowych, uwzględniając zarówno wysokość położenia nad poziom morza, waloryzację rolniczej przestrzeni produkcyjnej (WWRPP), jak również wskaźnik cennej przyrody oraz inne walory przyrodnicze i turystyczne, zwracając uwagę na potrzebę zachowania cennych zasobów przyrody oraz ochronę środowiska. W efekcie dla terenów górzyskich wyodrębniono: specyficzne obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania, w których ponad 50% powierzchni użytków rolnych znajduje się powyżej 350 m n.p.m. oraz wskaźnik waloryzacji przydatności rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynosi poniżej 52 pkt. (na 100 pkt. możliwych do uzyskania). Ponadto pozostawiono niezmienną waloryzację dla obszarów górskich (ONW typ górski), dla których wykonano model numerycznego pomiaru położenia (DEM). Obszary te są klasyfikowane jako górskie, gdy ponad połowa użytków rolnych położonych jest powyżej 500 m n.p.m. Wprowadzono również płatności dodatkowe dla obszarów górskich, tj. gospodarstw, które prowadzą produkcję zwierzęcą. Gospodarstwa te, aby uzyskać dodatkowe wsparcie, muszą prowadzić hodowlę lub chów zwierząt trawożernych w takiej skali, aby ich obsada wynosiła min. 0,5 DJP/ha UR.

Zmiany w formalnej klasyfikacji obszarów problemowych w Polsce przyjęte od 2019 r. doprowadziły do niezbyt dużych korekt w uprawnionej powierzchni objętej płatnościami (tabela 1).

Tabela 1. Zmiany w zakresie delimitacji ONW wprowadzone od 2019 r.

Wyszczególnienie	ONW, okres 2004–2018	ONW od 2019 r.
	powierzchnia (tys. ha) UR	
ONW z ograniczeniami naturalnymi*	9 164,3	8 351,9
ONW typ specyficzny	512,8	1 768,0
ONW typ górski	290,2	308,9
Ogółem ONW	9 967,3	10 428,9
Poza ONW	7 785,4	7 323,8

* W okresie 2004–2018, ONW, typ nizinny.

Źródło: MRiRW (2019).

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

Największą powierzchnię zajmują obecnie obszary ONW z ograniczeniami naturalnymi, ale niezwiązanymi z ukształtowaniem terenu. Powierzchnia ta do 2018 r. wynosiła 9164,3 tys. ha użytków rolnych, ale uległa istotnemu zmniejszeniu o 812,4 tys. ha, tj. o 8,9%. Zwiększyły się natomiast pozostałe kategorie obszarów problemowych. ONW typ górski wzrósł z 290,2 tys. ha do 308,9 tys. ha, tj. o 18,7 tys. ha (o 6,4%). Zdecydowanie większy wzrost powierzchni dotyczy ONW typ specyficzny – z 512,8 tys. ha do 1768 tys. ha, tj. o niemal 245%. Jednocześnie należy zauważyć, że wymogi, jakie muszą spełnić polskie gospodarstwa objęte płatnościami do obszarów górzystych, są relatywnie niskie na tle innych krajów UE. W przypadku Austrii wymagana minimalna graniczna wysokość dla obszarów górskich wynosi 700 m n.p.m. (600 m n.p.m. dla landu Salzburg), dla Niemiec – 800 m n.p.m. lub 600 m n.p.m. i nachylenie terenu 18%. Są to jednak kraje alpejskie o innym układzie pięter wysokościowych, także w aspekcie przyrodniczym. Sąsiadujące z Polską kraje karpackie, tj. Słowacja i Czechy, również mają ustalone wyższe graniczne wartości dla obszarów górskich, które wynoszą odpowiednio 600 m n.p.m. i 700 m n.p.m. Tak więc wynegocjowana przez Polskę delimitacja obszarów ONW jest korzystna dla rolnictwa i rolników, w tym także dla podtrzymania funkcji produkcyjnych gospodarstw. Jest także korzystna finansowo z powodu większych sumarycznych kwot, jakie możemy jako kraj uzyskać na ten cel w ramach transferów środków na WPR. Jednak dla rolników ważne jest nie tylko uprawnienie do otrzymania płatności, ale również kwota, jaka im przysługuje. Płatności te w odniesieniu do uprawnionej powierzchni w ostatnich latach istnienia wzrastały, ale tylko dla ONW, dla terenów górzystych. Jednak czy były to wzrosty adekwatne do wzrostu kosztów produkcji? To już może być przedmiotem innych rozważań i analiz.

Przyrodnicze uwarunkowania produkcji rolniczej na obszarach górzystych – przykład Karpat Polskich

Rozpatrując różnorodne problemy natury strukturalnej i produkcyjnej wsi i rolnictwa południowej i południowo-wschodniej części Polski, należy mieć na względzie warunki środowiska przyrodniczego, w którym żyją i gospodarują rolnicy. Wynikają one z dwóch głównych determinant przyrodniczych, które mają duży lub decydujący wpływ na produkcję rolniczą. Zalicza się do nich położenie terenów rolno-leśnych (i osad ludzkich) na określonej wysokości nad poziomem morza oraz nachylenie terenu (stoczystość). Województwa podkarpackie, małopolskie i śląskie mają w zasadzie wszystkie typy subregionów geograficznych delimitowanych warunkami przyrodniczymi. Południową część tych województw zajmują tereny górskie o bardzo dużych lub dużych cechach górzystości, stanowiącej istotne przyrodnicze ograniczenie profilu, struktury i intensywności produkcji. Przy przesuwaniu się równoleżnikowym w obrębie pasma Karpat Polskich najbardziej wysunięty jest górski subregion rolniczy (ONW górskie) o przewadze użytków rolnych położonych powyżej 500 m n.p.m. Na północ od geograficznych gór położone są pogórza karpackie tworzące w różnych pasmach region podgórski (pogórski), delimitowane przeważającym udziałem użytków rolnych położonych powyżej 350 m n.p.m. (i nie więcej niż 500 m n.p.m.), i region pogórsko-wyżynny. Obejmują one gminy i wsie, które w całości spełniają kryteria położenia, tj. 50% udziału powierzchni użytków rolnych na wysokości powyżej 350 m n.p.m. Obszary wyżynne wychodzą także poza pasmo Karpat Polskich i obejmują tereny Sudetów, Gór Świętokrzyskich, Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej oraz Wyżyny Małopolskiej.

Od terenów nizinnych i wyżynnych tereny górskie wyróżniają takie specyficzne cechy, jak: klimat, gleby, wody opadowe i płynące, świat roślinny i zwierzęcy, krajobraz, zjawiska demograficzne, kulturowe i działalność człowieka. Specyfiką tego obszaru jest mniejsza przydatność do produkcji rolniczej, w tym ograniczony

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

dobór gatunków roślin uprawnych oraz mniejsze możliwości plonowania. Rozpatrując pokrótce elementy klimatyczne i zjawiska szkodliwe dla rolnictwa związane z górzystością lub z niej wynikające, należy zwrócić szczególną uwagę na niektóre komponenty klimatu, które mają szczególne znaczenie. Są to: ostrość termiczna i śnieżność zim, długotrwałość pokrywy śnieżnej, opóźnienie okresu wegetacji i stąd wzrostu roślin, skrócenie okresu wegetacyjnego, częste i przedłużające się przymrozki, niedobory nasłonecznienia w północnej wystawie stoków oraz częste burze atmosferyczne. Zjawiska te mają oprócz wielu innych czynników szczególny wpływ na profil, strukturę i poziom produkcji rolnej.

Zmienność klimatyczna polskich Karpat oceniona agroklimatycznymi wskaźnikami bonitacji jest bardzo duża. Poza bardzo korzystnymi warunkami agroklimatycznymi pogórzy: Wielickiego, Ciężkowickiego, Dynowskiego i Przemyskiego oraz doliny Dunajca, a także części Beskidu Sądeckiego, gdzie wskaźniki waloryzacji agroklimatycznej wynoszą od 8 do 9 pkt., w pozostałej części Pogórza oraz w Tatrach warunki agroklimatyczne są zdecydowanie mniej korzystne. Jednak Karpaty położone na terenie Polski są często dezawuowane ze względu na negatywne czynniki o charakterze przyrodniczym, warunkujące dobór i planowanie roślin oraz wydajność agroekosystemów. To jednak z racji szerokości geograficznej mają znacząco gorsze niż Alpy warunki do produkcji rolniczej. W rezultacie podobne warunki klimatyczne we wschodniej części Alp mają tereny położone na wysokości 920 m n.p.m. i analogicznie w Karpatach są to obszary mieszczące się na wysokości 650 m n.p.m. Długość okresu wegetacji po przekroczeniu średniej wysokości 1550 m n.p.m. spada w Karpatach do 140 dni, a długość okresu bezprzymrozkowego do 110 dni. Ziemie górskie charakteryzuje ponadto wysoka ilość opadów atmosferycznych, są one jednocześnie bardzo zróżnicowane przestrzennie i sezonowo. Charakterystyczny jest wzrost opadów wraz ze zwiększaniem się wysokości nad poziom morza. Maksymalne wartości średnich rocznych opadów atmosferycznych w Karpatach sięgają 1800 mm na wysokości 1850 m n.p.m., aby następnie powoli spadać – o 15 mm na każde 100 m zmian wysokości. Spadki w rocznej sumie opadów w niższych przedziałach wysokościowych są znacznie większe i wynoszą przykładowo w istotnym dla gospodarki rolnej przedziale 700–1100 m n.p.m. ok. 100 mm na każde 100 m zmiany wysokości). W dolinach i obniżonych kotlinach osłoniętych przez pasma górskie, głównie od zachodu, suma opadów jest niższa niż w innych miejscach na tej samej wysokości. Dlatego uśredniona roczna suma opadów w Karpatach Polskich wynosi od 760 do 900 mm na progu Pogórza Karpackiego, zmniejszając się z kierunku zachodniego na wschód; w Beskidzie Śląskim wynosi średnio 1400 mm, a w Bieszczadach 1000–1300 mm. W górach opady mają również zdecydowanie bardziej gwałtowny charakter niż na obszarach nizinnych. Na prowadzenie produkcji rolnej wpływa tam negatywnie także długotrwałe zaleganie śniegu, szczególnie w partiach regła górnego, w którym bywa, że utrzymuje się on nawet do końca czerwca (by ponownie zacząć padać już w sierpniu tego samego roku). Upraszczając nieco problem opadów i dostępności wody do celów rolniczych, warto tu przywołać prawidłowość wskazującą, że na każde 100 m wznoszenia się terenu nad poziom morza średnia suma opadów atmosferycznych wzrasta o 30 mm w skali roku. Oznacza to, że na wysokości 600 m n.p.m. są one wyższe niż na terenach nizinnych średnio o 150–200 mm. Prawidłowość taka ma bardzo duże znaczenie, szczególnie wobec nowych wyzwań klimatycznych i zagrożeń suszami, co jest istotne dla produkcji roślinnej, w tym szczególnie dla tak ważnych w górach użytków zielonych (Musiał 2009). Należy jednocześnie dodać, że w Karpatach (ale także i w całej naszej strefie klimatycznej) występują dwa wezbrania opadów, tj. wiosenne i letnie, które mogą przynosić wylewy rzek i duże straty gospodarcze, w tym w uprawach rolnych. Rzeki mają tu znaczący, a nawet dominujący wpływ na rozmieszczenie budownictwa zagrodowego. Po gwałtownych i długotrwałych opadach pojawiają się również tendencje do powstawania osuwisk, których po roku 2010 odnotowano w Polsce ok. 1300. W polskiej części Karpat pojawiły się one m.in. w gminach Lanckorona, Laskowa, Łososina Dolna czy Szczawnica (Musiał 2019).

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

Analizując ekspozycję terenu pasm górskich i pogórskich Karpat Polskich, dostrzega się wyraźnie dominację ekspozycji północnych, które stanowią na pogórzu 37,5%, w górach zaś 33,6%. Dlatego drugą pozycję zajmują korzystne agrotechnicznie ekspozycje południowe stanowiące odpowiednio 26,2 i 25,7%. Zarówno w pasmach pogórzy, jak i w pasmach gór ekspozycja wschodnia przeważa nad zachodnią. Znaczące nachylenie terenów w górach, o czym już była mowa, jest podstawową przesłanką sposobu i intensywności zagospodarowania ziemi, w tym jej przydatności do uprawy płużnej, przeznaczenia na trwale użytki zielone czy też bezalternatywnego użytkowania leśnego (tabela 2).

Tabela 2. Przydatność ziemi w zależności od stopnia nachylenia

Stopień nachylenia	Przydatność ziemi
0–2	Najlepsza, nadająca się do pełnego rolniczego wykorzystania
3–5	Nieuciążliwa, ale już widoczne wpływy nachylenia na jakość zabiegów agrotechnicznych
Powyżej 5	Zbyt stroma dla lokalizacji szos i dróg dojazdowych
6–11	Podstawowa granica gruntów ornych gospodarki płużnej
12–15	Obszary predestynowane na użytki zielone
16–21	Przydatność pól tylko jako użytki zielone
22–29	Górna granica użytkowania pastwiskowego, obszary przeznaczone do zalesienia
30–40	Bez tarasowania nieprzydatne do uprawy
Powyżej 40	Ogołocona z gleby

Źródło: opracowanie własne na podstawie Gondek 1972.

W partiach wysokich gór, zwłaszcza w reglu górnym, występują również spadki terenu przekraczające 22° nachylenia. Są one użytkowane alternatywnie i naprzemiennie (mozaikowo) jako sezonowe pastwiska do wypasu owiec lub tereny zalesione. Granica użytkowania pastwiskowego w warunkach polskich kończy się przy nachyleniu stoku wynoszącym ok 29°.

Oceniając łącznie potencjał produkcyjny gleb regionów górzystych, należy zwrócić uwagę na wyrażane od lat przez część górali błędne oceny, które syntetycznie można zapisać jako „u nas słabe są plony, bo nieurodzajne są ziemie”. To nie do końca jest prawdą, gdyż, jak to już wspomniano, występują tu znaczne różnice w jakości i przydatności rolniczej gleb, ale i utrudniające produkcję nachylenia stoków. Jednak, jak to wskazują różne opracowania naukowe, w regionach górskich o doborze i plonowaniu roślin decyduje głównie klimat, natomiast jakość gleby, choć ważna, nie jest decydująca. Natomiast w regionach podgórskich gleba i klimat mają podobny wpływ na plonowanie i dobór gatunków roślin. Na terenach użytkowanych rolniczo nachylenie terenu ma także dominujący wpływ na stosowane technologie produkcji, w tym na wykorzystanie ciągników, żywej siły pociągowej czy też wyłącznie pracy ręcznej. Powyżej około dziesięcioprocentowego nachylenia terenu występują istotne ograniczenia stosowania technologii płużnej, która powoduje także zagrożenia erozyjne, dlatego działki rolne powinny tu mieć charakter trwałych użytków zielonych. Natomiast powyżej nachylenia 21% tereny rolnicze powinny być wyłącznie wykorzystywane jako użytki zielone. Wynika to także ze zmniejszającego się zainteresowania uprawą

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

plużną ziemi, w tym produkcją zbóż i ziemniaków, które w warunkach górskich plonują słabo i zawodnie i dlatego są nieopłacalne. Warunki klimatyczne obszarów górskich w ostatnich latach ulegają jednak istotnej przemianie. Wynikają one zapewne z globalnych zmian klimatycznych, tj. ocieplania się klimatu i spadku ilości opadów. Ma to swoje liczne skutki negatywne (zwłaszcza występowanie długotrwałych susz letnich), ale także pozytywne. Dość często uwidacznia się przedłużanie się okresu wegetacji, a stąd możliwość wcześniejszego wypasu przeżuwaczy i późniejszego ich schodzenia z pastwisk. Także zmiany klimatu poprawiają (zwykle, choć nie zawsze) warunki środowiskowe do uprawy warzyw, a zwłaszcza do produkcji sadowniczej. Nowym, nieznanym przed kilkudziesięciu laty, zjawiskiem jest pojawienie się w Karpatach, ale także w Sudetach, uprawy winorośli. Może być tu ona nową szansą na dywersyfikację upraw i wzbogacenie asortymentu produktów lokalnych o oryginalne wina. Również południowe skłony obszarów górzystych są cennymi stanowiskami (i wystawami) do lokalizacji baterii słonecznych i produkcji energii elektrycznej (na znaczącą skalę). Także silne urzeźbienie terenu stwarza duże szanse dla lokalizacji wiatraków i produkcji energii odnawialnej. Powstają tu jednak nowe problemy lokalizacyjne wynikające z sąsiedztwa z osiedlami ludzkimi i istotne kwestie o charakterze krajobrazowym.

Problemy, ale i szanse rozwoju rolniczej przestrzeni produkcyjnej obszaru Karpat Polskich podano w tabeli 3. Zestawiono w niej syntetyczną ocenę przyrodniczych cech, z których wiele bezpośrednio, a inne pośrednio rzutują na stan rolnictwa i przemiany agrarne, jakie zachodzą i jakie są tu spodziewane.

Tabela 3. Mocne i słabe strony warunków przyrodniczych Karpat Polskich, mające istotne znaczenie dla stanu i przemian agrarnych

Zakres	Mocne strony	Słabe strony
Warunki przyrodnicze	<ul style="list-style-type: none"> • Korzystny mikroklimat znaczącej części Pogórza, a także niektórych kotlin górskich, umożliwiający rozwój sadownictwa. • Przewaga terenów rolniczych o nachyleniu do 10%. • Wysoki udział użytków rolnych i umiarkowana lesistość. • Źródła wód mineralnych i geotermalnych. • Cenne walory turystyczne i krajobrazowe. 	<ul style="list-style-type: none"> • Specyficzne, nasilone regionalnie i lokalnie utrudnienia przyrodnicze o podłożu topograficznym, klimatycznym i glebowym. • Słabsze, niekonkurencyjne ogólne przyrodnicze warunki produkcji rolnej. • Zagrożenie erozyjne i osuwiskowe. • Ekspansywność dzikiej przyrody na porzuconych gruntach. • Częste występowanie ekstremalnych warunków pogodowych.
Ochrona środowiska i przyrody	<ul style="list-style-type: none"> • Niemal cały obszar Karpat ekologicznie czysty. • Duży udział parków narodowych, rezerwatów przyrody i innych terenów chronionych. • Ważna dla ekologii dominacja gospodarstw ekstensywnych o niskim zużyciu pestycydów i nawozów sztucznych. • Bogactwo flory i fauny i duża bioróżnorodność. 	<ul style="list-style-type: none"> • Nadal niska świadomość i kultura ekologiczna mieszkańców wsi. • Nadal nasilenie problemów sezonowego braku wody w gospodarstwach. • Częsty brak kanalizacji we wsiach posiadających wodociągi. • Brak wiejskich oczyszczalni ścieków i niska klasa czystości wód. • Lokalnie nadmierne obciążenie środowiska przez turystykę i rekreację.

Źródło: Musiał 2008.

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

W sferze przyrodniczej, jeśli odniesiemy ją do produkcji rolnej w górach, zdecydowaną przewagę mają tzw. słabe strony, które decydują o niższej produktywności agrosystemów, a stąd i o niższej dochodowości produkcji rolnej, co powinno przekładać się bezpośrednio na cenę ziemi – ale tylko rolniczej. Stoczystość ziemi oraz jej implikacje w sferze użytkowania rolniczego i stosowanych technologii w połączeniu z niską jakością i przydatnością rolniczą – warunkowaną klimatycznie – decyduje o jej niskiej wartości i przydatności rolniczej. Gdy warunki przyrodnicze rozpatrujemy znacznie szerzej, odnosząc je nie tylko do ziemi i produkcji rolnej, lecz także do innych form działalności gospodarczej, uwidaczniają się mocne strony, które determinują jej wielorakie użytkowanie. Ponadto bardzo istotną cechą wyróżniającą obszary górzyste na tle otaczających je terenów wyżynnych i nizinnych jest specyficzna flora, jak i całe zbiorowiska roślinne tam występujące. Odznaczają się one układem piętrowym, gdzie zmianie podlegają poszczególne gatunki związane z danymi wysokościami nad poziom morza. Wraz ze wzrostem wysokości zmienia się zatem nie tylko skład gatunkowy, ale także pokrój samej roślinności. Redukcji ulega również liczba gatunków roślin dziko rosnących i pojawiają się wśród nich endemity, które są dobrze dostosowane do lokalnych i często specyficznych warunków przyrodniczych. Zmianie podlegają także liczba i charakter gatunków zwierząt żyjących w poszczególnych piętrach wysokościowych. Jednak część z tych zwierząt może stwarzać zagrożenie i powodować realne szkody w stadach przeżuwaczy, głównie owiec wypasanych na halach. Czynią to w Karpatach Polskich głównie wilki i rysie, a bywa, że również niedźwiedzie. Góry to jednak bardzo cenne i zróżnicowane środowisko przyrodnicze, o zmiennym i bardzo odbiegającym od nizin krajobrazie. Jego dominującą cechą jest wysoka atrakcyjność krajobrazowa i estetyczna, a stąd i cenność gospodarcza wykraczająca dalece poza rolnictwo, która jednak może być łączona z gospodarstwami rolnymi i produkcją rolną (Dacko, Dacko 2014).

Ekonomiczno-rolnicze problemy gospodarowania na obszarach górskich

Skutki integracji Polski z Unią Europejską były (i są nadal) dla całej zbiorowości gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolniczą oceniane wielorako. Są one od lat korzystne dla rolników z takich gospodarstw, które z racji znaczącej wyjściowej skali produkcji, zwykle związanej z relatywnie dużym arealem ziemi, prowadzą ją bardziej nowoczesnie i na większą skalę. Gospodarstwa te, przy założeniu, że były nastawione prorozwojowo (czy ekspansywnie), a także gdy miały następcę (lub młodego gospodarza), często decydowały się korzystać ze środków pomocowych Unii Europejskiej. Dzięki temu mogły łatwiej i taniej inwestować, kupować nowoczesne maszyny rolnicze czy budować lub rozbudowywać istniejące już budynki gospodarcze, co także umożliwia zwiększanie produkcji. Zwykle także na obszarach górzystych intensyfikowały one produkcję, w tym zwiększały zużycie nawozów sztucznych i innych obrotowych środków produkcji rolnej. Jednak duża, a nawet dominująca część gospodarstw karpackich, zwłaszcza w regionie małopolskim, nie skorzystała w wystarczającym stopniu z procesu integracji z UE w sferze rolnictwa czy agrobiznesu, w tym ze wsparcia oferowanego w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Także w kolejnych latach i projekcjach WPR udział beneficjentów programów wsparcia malał, zwłaszcza w ujęciu ilościowym. Zwykle ze wsparcia na zakup ciągnika lub kombajnu korzystały już tylko jedno–dwa gospodarstwa we wsi, a bywało, że nawet w całej gminie. Z racji dwuzawodowości lub też wspierania budżetów gospodarstw domowych transferami finansowymi w formie rent lub emerytur gospodarstwa drobne z reguły nie weszły na ścieżkę rozwoju, zadowolając się jedynie kontynuacją dotychczas prowadzonej produkcji, a nawet jej powolnym (czy też szybszym) ograniczaniem (Wojewodziec 2017). Do głębszych przemian ekonomicznych i potrzeb konkurowania na coraz trudniejszym rynku rolnicy gospodarujący

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

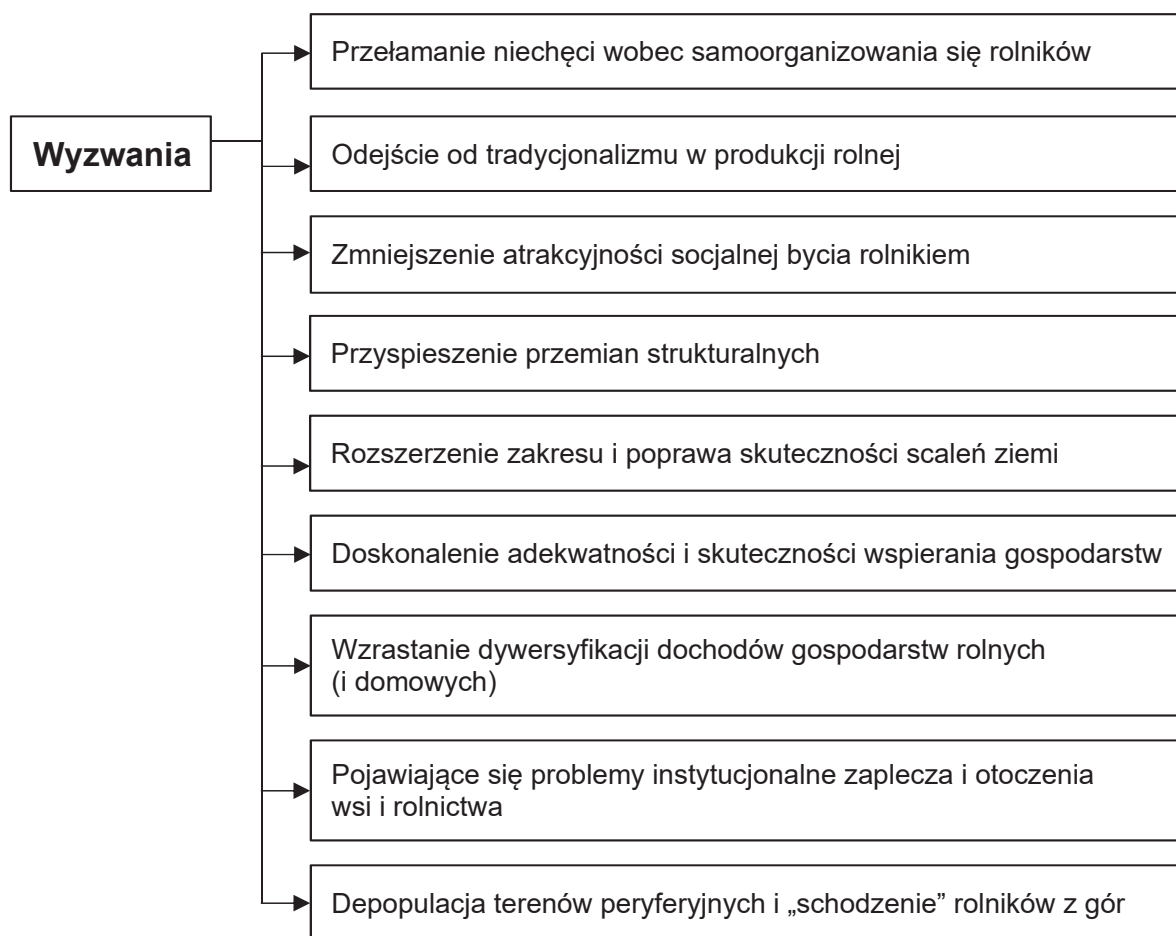
w relatywnie niewielkich, zwykle kilkuhektarowych gospodarstwach nie byli także przygotowani mentalnie. Brak im było również bardziej profesjonalnego podejścia do produkcji, a zwłaszcza do rynku i marketingu wytwarzanych produktów. Zwykle nie byli również wystarczająco zmotywowani do podejmowania trudu przebudowy lub dostosowania gospodarstw do nowych, szybko zmieniających się wymogów, choćby z racji wspomnianych już dużych możliwości pozyskiwania dochodów spoza rolnictwa. Często brakowało także własnych środków finansowych, a z czasem unijnych z powodu intensywnego wygaszania dostępu do środków pomocowych UE dla niewielkich gospodarstw rolnych (PROW 2014–2020). Gospodarstwa z tej grupy społeczno-ekonomicznej z powodu braku inwestowania z reguły posiadają starzejący się i zacofany technologicznie park maszynowy oraz prowadzą zekstensyfikowaną, niskonakładową produkcję rolną. Także w górach gospodarstwa często porzucają drobnostadną produkcję zwierząt trawożernych, co prowadzi do dalszej ich ekstensyfikacji organizacyjnej, zmniejszania przychodów i dochodów oraz pojawiania się wcześniej niespotykanego zjawiska, czyli braku przydatności produkcyjnej trwałych użytków zielonych. Jednocześnie uwolniona zostaje znaczna część siły roboczej, która wcześniej angażowana była w pracochłonną wielokierunkową produkcję, w tym zwierzęcą. Duża grupa gospodarstw znajduje się niejako na rozdrożu, wyraźnie odczuwając nieadekwatność poziomu (skali) produkcji, stosowanych technologii oraz osiągniętych efektów produkcyjnych do współczesnych potrzeb ich gospodarstw domowych i wymogów gospodarki rynkowej. Jednak tylko niewielka część z nich nadal podejmuje starania o stworzenie gospodarstw nowoczesnych, rozwojowych, co jest przedsięwzięciem trudnym zarówno z braku kapitału, jak też i deficytu dostępnej na rynku ziemi rolniczej, którą można by zakupić lub dzierżawić (Musiał 2019).

Trzecią grupę gospodarstw położonych w terenach górzystych (i nie tylko tam, lecz także w różnych regionach kraju o rozdrobnionej strukturze agrarnej) są podmioty rolne, które tracą kontakt z rynkiem, produkując niewielką masę produktów towarowych, zwykle roślinnych (głównie zbóż), przeznaczonych do obrotu sąsiedzkiego lub targowiskowego. Są to głównie gospodarstwa, które radykalnie zmniejszyły lub całkowicie zlikwidowały produkcję zwierzęcą, tj. chów tzw. dużych zwierząt gospodarskich: bydła, trzody chlewnej i owiec (Musiał, Mikołajczyk, Sroka 2013). W związku z likwidacją chowu inwentarza trawożernego zbędne stały się dla takich gospodarstw użytki zielone, które po porzuceniu powodują zmiany w krajobrazie kulturowym, a także sukcesje ekologiczne, w tym zmniejszanie się bioróżnorodności. Porzucane grunty ulegają zakrzaczeniu, a z czasem samoistnemu zalesianiu (Musiał, Musiał 2020). Gospodarka bezinwentarzowa oraz niskonakładowa, bardzo oszczędna w zakresie stosowania nawozów, skutkuje szybką ekstensyfikacją nakładczą produkcji roślinnej i dalszym zmniejszaniem i tak już niezbyt wysokich plonów roślin, zwłaszcza zbóż.

Niejako rekapitulując tę krótką diagnozę dotyczącą sytuacji społeczno-ekonomicznej rolnictwa i gospodarstw obszarów górskich Karpat Polskich, należy zwrócić uwagę na te kwestie, które obecnie wymagają poprawy, aby podnieść współczesne gospodarstwa, jak to kiedyś opisywano, włościańskie na Podhalu czy w ogóle na obszarach górskich. Wieloletnie i powtarzalne badania prowadzone przez autora na takich obszarach pozwalają na sformułowanie licznych i istotnych poznawczo i aplikacyjnie wyzwań. Rozpatrując tę problematykę, należy jednak mieć na uwadze, że rozwiązanie jakiegoś problemu, np. przyspieszenie scalenia ziemi rolniczej, powoduje powstawanie nowych problemów czy wyzwań, takich, jak np. zachowanie struktury krajobrazu kulturowego czy też pojawienie się problemów sąsiedzkich wynikających z nowo ukształtowanej struktury ziemi rolniczej (i potencjalnie budowlanej). Klucz do ich rozwiązania leży w sferze legislacyjnej państwa (i UE), a część z nich odnosi się do samych rolników, wyjściowego stanu organizacji ich gospodarstw (i koniecznych reform), wielkości kreowanych dochodów i otoczenia instytucjonalnego (ryc. 2).

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

Ważną kwestią i wyzwaniem dla obszarów górskich jest zahamowanie spadku pogłowia zwierząt trawożnych, a także subregionalne zwiększenie liczby bydła i owiec (Musiał, Musiał 2020). Możliwości w tym zakresie, zwłaszcza paszowe, są bardzo duże, jednak pojedynczym drobnym gospodarstwom trudno jest zapewnić opłacalność produkcji. Odnosi się to głównie do przełamania niechęci do samoorganizowania się rolników w grupy producenckie czy marketingowe, tworzenia organizacji zaopatrzenia w środki produkcji czy też zbytu produkcji finalnej. Drobne gospodarstwa rolnicze z powodu braku struktur spółdzielczych czy stowarzyszeniowych lub chociażby nieformalnych zrzeszeń są narażone na różne formy pośrednictwa w zaopatrzeniu i zbycie. Ma to negatywny wpływ na i tak słabą ich kondycję ekonomiczną i ekonomikę produkcji. Ciągłe aktualne i zbyt nieśmiało podejmowane przez samych rolników i organizacje rolnicze są nowe inicjatywy w rolnictwie i na obszarach wiejskich dostosowujące gospodarstwa i produkcję rolniczą do wymogów rynku, i to raczej lokalnych rynków zbytu. Niezbędna jest tu także szersza współpraca rolników i nowe inicjatywy w zakresie kolektywnych form mechanizacji części procesów technologicznych czy też magazynowania i zbytu większych partii produktów finalnych. Powraca więc problem poszukiwania nowoczesnych form sprzedaży bezpośredniej wytworzonych produktów rolnych, ale także ich przetwarzania na małą skalę i przygotowania do sprzedaży dla klientów poszukujących markowych i wysokiej jakości produktów lokalnych czy regionalnych (Musiał, Wojewodziec 2015).

Rycina 2. Główne wyzwania wobec rolników i rolnictwa obszarów górzystych

Źródło: opracowanie własne (2022).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Drugim wyzwaniem jest ciągle widoczna potrzeba zmian w sposobie myślenia dużej części rolników, zwłaszcza starszego pokolenia. Choć szkolnictwo rolnicze jest w Polsce bardzo rozbudowane, to jednak badania wskazują, że otwarcie rolników na nowe wzorce oraz na świat, najczęściej postrzegany w perspektywie kontynentu europejskiego, jest nadal dużym problemem. Tradycyjne rolnictwo terenów górskich oparte jest na pokoleniowym dziedziczeniu ziemi, czyniąc rolnikiem, a więc przedsiębiorcą, osobę prowadzącą produkcję na własny rachunek i na własne ryzyko niejako „na siłę”. Bywa, że słabo przygotowany do samodzielnego zarządzania gospodarstwem spadkobierca (często o mentalności pracownika najemnego) wprost nie odnajduje się w realiach gospodarki rynkowej. Bardzo często młody następca wychowany w tradycyjnie prowadzonym gospodarstwie, nawet mając status absolwenta studiów rolniczych, po przejęciu niewielkiego gospodarstwa rolnego nie zmienia w sposób istotny jego organizacji, sposobu zarządzania, a także skali i kierunku produkcji. Wręcz przeciwnie, młodzi i wykształceni ludzie myślą raczej o ograniczeniu swego zaangażowania w produkcję rolniczą, poszukując innych, pozarolniczych i być może pewniejszych źródeł dochodu. Następuje wówczas „konserwowanie” starych technologii produkcji, gdyż te nowe niosą z sobą podwyższone ryzyko, jako że wiążą się z kosztami inwestycyjnymi i burzą dotychczasowy porządek w gospodarstwie, co także może napotykać na opór u uczestniczących w zarządzaniu nim rodziców. Własne niepowodzenia w sferze gospodarowania, a zwłaszcza ekonomiki produkcji, wyjaśniane są tu zwykle niekorzystnymi warunkami do produkcji rolnej, których przyczyny, zwłaszcza na terenach górskich, mają charakter przyrodniczy lub tkwią w polityce rolnej. Raczej oczekuje się na poprawę poziomu i relacji cen, wysokości dopłat (z UE), a przez to opłacalności produkcji, nie podejmując istotnego wysiłku dostosowawczego do współczesnych nowych, trudniejszych warunków ekonomicznych (Musiał 2019).

Aby na współczesnej rolniczej wsi mogły następować pozytywne zmiany agrarne i strukturalne, konieczne wydaje się zmniejszenie atrakcyjności socjalnej bycia rolnikiem. Odnosi się to do funkcjonującego obecnie systemu ubezpieczeń zdrowotnych i emerytalnych w rolnictwie, który jest głównym determinantem podtrzymywania własności ziemi. Dotyczy to zabezpieczenia socjalnego zarówno wśród tzw. drobnych rolników, jak i tych, którzy chcą jedynie dotrzeć do emerytury lub nie widzą dla siebie poza rolnictwem alternatywnej szansy ekonomicznej. Posiadanie ziemi stwarza również podstawę ubezpieczenia zdrowotnego i emerytalnego dla pracujących „na czarno” lub w tzw. szarej strefie, np. dla męża czy żony, która co prawda nie prowadzi już chowu krów, tuczników czy nawet drobiu, ale nadal ma status rolnika. Dlatego też rolnicy, przyzwyczajeni od lat do obecnego systemu ubezpieczeń emerytalnych, często tracą świadomość tego, że jest on bardzo uprzywilejowany, jednak to całe społeczeństwo ponosi koszty takich świadczeń. Dlatego też ciągle zasadne są reformy systemu emerytalnego rolników, które służyć będą ustaleniu uzasadnionego ekonomicznie zakresu świadczeń i wysokości składek. Należy sobie także zadać pytanie, czy młodzi ludzie, przejmujący jedynie ok. 1–2 ha ziemi, powinni być rejestrowani w systemie ubezpieczeń rolnych (KRUS) i pozostać przez wiele lat, a może nawet do końca swej pracy zawodowej (wykonywanej często w szarej strefie), dofinansowani przez podatników. Czy niewielka aktywność zawodowa na tak małym areale ziemi jest wystarczająca do funkcjonowania w warunkach rynkowych? Co więcej, jeżeli osoby te wykonują dodatkowo inną pracę, nawet jedynie dorywczą, sezonową lub na ułamek etatu, nie powinny mieć już możliwości korzystania z odrębnych uprzywilejowanych ubezpieczeń socjalnych.

Kolejnym wyzwaniem stojącym przed polityką rolną jest potrzeba zmian w systemie podatkowym w rolnictwie. Zwolnienie z podatku rolnego ziemi rolniczej położonej na najślabszych glebach (klasy bonitacji V i VI), a na obszarach górskich także w obrębie gleb zaliczanych do wyższych klas bonitacji, sprawia, że posiadanie ziemi nie wiąże się z ponoszeniem kosztów lub też opłaty te są bardzo niskie. Posiadanie

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

statusu rolnika (tj. użytkownika ponad 1 ha ziemi) stwarza dodatkową szansę na tańsze ubezpieczenie budynków gospodarczych i domów mieszkalnych na zasadach obowiązkowych, a nie komercyjnych, jak w przypadku właścicieli zabudowań, którzy nie posiadają ziemi rolnej. W polskim systemie podatkowym i prawnym w sytuacji, gdy ziemia jest niskiej jakości (np. położona jest w górach), można podtrzymać jej własność, nie interesując się w ogóle jej użytkowaniem. Właściciel (lub użytkownik) ziemi nie ponosi także żadnych konsekwencji w razie zmiany sposobu jej użytkowania, a zatem gdy następuje skrajna ekstensyfikacja gruntów, nadmierny wzrost zachwaszczenia pól czy też całkowite ich odłogowanie, prowadzące w efekcie do samoistnego zalesienia. Stwarza to duże zagrożenie postępującą dezagraryzacją produkcyjną, zwłaszcza na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Dlatego też wyzwaniem dla rolnictwa, zwłaszcza na obszarach górskich, jest konieczność przyspieszenia pozytywnych przemian strukturalnych w zakresie gospodarki ziemią rolniczą. Jest to niezbędne z punktu widzenia rachunku mikroekonomicznego, a także poprawy konkurencyjności i wydajności pracy. Proces taki będzie sprzyjać wzrostowi dochodowości gospodarstw, unowocześnieniu technologii produkcji itd. Uzyskanie tego efektu jest możliwe poprzez zwiększenie skali produkcji oraz poprzez radykalny i możliwie szybki wzrost średniej powierzchni części gospodarstw. Na terenach rozdrobnionych agrarnie oraz o silnym obciążeniu demograficznym już obecnie do rangi wyzwania urasta powstrzymanie dalszego rozdrobnienia ziemi i podziałów rodzinnych. Narasta tu presja na odrolnianie ziemi, jej dalszy podział wewnątrz rodziny, a także na sprzedaż na cele budowlane, rekreacyjne lub biznesowe. Rozproszeni ziemi ulegają nawet gospodarstwa relatywnie większe, które mogłyby być pionierami w zakresie „kolekcjonowania” tych gruntów należących do sąsiadów, które wypadają z produkcji rolniczej. Zbudowanie nowych ram prawnych, godzących w możliwości podziału ziemi, dając w rolnictwie możliwości wyodrębnienia działek nierolniczych w obrębie wsi (i w sąsiedztwie dróg) oraz powstrzymania tego procesu na zwartych obszarach rolniczych poza wsią wydaje się pilnym i dużym wyzwaniem dla polityków rolnych (jak i legislatury).

Dlatego dalszym wyzwaniem jest zapobieganie podziałom i rozdrabnianiu ziemi, które powinny być zastąpione przez dążenie do powiększenia przynajmniej części istniejących już relatywnie dużych gospodarstw. Jest to spore wyzwanie, gdyż wartość ziemi na atrakcyjnych przyrodniczo terenach górskich nie tylko wynika z renty, jaką przynosi produkcja (lub dzierżawa) czy też z ceny rynkowej (nawet spekulacyjnej), lecz – zwłaszcza w tradycyjnych górskich rodzinach – jest ona warunkowana emocjonalnie. Ziemia nadal stanowi tu, zwłaszcza w sytuacjach zagrożeń bytu rodziny, tzw. żelazne zabezpieczenie ich interesów ekonomicznych. Argumentów, które przemawiają przeciw pozbywaniu się gruntów przez rolników, jest zapewne o wiele więcej i każdy z nich przemawia przeciw pojawianiu się zwiększonej podaży ziemi. Dlatego też można odpowiedzialnie prognozować, że poprawa struktury gospodarstw na obszarach rozdrobnionych agrarnie może nastąpić jedynie poprzez dzierżawę, w tym średniookresową i wieloletnią (np. dwudziestoletnią). Aby dzierżawa była bardziej powszechną formą wzmacniania obszarowego gospodarstw, powinno zostać spełnionych kilka warunków, które być może nie będą łatwo akceptowane przez część rolników, ale są istotne z punktu widzenia społecznego, ekonomii subregionu, w tym jego pomyślnego rozwoju i bezpieczeństwa żywnościowego. Jest to respektowanie prawa i pozbawienie możliwości pobierania przez właścicieli wydzierżawiających ziemię dopłat obszarowych, co wzmocniłoby pozycje dzierżawiącego (Musiał 2019). Natomiast wprowadzenie obowiązku podtrzymania rolniczej wartości gruntów, na których zaprzestano uprawy, a więc zapobiegania ich zakrzaczenia, a następnie zalesienia, stanowiłoby argument przemawiający za oddawaniem ziemi w dzierżawę, tak aby samo jej posiadanie nie wiązało się z dalszymi kosztami. Zasadne wydaje się także wprowadzenie zakazu lub ograniczeń w odłogowaniu ziemi na obszarach o różnych reżimach ochrony przyrody i krajobrazu, aby nie powodować

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

niezamierzonych i dalszych zmian w krajobrazie kulturowym w aspekcie postępowania sukcesji roślinnych i ich wpływu na bioróżnorodność. Zatem dzierżawa ziemi, wzorem wielu krajów należących do Unii Europejskiej, powinna stawać się także w Polsce powszechnym sposobem jej użytkowania. Dlatego można rozważyć potrzebę podjęcia nowej instytucjonalizacji dzierżawy, umocnienia funkcji właścicielskich i uściślenia długoletnich praw dzierżawców, czy może także określenia przedziałów wysokości czynszu płaconego przez dzierżawcę.

Prawdziwym problemem i wyzwaniem stojącym przed polskim rolnictwem chłopskim jest poprawa skali, zakresu i skuteczności scalania ziemi. Z takim problemem Polska była w stanie uporać się już w okresie międzywojennym. Także po drugiej wojnie światowej scalanie (a właściwie komasacja) było instrumentem intensywnie wykorzystywanym subregionalnie, niezbędnym do wydzielania większych areałów i tworzenia większej własności państwowej. Jednak obecnie od co najmniej 30 lat obserwowane jest w tym zakresie pasmo wielu porażek. Zwłaszcza wsie zlokalizowane w południowej części Polski mają w tej dziedzinie nie najlepsze doświadczenia. Obowiązujące ustawodawstwo oraz praktyka geodezyjno-prawna okazały się tu bardzo nieskuteczne. W dużej mierze zawiniły tam zapewne zbyt demokratyczne regulacje, mające na celu uszanowanie praw wszystkich i nienaruszanie interesów poszczególnych rolników (co w praktyce i tak jest niemożliwe). Należy jednak zauważyć, że niemal każdy rolnik chciałby na scalaniu ziemi „ugrać coś dla siebie”, tzn. uzyskać działkę o lepszych glebach lub położoną w atrakcyjniejszej lokalizacji, co też zwiększy jej potencjał budowlany lub biznesowy. Oznacza to, że np. za grunty położone przy drodze lub te o lepszej jakości właściciel będzie oczekiwał rekompensaty w formie zwiększenia areału przydzielonej ziemi na innej działce. Jednak gdy w danej miejscowości brakuje „zapasu” ziemi z przeznaczeniem na potrzeby scalania (np. PFZ), wówczas pojawiają się konflikty prowadzące niejednokrotnie do większych sporów, także na drodze sądowej, co skutecznie wstrzymuje cały proces. Dlatego w trakcie scalania ziemi rolniczej, zwłaszcza na obszarach otwartych pól oddzielonych od wsi, pierwszoplanowy powinien być interes rolników – producentów rolnych. Za takich można by uważać właścicieli gospodarstw rolniczych spełniających wymogi określonej wielkości ekonomicznej czy też prowadzących produkcję towarową.

Wyzwaniem, które pozostaje aktualne od czasu integracji Polski ze strukturami UE, jest potrzeba zmian w sposobie, zakresie oraz wielkości wspierania gospodarstw środkami pomocowymi. Utrwalane przez lata systemy wspierania, zwłaszcza dopłatami obszarowymi, decydują faktycznie o ekonomii i o wynikach produkcyjnych poszczególnych podmiotów rolnych. Przesądzają także o poziomie intensywności nakładowej, reprodukcji majątku, finansach gospodarstw domowych i tworzą system uzależnień od transferów. Zburzenie obecnego systemu dopłat, rekompensat czy wspierania inwestycyjnego może oznaczać dla rolników, rolnictwa, a być może także i dla konsumentów prawdziwe wyzwanie. Byłaby to swoista rewolucja ekonomiczna w rolnictwie, mogąca doprowadzić do utworzenia się wielkiego rynku ziemi, a przez to także pracy, nowych relacji ekonomicznych w rolnictwie, ale i zapewne wyższego poziomu cen na produkty rolne (przynajmniej przejściowo). Wiąże się to jednak z wprowadzeniem na szczeblu unijnym istotnych reform kierunkowych, a przede wszystkim zmian w polskiej legislacji i w wyborze niepopularnych politycznie decyzji, służących wzmocnieniu funkcji komercyjnych gospodarstw.

34 Wśród różnorodnych wyzwań stojących przed rolnictwem, także na obszarach górskich, za godne podkreślenia uznaje się także zwiększenie zróżnicowania dochodowego i statusu materialnego ludności wiejskiej. Wynikiem tego jest z jednej strony powstawanie gospodarstw dużych obszarowo, co sprzyja bogaceniu się takiej grupy rolników, ale także wzrost liczby ludności wiejskiej utrzymującej się z pracy w różnych zawodach nierolniczych. Jednak zjawisku bogacenia się części społeczeństwa wiejskiego towarzyszy,

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

szczególnie na peryferyjnie położonych obszarach pogórzy, pauperyzacja dużej liczby ludności. Są to rolnicy prowadzący produkcję w gospodarstwach drobnotowarowych, emeryci rolni, ludzie, którzy nie zadbali o zabezpieczenie emerytalne, emigranci pracujący na czarno i pracownicy szarej strefy. Stanowią oni będą duży problem i wyzwanie ekonomiczno-społeczne, a także polityczne, szczególnie w okresie recesji gospodarczej. Będzie to grupa społeczna uzależniona w znacznym lub decydującym stopniu od wsparcia socjalnego samorządów lokalnych i państwa, stanowiąca przez to duże obciążenie budżetowe. Mogą pojawiać się także nowe zagrożenia związane z rozwojem zjawisk patologicznych, które decydować będą o spadku atrakcyjności obszarów wiejskich jako miejsca do życia, rekreacji, wypoczynku itp. Podobnie negatywne konsekwencje dla rozwoju wsi wielofunkcyjnej, stanowiącej dobre miejsce do zamieszkania, mogą wynikać z intensyfikacji produkcji rolniczej, zwłaszcza rozwoju nielicznych, lecz dużych gospodarstw prowadzących skoncentrowaną produkcję zwierzęcą (fermy drobiu, trzody, bydła) czy też specjalistycznych, intensywnych upraw wymagających stosowania dużych ilości środków ochrony roślin.

Realnym i narastającym wyzwaniem dla obszarów górskich staje się także dalsza depopulacja części zajmowanych przez nie regionów. Dotyczy ona szczególnie Sudetów, ale także peryferyjnej części Karpat, zarówno po stronie polskiej, jak i słowackiej. Wyludnianie się wyżej położonych i gospodarczo mniej korzystnych przysiółków lub też opuszczanie pojedynczych zagród w połączeniu z emigracją jest zjawiskiem obejmującym obecnie niemal całe Karpaty Polskie. Nawet na gęsto zaludnionym Podhalu istnieją miejscowości, z których całe rodziny wyemigrowały już za granicę (głównie do USA i Kanady), a rotacyjnie przyjeżdżają pojedynczy ich członkowie (np. na jeden rok), tylko po to, aby „przypilnować” kilku domów należących do krewnych. Domy te mają stanowić bazę do powrotu do Polski w okresie późniejszym. Jednak do części z nich w dłuższym okresie zapewne nikt już nie wróci.

Problemem koniecznym do rozwiązania jest także poszukiwanie właściwych modeli rozwoju terenów o szczególnie niekorzystnych warunkach do życia i gospodarowania, przy założeniu podtrzymania niezbędnej sieci osiedleńczej. Możliwe do przyjęcia są co najmniej dwa scenariusze. Pierwszy sprowadza się do godzenia się z zaistniałymi faktami i akceptowaniem redukcji demograficznej i gospodarczej słabszych subregionów górskich. Drugi zakłada „sztuczne” podtrzymywanie sieci osadniczej i gospodarki rolno-leśnej (także w połączeniu z innymi formami aktywności gospodarczej), przy zasilaniu tych terenów większymi zewnętrznymi środkami finansowymi (Musiał 2019).

Kolejnym wyzwaniem dla Karpat Polskich jest sfera nauki i badań naukowych odnoszących się do tematyki rolnictwa na obszarach górzystych. Wynika to z odchodzenia w badaniach, zwłaszcza na uczelniach rolniczych, od nauczania przedmiotów ekonomiczno-rolniczych. Zanikają katedry i zakłady ekonomiki rolnictwa, organizacji gospodarstw, zarządzania w rolnictwie itp. W rezultacie następuje ich przekształcenie w jednostki o bardziej ogólnym profilu ekonomicznym. W konsekwencji zmienia się cały charakter kształcenia studentów studiów rolniczych, co polega na odchodzeniu od rolnictwa i gospodarstw na rzecz często abstrakcyjnie pojmowanego rozwoju wsi. W perspektywie kolejnych dwóch dekad może to spowodować istotny brak wykwalifikowanej kadry potrafiącej podjąć wyzwania odnośnie do prowadzenia wydajnych i nowoczesnych gospodarstw rolnych oraz mającej wzmocnić firmy zajmujące się agrobiznesem. Także obecnie działające instytucje badawcze pracujące dla potrzeb rolnictwa czy rozwoju wsi są zwykle relatywnie słabsze ekonomicznie, a ich pracownicy gorzej wynagradzani. Skutkuje to m.in. osłabieniem motywacji do pracy i negatywną selekcją pracowników.

Podsumowanie i rekomendacje

Obszary góryste, w tym zarówno górskie, jak też i pogórskie, mają wiele atutów w zakresie rozwoju wybranych gałęzi gospodarki, zwłaszcza mieszczącej się w sferze gamy szeroko rozumianych usług, w tym turystycznych i rekreacyjnych. Mają jednak także liczne, a nawet dominujące niedogodności czy też słabe strony, zwłaszcza gdy panujące tam warunki przyrodnicze odniesiemy do produkcji rolnej. Warunki te przez wieki ukształtowały ekosystemy naturalne oraz agroekosystemy, które są podtrzymywane przez rolnictwo i rolników. Dlatego do szczególnie ważnych zadań, które powinna uwzględniać polityka rolna, w tym WPR, należy podtrzymanie użytkowania ziemi rolniczej. Część ziem górzystych, przed laty nadmiernie obciążona demograficznie, a przez to nawet skrajnie uboga, została mocno odlesiona, czego przykładem są np. Orawa i Spisz. W tym rejonie częstą praktyką było także przekształcanie użytków zielonych w grunty orne. Obecnie na obszarach tych powinien istotnie wzrastać udział oraz areał użytków zielonych, a stąd także powinny się zwiększyć pogłowie i obsada zwierząt trawożernych. Podtrzymanie niemal bezalternatywnych w warunkach górskich przeżuwaczy, tj. zarówno bydła, jak i owiec, stanowi warunek zapobiegania dezagrarnizacji produkcyjnej i ekonomicznej, ale także kulturowej. Wielofunkcyjność wsi ziem górzystych, zwłaszcza terenów położonych w subregionach dobrze zurbanizowanych, powinna być łączona z wielofunkcyjnością gospodarstw, a nowe inicjatywy aktywizacji gospodarki rolnej lub związanej z rolnictwem muszą być wspierane stosownymi środkami pomocowymi.

Do dzisiaj istnieje bardzo wiele różnych dylematów, przed którymi staje współczesne rolnictwo ziem górskich. Rozwiązanie jednych trudności powoduje jednak zwykle pojawienie się problemów podobnych, ale o innym kierunku oddziaływania. Wśród szczególnie pilnych do rozwiązania w artykule wskazano m.in. na potrzebę przemian strukturalnych, w tym scalania ziemi i wzrostu wielkości gospodarstw, które mogłyby prowadzić produkcję komercyjną na znacząco większą skalę. Ważne jest także, aby samo formalne bycie rolnikiem nie przynosiło korzyści w sferze socjalnej poprzez ubezpieczenia i ekonomicznej w postaci dopłat. Dlatego finansowe wsparcie gospodarstw ze środków krajowych i UE powinno być w sposób jednoznaczny związane z prowadzeniem produkcji towarowej (lub potencjalnie towarowej), adekwatnej do warunków środowiskowych, w tym produkcji zwierzęcej. Dyskusyjne obecnie są również niskie progi dostępności rolników do płatności bezpośrednich – obszarowych. Powinny one ewoluować, aby np. gospodarstwo dopiero po przekroczeniu powierzchni 2 ha (a nie, jak jest to obecnie, 1 ha) mogło nabyć uprawnienia do pozyskiwania adekwatnych płatności. Zachowawcza w tym zakresie polityka strukturalna niejako konserwuje problematyczną produkcyjnie i ekonomicznie strukturę agrarną. Nowe dylematy dla rolnictwa terenów górzystych zapewne wynikać będą także z inflacji i zmian w poziomie i relacji cen oraz wzrostu opłat za energię, nawozy, środki ochrony roślin itp. Może to zarówno przyspieszyć dezagrarnizację produkcyjną, jak i ekologizację gospodarstw.

Bibliografia

- Czudec A. (2006). *Teoretyczne aspekty rozwoju zrównoważonego*. W: A. Czudec (red.), *Odnawialne źródła energii jako element zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich* (s. 68–87). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Dacko A., Dacko M. (2018). *Studia nad rozwojem obszarów wiejskich – od paradygmatu wzrostu do rezyliencji*. „Wieś i Rolnictwo”, 2(179): 49–64.
- Hube R. (2006). *Benglandwirtschaft und Berggerpolitik der Europäische Union*. „Agrarische Rundschau”, 5.

Ekonomiczna, środowiskowa i społeczna specyfika...

- Gondek W. (1972). *Przydatność gleb rolniczych w Karpatach Zachodnich w obrębie województwa krakowskiego*. Puławy: Wydawnictwo IUNG.
- MRiRW (2019). Informacja o nowej delimitacji ONW. Warszawa.
- Mountain Areas in Europe: Analysis of mountain areas in EU member states, acceding and other European countries (2004). Final report. European Commission contract No 2002.CE.16.0.AT.136.
- Musiał K., Musiał W. (2020). *Dezagraryzacja i dezanimalizacja na obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego – aspekty przyrodnicze, ekonomiczne i instytucjonalne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- Musiał W. (1998). *Studium prospektywne interwencjonizmu państwowego w rolnictwie terenów górskich na przykładzie Karpat Polskich*. „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie”, 246: 1–230.
- Musiał W. (2008). *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich*. Warszawa: Wydawnictwo IRWiR PAN.
- Musiał W. (2019a). *Przyrodnicze, ekonomiczne i społeczne uwarunkowania przemian w rolnictwie obszarów górskich na przykładzie polskich Karpat*. W: W. Poczta, J. Rowiński (red.), *Struktura polskiego rolnictwa na tle Unii Europejskiej* (s. 247–272). Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.
- Musiał W. (2019b). *Zależne władanie ziemią – wybrane aspekty ekonomiczne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- Musiał W., Mikołajczyk J., Sroka W. (2013). Stan i bariery produkcji owczarskiej w Regionie Małopolski – wybrane aspekty. Maszynopis, raport wykonany w ramach działalności Statutowej IES.
- Steininger K.W., Weck-Hannemann H. (2002). *Global Environmental Change in Alpine Regions: Recognition, Impact, Adaptation and Mitigation*. Chaltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Wojewodzic T. (2017). *Procesy dywestycji i dezagraryzacji w rolnictwie i na obszarach o rozdrobnionej strukturze agrarnej*. „Zeszyty Naukowe UR w Krakowie”, 535: seria Rozprawy, 412.
- Wojewodzic T., Musiał W. (2014). *Wykorzystanie dywestycji w likwidacji gospodarstwa rolniczego*. W: P. Dec (red.), *Niepewność funkcjonowania przedsiębiorstw: bankructwa, restrukturyzacja, likwidacja*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej.

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich w aspekcie zagrożenia rozwoju zrównoważonego

Wprowadzenie

W Europejskim Zielonym Ładzie, w dokumencie o charakterze projekcji prospektywnej, wskazano, że głównym celem ambitnej strategii przemian i rozwoju będzie transformacja gospodarki UE z myślą o zrównoważonej przyszłości. Wśród celów odnoszących się do rolnictwa i obszarów wiejskich zapisano, że będzie to realizowane w strategii zatytułowanej „Od pola do stołu”, mającej wdrażać zdrowy i przyjazny środowisku przyrodniczemu system żywnościowy. Znalazły się tam także zagadnienia dotyczące ochrony i odtwarzania ekosystemów i bioróżnorodności. W planie strategicznym dla Wspólnej Polityki Rolnej dla Polski na lata 2023–2027 wyeksponowano potrzebę wspierania zrównoważonego rozwoju i efektywnego rozporządzania zasobami naturalnymi. Wskazano również, że nowym zadaniem operacyjnym WPR będzie zapobieganie porzucaniu gruntów. W rozwinięciu Planu Strategicznego w sposób szczególny podkreślono potrzebę realizacji zadań mających na celu zatrzymanie i konieczność próby odwrócenia procesu utraty bioróżnorodności, wzmocnienia usług ekosystemowych oraz ochrony siedlisk i krajobrazu półnaturalnego. W tym zakresie wprowadzono także dziewięć priorytetów, dotyczących m.in. ochrony krajobrazu wiejskiego, zwiększania różnorodności upraw, ekstensywnego użytkowania gruntów, z uwzględnieniem potrzeb ich ochrony, które to priorytety uznano za szczególnie ważne. Skłania to do zajęcia się problemem, jakim jest oszacowanie stanu i wpływu rolnictwa, w tym produkcji zwierzęcej, na kształt siedlisk i krajobrazu na obszarach wiejskich, w tym zwłaszcza takich, które znajdują się na terenach objętych obszarowymi formami ochrony przyrody lub też w ich bezpośrednim sąsiedztwie.

Postępujące zmiany w rolnictwie i na obszarach wiejskich o charakterze recesywnym, w tym dezagraryzacja i będąca jej składową dezanimalizacja, są już obecnie bardzo zaawansowane na poziomie poszczególnych regionów i subregionów Polski. Dotyczą one szczególnie obszarów zurbanizowanych i sąsiadujących z ośrodkami miejskimi. Rozszerzają się również na obszary zdominowane przez drobne gospodarstwa rolne o spadających przychodach z rolnictwa, zwłaszcza gospodarujące na obszarach z dużym udziałem gleb o słabej przydatności rolniczej. Uwidaczniają się poprzez nadmierną ekstensyfikację rolnictwa, co także ma niekorzystne efekty dla bioróżnorodności i krajobrazu kulturowego. Problem taki nasila się zwłaszcza na terenach objętych różnymi formami obszarowej ochrony przyrody, a przez to także różnymi prawnymi reżimami odnośnie do sposobu gospodarowania. Z uwagi na rozszerzone funkcje środowiskowe takich obszarów ich następstwa są tym bardziej istotne. Jednocześnie procesy o charakterze recesywnym, jakie

Problemy dezagraryzacji i deanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

mają miejsce na obszarach wiejskich, a zatem także w rolnictwie i w poszczególnych gospodarstwach, w dużej mierze znajdują się poza obserwacją statystyczną GUS-u. Dlatego też są one słabiej rozpoznane, a bywa, że nawet pomijane w dyskursie społecznym, jak również naukowym. Ich zdiagnozowanie przez analizę przyczynowo-skutkową i ocena metodyczna powinny być ważnym przyczynkiem do podejmowania działań zapobiegających negatywnym następstwom produkcyjno-przyrodniczym lub przynajmniej redukujących ich niekorzystne skutki. Także na terenie Karpat Polskich istotna jest potrzeba realizacji zadań produkcyjnych i organizacyjnych mających na celu m.in. podtrzymanie zrównoważonego rozwoju. Może się to odbywać m.in. poprzez odwrócenie procesu utraty bioróżnorodności oraz ochronę siedlisk półnaturalnych, jak łąki i pastwiska. Dlatego konieczne jest dalsze poszerzanie i aktualizacja wiedzy w zakresie rolniczej przestrzeni produkcyjnej, w tym następstw procesów wstecznych we współczesnym rolnictwie, jak również monitorowanie takich przemian w środowisku naturalnym.

Celem rozdziału jest wyodrębnienie i identyfikacja procesów recesywnych w rolnictwie oraz wynikających z nich zagrożeń dla rozwoju zrównoważonego na obszarach górskich, w szczególności dla Karpat Polskich.

Istota procesu dezagraryzacji

Dezagraryzacja jest pojęciem rolniczo-ekonomicznym definiującym i opisującym wieloaspektowo proces zmniejszania się znaczenia rolnictwa i produkcji rolnej w gospodarce narodowej, regionie czy w gospodarstwach domowych rolników i ich rodzin. W ujęciu geograficznym dezagraryzacja prowadzi do rozluźnienia związków pomiędzy rozmiarami produkcji i konsumpcji żywności w danym kraju czy regionie oraz do przesuwania się tej produkcji do miejsc o lepszych warunkach przyrodniczych czy o wyższym protekcyjnym poziomie rolnym. Proces ten jest naturalną konsekwencją towarzyszącą rozwojowi danych społeczeństw i, jak wskazuje Kołodziejczyk (2017), wynika to m.in. z konkurencji pomiędzy miastem a wsią, jak również działalnością rolniczą oraz pozarolniczą. Obecnie jest procesem przemian najsilniej wymuszonych względami ekonomicznymi. Uznaje się, że zjawisko to jest również następstwem ukształtowania się nowych funkcji, czyli świadczeń, jakie rolnicy, ale i obszary wiejskie pełnią na rzecz społeczności lokalnej czy też – szerzej ujmując – ludności danego kraju. Dlatego też można uznać, że dezagraryzacja jest następstwem, ale równocześnie przyczyną wielofunkcyjności obszarów wiejskich. W odniesieniu do istoty procesu odchodzenia wsi od rolnictwa zjawisko to jest odpowiedzią na niemożność zachowania rozwoju społeczno-gospodarczego, np. danej wsi, jedynie dzięki dochodom uzyskanym z produkcji rolnej (Kłodziński 2010).

W odniesieniu do czynnika ziemi dezagraryzacja polega na zmniejszaniu wolumenu ziemi uprawnej, wzroście powierzchni udziału odłogów i ugorów, ale również na zjawisku zmiany sposobu użytkowania ziemi i chowu inwentarza, w tym m.in. w następstwie wysokiego poziomu mechanizacji czy automatyzacji procesów produkcji. W dużym stopniu wymogi definiowania dezagraryzacji spełnić mogą procesy ekstensyfikacji, oceniane na płaszczyźnie organizacyjnej (formalnej), jak też i poprzez ekstensyfikację nakładczą, uwidaczniającą się poprzez zmniejszanie nakładów obrotowych środków produkcji rolnej na jednostkę odniesienia. O postępujących procesach recesywnych tego typu świadczy także m.in. zmniejszenie się ogólnego poziomu zaangażowania kapitału w rolnictwie, jak również spadek wartości majątku produkcyjnego, starzenie się środków produkcji (dekapitalizacja) czy też ograniczenie nakładów kapitałowych na jednostkę powierzchni. Z kolei dezagraryzację w wymiarze czysto produkcyjnym można analizować poprzez symptomy czy też następstwa, jakie przynosi w odniesieniu do produkcji i zagospodarowania

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Oznacza to ich postępującą deproduktywizację, w następstwie której zachodzi porzucanie produkcji rolnej lub zbyt daleko idąca jej ekstensyfikacja. Często jest to również tylko formalne podtrzymanie produkcji rolnej w celu otrzymania różnych transferów w ramach WPR. Może polegać także na stopniowym zmniejszaniu rozmiarów uprawianej ziemi i prowadzonej produkcji rolniczej oraz na postępujących procesach dywestycji i dezinwestycji (Wojewodziec 2017).

Zjawisko takie można definiować również jako dynamiczny proces ekonomicznego zmniejszania znaczenia rolnictwa w gospodarce narodowej. Historycznie miał on długotrwały charakter bardzo powolnego wygaszania dominacji rolnictwa i stopniowego wzrostu roli przemysłu, a także usług. Czynniki te sprawiły w efekcie, że rola rolnictwa uległa znaczącemu zmniejszeniu. W ujęciu makroekonomicznym dezagrariacja oznacza spadek udziału rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego (Rosner, Stanny 2014). Wynika to z nierównego tempa rozwoju poszczególnych gałęzi gospodarki oraz z małej elastyczności popytu na żywność i spadku przyrostu naturalnego, a zatem i liczby ludności, zwłaszcza w państwach stabilnych gospodarczo, o zbilansowanych potrzebach żywieniowych (Tomczak 2005). Kurczenie się udziału rolnictwa w gospodarce wynika z różnic w produktywności pracy i kapitału, a w efekcie i całkowitej efektywności ekonomicznej oraz szybkiego rozwoju pozostałych ogniw agrobiznesu produkujących żywność przetworzoną (rynkową). Dezagrariację można także definiować jako ograniczenie znaczenia rolnictwa w sensie źródła dochodów mieszkańców wsi (Nasalski 2003). Rolnictwo w rozwoju historycznym z czasem przestało być w Europie głównym, a nawet istotnym źródłem dochodów ludności wiejskiej. Pośrednio oznacza to, że zatrudnienie w nim niejednokrotnie jest zajęciem nisko opłacanym lub przynoszącym mniejsze efekty ekonomiczne i rzeczowe w zakresie towarowych produktów rolnych, których sprzedaż służy utrzymaniu rodziny. Wynika to z prawidłowości, że za analogiczny czas pracy wydatkowanej poza rolnictwem można zwykle nabyć relatywnie więcej produktów rolnych, ale i przemysłowych. Mimo to w wielu państwach, zwłaszcza o niższym poziomie rozwoju, nadal jest ono bardzo ważnym lub nawet wiodącym miejscem pracy na obszarach wiejskich.

Poza opisanymi powyżej symptomami tego zjawiska o charakterze ilościowym i jakościowym proces dezagrariacji może być mierzony poprzez:

- wskaźniki dynamiki zmian w zasobach ziemi uprawnej (danej gminy, powiatu);
- wskaźniki zmian wielkości obszarowej gospodarstw;
- liczbę gospodarstw (w gminie), która warunkuje użytkowanie dochodu parytetowego (tzn. powyżej 30 ha);
- udział porzuconych i odłogowanych użytków rolnych;
- udział gospodarstw odłogujących przynajmniej część posiadanych działek rolnych;
- udział gospodarstw, które formalnie istnieją, ale porzuciły całkowicie produkcję rolną (Musiał, Musiał 2020).

Zaawansowanie procesów stanowiących o dezagrariacji lub ją warunkujących oceniono także poprzez kategoryzację i pomiar udziału procentowego gospodarstw ze względu na ich stan i szanse rozwoju. Według takich kryteriów przyjmuje się podział na: gospodarstwa rozwojowe (perspektywiczne), wykazujące cechy rozwojowe (potencjalnie rozwojowe), nierozwojowe, lecz podtrzymujące produkcję, oraz schyłkowe (na różnym poziomie upadku produkcyjnego i ekonomicznego).

W wymiarze przyrodniczym postępujące zjawisko dezagrariacji oznacza z kolei zmiany w krajobrazie kulturowym obszarów wiejskich. Odnoszą się one zwłaszcza do zaburzenia istniejących wcześniej granic w przestrzeni rolno-leśnej, co jest obserwowane od kilku dekad w poszczególnych subregionach, w tym

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

także na obszarach górskich. Zmiany takie są generowane z jednej strony przez działania o charakterze intensyfikacyjnym, z drugiej zaś poprzez skrajną ekstensyfikację rolnictwa lub wręcz wycofywanie się z prowadzenia produkcji rolnej, w tym zwłaszcza z chowu zwierząt gospodarskich. Postępujące zjawisko zarzucenia rolniczego użytkowania na gruntach rolnych sprzyja wzrostowi tempa sukcesji roślinnych. W rezultacie nieuprawiane pola oraz nieużytkowane łąki i pastwiska, na których zaniechano wypasu, podlegają stopniowo zakrzaczeniu, a następnie zalesieniu, co znacząco wpływa na zmiany w istniejących dotychczas zbiorowiskach roślinnych. W wyniku tego w przestrzeni produkcyjnej wzrasta udział lasów kosztem pól uprawnych oraz użytków zielonych, a odwrócenie tego procesu jest z reguły kosztowne i wymaga czasu (Musiał, Musiał 2017).

Sukcesje roślinności w warunkach klimatycznych Europy Środkowej mają charakter naturalny, a zbiorowiska roślinne cechują się z reguły pewną dynamiką w zmianach ich granic przestrzennych. Procesy te uwidaczniają się przy braku ingerencji ludzkiej właśnie w postaci zmian przebiegu granic roślinności rolno-leśnej. Jest to z reguły obszar wzajemnych wpływów, które mogą mieć zarówno pozytywne, jak i negatywne znaczenie dla tych terenów. Jest tak, ponieważ tworzą je pasy roślinności o odmiennym składzie gatunkowym, ważne z punktu widzenia podtrzymania lokalnej bioróżnorodności, dlatego też granica rolno-leśna jest swoistą strefą o charakterze „konfliktowym” (Łupiński 2008). Sprawia to, że tak analizowany proces dezagraryzacji, a zatem przesunięcia się czy przemian pewnych pasów roślinności w terenie zapewne nie jest obojętny dla środowiska przyrodniczego i geograficznego, w którym zachodzi. Może być on oceniany różnie, a ocena ta jest zwykle funkcją czasu i świadomości społecznej, w tym zarówno świadomości rolników, jak i mieszkańców danego państwa odnośnie do potrzeby zachowania na obszarach wiejskich elementów krajobrazu kulturowego. Oceniane są tam procesy powodujące nie tylko negatywne następstwa w wymiarze gospodarczym, ale także ekologicznym, jako że dalsze porzucanie rolniczego użytkowania na danym obszarze skutkuje postępowaniem sukcesji roślinnych w danych agroekosystemach, ale także wkraczaniem tam roślinności inwazyjnej. Kwestia ta nabiera szczególnego znaczenia, gdy zjawisko takie dotyczy obszarów problemowych gospodarczo, ale jednocześnie szczególnie cennych przyrodniczo (Musiał, Musiał 2020). Takim przykładem są Karpaty Polskie, które w całej swej różnorodności krajobrazowej i przyrodniczej obfitują w obszarowe formy ochrony przyrody różnego typu, gdzie należy przeciwdziałać sukcesjom roślinnym, którym sprzyjać może jednak postępująca dezagraryzacja produkcyjna.

Dezanimalizacja jako wyraz regresu w produkcji zwierzęcej

Inną istotną cechą dezagraryzacji jako procesu recesywnego w rolnictwie jest także wzrost liczby i udziału gospodarstw bezinwentarzowych lub utrzymujących zwierzęta wyłącznie na potrzeby własne. Nierzadko rezultatem tego jest szybki, a niekiedy nawet gwałtowny regres liczby inwentarza utrzymywanego w poszczególnych gospodarstwach. Proces zmniejszania się liczby przeżuwaczy w wielu subregionach, w tym zwłaszcza bardzo predestynowanych do prowadzenia produkcji zwierzęcej, takich jak obszary górskie, skłania do dokładniejszej analizy i oceny takiego zjawiska ilustrującego uwstecznianie się rolnictwa. Dezanimalizacja jest nowym terminem ekonomiczno-produkcyjnym, który opisuje zmniejszenie się stanu zwierząt gospodarskich ujmowanego łącznie i udziału zwierząt w produkcji finalnej uzyskanej z rolnictwa (Musiał, Musiał 2019). Zjawisko to polega także na spadku udziału zwierząt w produkcji końcowej danego regionu czy też zmniejszeniu się, a nawet fizycznym zaniku zwierząt gospodarskich w poszczególnych gospodarstwach rolnych. Może oznaczać także zmiany o charakterze mezo, polegające na zmniejszaniu się znaczenia, poziomu obrotów czy zyskowności branż zajmujących się produkcją

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

zwierzęcą i przetwórstwem produktów pochodzenia zwierzęcego. Opis tego zjawiska czy procesu dezanimalizacji powinno odnosić się do wszystkich gatunków zwierząt tradycyjnie utrzymywanych w gospodarstwach rolnych, a zatem: bydła, trzody chlewnej, drobiu, owiec, kóz i koni. Jednak znaczenie tych kierunków produkcji lub działalności rolniczej w aspekcie kształtowania się struktury przestrzennej rolnictwa i produkcji zrównoważonej jest zróżnicowane.

W opisie tego procesu stosowane są różnorodne wskaźniki opisujące tak zdefiniowaną dezanimalizację:

- wskaźnik zmian wielkości stanu pogłowia (w ujęciu dynamicznym);
- wskaźnik zmian obsady inwentarza (w ujęciu dynamicznym);
- liczba gospodarstw (np. w danej gminie) utrzymujących powyżej 30 sztuk bydła;
- udział gospodarstw bezinwentarzowych (w %);
- udział porzuconych użytków zielonych na gruntach rolnych (w %);
- udział przychodów z produkcji zwierzęcej w przychodach ogółem;
- udział dopłat, a zatem transferów otrzymywanych z tytułu prowadzenia produkcji zwierzęcej. Mierników i wskaźników tej oceny może być znacznie więcej, zwłaszcza gdy będą one dotyczyły również sfery społecznej i ekologicznej (Musiał, Musiał 2019).

Dezanimalizacja gospodarstw przy braku wystarczających kwalifikacji rolników może prowadzić także do zmniejszania zasobności i żyzności pól. Proces ten w odniesieniu do drobnostadnego chowu przeżuwczy grozi również utratą różnych transferów budżetowych powiązanych z produkcją zwierzęcą oraz płatności związanych ze spełnieniem wymogów obsady zwierząt na użytkach zielonych. Zmniejszanie się pogłowia zwierząt w danym subregionie prowadzi także do zmiany na rynku surowców dla przemysłu przetwórczego powiązanego z produkcją zwierzęcą i częstego upadku małych przetwórni. Jednak porzucanie produkcji zwierzęcej przez rolników oznacza także korzyści wynikające ze zmniejszenia uciążliwości instytucjonalnych związanych z przestrzeganiem wymogów *cross compliance*. Zalicza się do nich m.in. segregację zwierząt w budynkach według gatunków i realizację wymogów w zakresie utrzymania ich dobrostanu oraz spełnianie innych wymogów sanitarnych.

Choć bydło jest obecnie coraz częściej hodowane w dużych stadach, to z reguły nadal jest ściśle powiązane z bazą paszową gospodarstw w postaci trwałych użytków zielonych oraz roślin pastewnych produkowanych na gruntach ornym. Dlatego też dezanimalizację powinno się odnieść do bazy produkcyjnej pasz bezwzględnych. Wówczas można stwierdzić stan nierównowagi, tzn. niedoboru inwentarza i nadwyżkowego niebilansowania się produkcji pasz, nawet przy założeniu ekstensywnego użytkowania trwałych użytków zielonych, a zatem łąk i pastwisk. Dezanimalizacja może mieć formę całkowitego porzucenia produkcji zwierzęcej w gospodarstwach rolnych, zwykle w pierwszej kolejności przeżuwczy i trzody chlewnej, przy zachowaniu produkcji drobiu. Produkcja zwierzęca, zwłaszcza drobnostadna, obecnie uznawana jest powszechnie, zwłaszcza we wsiach wielofunkcyjnych, za uciążliwą, silnie wiążącą rolnika z gospodarstwem i często burzącą oczekiwany przez domowników porządek, a nawet estetykę otoczenia domu. Przy wzroście skali chowu zwierząt gospodarskich jego skutki stają się przykre także dla otoczenia. Porzucanie produkcji powoduje jednak kroczące lub całkowite wygaszanie dochodów z tego działu gospodarki. Produkty roślinne o charakterze rynkowym, zwłaszcza zboża, są wówczas komercjalizowane bezpośrednio i nie są kierowane na pasze dla zwierząt w celu zwiększenia wartości dodanej z produkcji gospodarstwa rolnego. Przebudowa struktury produkcji w danym subregionie polegająca na częstym porzucaniu chowu przeżuwczy skutkuje masową deproduktywizacją użytków zielonych, prowadząc do niekorzystnych z reguły zmian w krajobrazie kulturowym. Ich powodem są relatywnie szybkie sukcesje

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

roślinne, będące procesem naturalnym, ale także wkraczanie obcych gatunków roślin naczyniowych, co stanowi już czynnik o charakterze antropogenicznym. Część z takich roślin stanowią szczególnie agresywne gatunki określane jako inwazyjne.

Tak pojmowana dezanimalizacja jest zatem zachwianiem rozwoju zrównoważonego, co w literaturze przedmiotu rozpatrywane jest zwykle na dwóch poziomach analizy, tzn. jako zjawisko niezrównoważenia rolnictwa ogółem i niezrównoważenia na poziomie poszczególnych gospodarstw rolnych (Zegar 2018). Zmniejszenie stanu i obsady pogłowia inwentarza czy też produkcja bezinwentarzowa wywierają nie tylko zmiany w sposobie i intensywności zagospodarowania użytków zielonych, ale także w strukturze produkcji polowej. Oznacza to zaniechanie produkcji roślin pastewnych przeznaczonych na bieżące skarmianie, na kiszonki dla zwierząt czy też na siano. Gdy porzucenie produkcji roślin paszowych odniesiemy do roślin motylkowych i strączkowych, oznacza to zubożenie zmianowań, zmniejszenie produkcji humusu, a także gleboochronnej funkcji roślin pastewnych. Ma to także odniesienie do utraty bilansu nawozów organicznych, w tym obornika, i tym samym zachwiania bilansu azotu, lecz również fosforu i potasu. Wówczas nawozy te pochodzą niemal wyłącznie z nawożenia mineralnego, a przy ekstensyfikacji nakładczej ich brak powoduje degradację żyzności i zasobności gleb. Brak inwentarza żywego w gospodarstwie z reguły prowadzi do zachwiania bilansu substancji organicznej w glebie, a ta ma kluczowe znaczenie w zakresie utrzymania jej żyzności i urodzajności. Jest także elementem ochrony środowiska i ograniczenia efektu cieplarnianego (Harasim 2014).

Dezanimalizacja na poziomie danego państwa z reguły oznacza mniej racjonalne z punktu widzenia produkcyjnego, ale i krajobrazowego, wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej i zasobów glebowych. Może też prowadzić, co ma miejsce w wielu krajach, w tym również europejskich, do zachwiania samowystarczalności żywnościowej w zakresie produktów zwierzęcych. Jest to często lekceważone zarówno przez decydentów, jak też i konsumentów, którzy cieszą się z otwartego rynku europejskiego i wolnego przepływu towarów mającego pozytywny wpływ na ceny. W razie rozchwiania politycznego gospodarek konkretnych państw, recesji gospodarczej, jak również klęsk żywiołowych, nieurodzajów czy pandemii brak równowagi bilansu żywnościowego może stanowić nie tylko zagrożenie, ale i być kosztowny dla poszczególnych gospodarstw oraz całych społeczności. Zmniejszenie pogłowia inwentarza oznacza również zmianę struktury produkcji rolniczej w skali kraju, w tym udziału produkcji końcowej czy produkcji czystej. Produkcja zwierzęca – ze swej natury przetwórcza – prowadzi do zwiększenia wartości dodanej z rolnictwa ogółem. Angażując czynnik pracy, sprzyja zwiększeniu zatrudnienia w poszczególnych gospodarstwach, co nadal ma duże znaczenie na terenach rolniczych, z reguły peryferyjnych czy oddalonych od ośrodków przemysłowych i usługowych (Zegar 2018).

Przy analizowaniu procesu dezanimalizacji na gruncie oceny intensywności produkcji rolnej istotne jest określenie granicznej wielkości obsady inwentarza żywego w gospodarstwie czy w rolnictwie danego subregionu, która świadczy o zaawansowaniu tego procesu. Mówimy wówczas o niedoborze inwentarza żywego w stosunku do możliwości produkcyjnych pasz, co w odniesieniu np. do przeżuwaczy można odnieść do użytków zielonych, a w ograniczonym zakresie także i do gruntów ornych. Stosowane są tu zwykle miary względne, tj. obsada inwentarza trawożernego na 100 ha UR (lub 100 ha TUZ), mierzona w dużych jednostkach przeliczeniowych (DJP). Niedobór inwentarza może być mierzony także: główną powierzchnią paszową na 1 DJP, rezerwową powierzchnią paszową na 1 DJP czy potencjalną całkowitą powierzchnią paszową na 1 DJP (Harasim 2014; Musiał 2006). Jako niskograniczną obsadę inwentarza żywego powinno się przyjmować 60 DJP/100 ha użytków zielonych. Jednak nawet obsada 75 DJP/100 ha

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

UR uznawana była już w latach 80. XX w. za zbyt niską i oznaczała złą gospodarkę paszową danego gospodarstwa rolnego. Wskaźniki te określone były jednak przed ponad 30 laty, a zatem w okresie, gdy racjonalność organizacji produkcji wiązano z jej intensyfikacją organizacyjną, w tym z dużą obsadą zwierząt i z intensyfikacją nakładczą, tzn. wysokimi nakładami środków plonotwórczych. Dla celów analitycznych, mając na uwadze mniej produktywne pastwiska górskie, za niską uznaje się obsadę zwierząt mieszczącą się w granicach 40–60 SD/100 ha powierzchni wyżywieniowej. Wartości poniżej 40 DJP/100 ha przyjmuje się już jako obsadę bardzo niską. Kryterium środowiskowe w postaci oddziaływania intensywnej produkcji rolnej na przyrodę, ale i krajobraz uznawane było z punktu widzenia rolnictwa i gospodarstw rolnych przez wiele lat za raczej mało istotne. Wychodząc z założeń szkoły niemieckiej, dążącej przez lata do maksymalizacji wykorzystania dostępnej powierzchni paszowej, przyjmowało się, że w zależności od produktywności użytku zielonego może on wyżywić 1–2 krowy na 1 hektarze (Musiał, Musiał 2020). Z kolei Bis i Kot (1979) przyjęli, że na jednym hektarze dobrego pastwiska można w sezonie wegetacji wyżywić 2,5–3 krowy mleczne, a średniego pastwiska 1,5–2 krowy. Zwrócili także uwagę, że przy wolnym wypasie, bez dzielenia pastwiska na kwatery, stopień wykorzystania pastwiska jest relatywnie niewielki i wynosi 50–60%. Natomiast przy podziale na kolejno spasane kwatery może wynieść 80–90%. Według Klepackiego (1997) przy ocenie obsady inwentarza żywego w gospodarstwie powinno się zastosować cztery klasy oceny i według tego założenia obsada do 60 SD/100 ha UR określana jest jako niska, a powyżej 100 SD/100 ha jako bardzo wysoka. Natomiast Harasim (2014) proponuje cztery poziomy skali oceny obsady inwentarza żywego na 100 ha UR, tj.: niski – poniżej 60, średni – 60–80, wysoki – 80–100 i bardzo wysoki – powyżej 100 SD/100ha UR. Przy ocenie obsady inwentarza z punktu widzenia gospodarki nawozowej zaleca się, aby wynosiła ona 0,5–1,5 DJP/1ha UR. Obsada nie powinna jednak przekraczać 1,5 DJP/1ha UR, gdyż oznacza to, że dawka obornika może być wyższa niż 40 t/ha, a zatem może stanowić więcej niż 170 kg N/ha w czystym składniku. Przy założeniu organicznych powiązań produkcji roślinnej i zwierzęcej w gospodarstwach rolnych przyjmuje się, że dolna granica obsady zwierząt określona jest zapotrzebowaniem na obornik. Wynosi ona ok. 65 SD/100 ha, a górna granica obsady zwierząt przy intensywnych, ale nie fermowych formach gospodarowania – ok. 200 SD. Analizując niedobór inwentarza trawożernego dla obszarów Karpat Polskich, Musiał (2006) przyjął, że jego pogłowie powinno wynikać z dostępności i wielkości powierzchni paszowej i zależy od potencjału produkcyjnego użytków zielonych. Kolejnym sposobem określenia granicznej obsady pogłowia zwierząt są instytucjonalne minimalne normy obsady przyjęte dla programów rolno-środowiskowo-klimatycznych. Według zapisów w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (2017) normy te wynoszą na obszarach Natura 2000: 0,3–0,5 DJP na 1 ha trwałych użytków zielonych, ale nie więcej niż 1,5 DJP/ha, dla niektórych działań np. w przypadku ochrony cennych siedlisk przyrodniczych do 1 DJP/ha. Zapewne wartości te odnoszone do zrównoważonej produkcji rolnej i programów rolno-środowiskowych powinny być ważną cenzurą ocen stanu i niedoboru inwentarza żywego, zwłaszcza trawożernego, na obszarach chronionych.

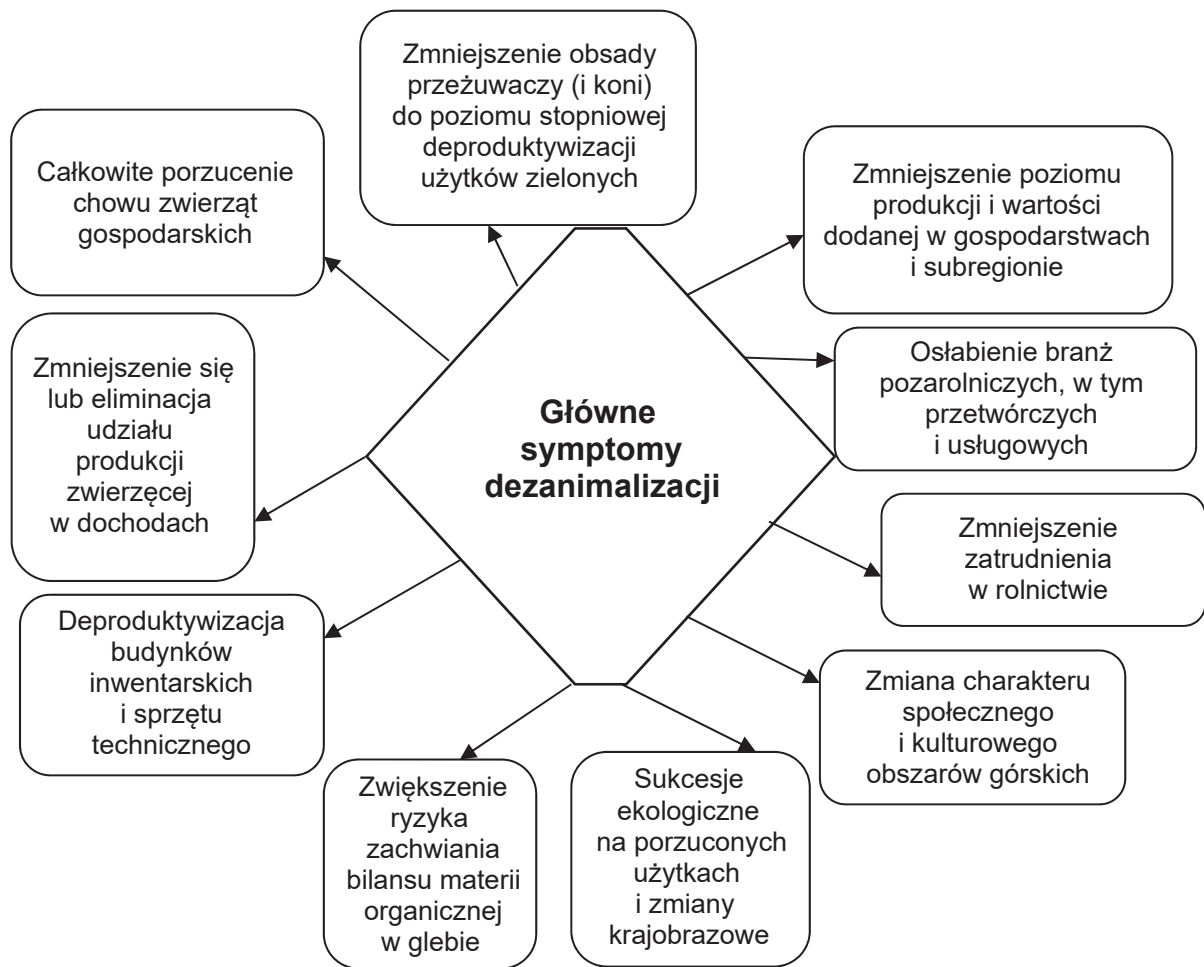
Według danych za 1995 r. na obszarze Karpat utrzymywanych było ponad 670 tys. sztuk bydła, w tym prawie 400 tys. krów mlecznych. Z tej liczby ponad połowa skupiona była na Pogórzu Karpackim, natomiast reszta rozmieszczona była w części górskiej. Chów bydła skupia się w dwóch najniższych strefach wysokościowych i 64% bydła utrzymwanego jest na terenach wzniesionych do 400 m n.p.m. Według Guzika (1995) na wyższe partie Karpat Polskich w tamtym okresie przypadało jedynie kilkanaście procent ogólnej liczby bydła. Wypas owiec zawsze związany był z górami i na obszary górskie tradycyjnie przypadało dwie trzecie ich liczby, natomiast reszta na tereny niżej położone. Około 33% owiec skupia się w strefie wysokościowej 300–400 m n.p.m. Drugi obszar koncentracji tych małych przeżuwaczy to strefa wysokościowa 500–600 m n.p.m., gdzie utrzymuje się ok. 20% populacji owiec. Z kolei w wyższych piętrach górskich

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

utrzymuje się ich po kilkanaście procent. Zatem w przeciwieństwie do bydła wielkość obsady owiec zdecydowanie przyrasta wraz z rosnącymi wysokościami bezwzględny. W 1995 r. dla obszaru Karpat Polskich podawana była łączna liczba owiec nieco ponad 372 tys. (Guzik 1995). W tamtym okresie zachodziły już znaczące zmiany w rolnictwie dotyczące kurczenia się w wielu regionach pogłowia zwierząt gospodarskich, głównie przeżuwaczy, a stąd i rozmiarów produkcji czystej oraz produkcyjnego i ekonomicznego znaczenia chowu inwentarza. Prezentowane w skali czasowej przeobrażenia w liczebności danych zwierząt odzwierciedlają sytuację w poszczególnych województwach. W 2015 r. w porównaniu z rokiem 2004, a zatem od momentu przystąpienia Polski do UE, dla obszaru Polskich Karpat zmniejszyło się поголівie krów mlecznych. Jak podają Żmija i Czekaj (2017), w woj. małopolskim spadek ten wynosił ponad 50%, natomiast w woj. podkarpackim wartości były jeszcze wyższe, przekraczając 60% w stosunku do roku 2004. Na tak duży ubytek pogłowia bydła, w tym krów mlecznych, wpływ miało najwyższe rozdrobnienie agrarne tych województw oraz mała skala prowadzonej tam produkcji zwierzęcej. Z kolei znaczące zmniejszenie się pogłowia owiec w Polsce obserwowane było już od początku lat 90. XX w. W 1990 r. liczba tych przeżuwaczy wynosiła ok. 5 mln sztuk, natomiast w 2015 r. w całym państwie odnotowano ponaddwudziestokrotny spadek ich liczebności. Obecnie chów owiec skoncentrowany jest głównie w woj. małopolskim, gdzie stanowią one niemal 30% pogłowia krajowego, jednak i na tym obszarze w 2015 r. zanotowano jego spadek w porównaniu z rokiem 2004. Z kolei w przypadku woj. podkarpackiego dla tego okresu można było zaobserwować wzrost liczebności owiec. Jednak populacja tych zwierząt jest w tym regionie relatywnie niska i trudno oceniać pozytywnie ten wzrost jako odrodzenie się produkcji owczarskiej. Wskaźnikiem dla oceny deproduktywizacji gospodarstw jest udział gospodarstw bezinwentarzowych. Taką kategorię oceny gospodarstw badano na podstawie kryterium zaniechania utrzymywania w gospodarstwach tzw. dużych zwierząt gospodarskich, tj. bydła, koni, trzody chlewnej i owiec. Jak podają Musiał i Musiał (2016), zjawisko to było powszechne w gospodarstwach wszystkich analizowanych pod tym kątem powiatów w woj. małopolskim. Udział gospodarstw bezinwentarzowych w powiatach tatrzańskim i gorlickim wynosił odpowiednio 40 i 44%, natomiast dla powiatu myślenickiego było to aż 73%.

Poza delimitacją obsady inwentarza żywego w przeliczeniu na jednostkę powierzchni użytków rolnych czy trwałych użytków zielonych dezanimalizację w ujęciu techniczno-ekonomicznym da się mierzyć wieloma innymi wskaźnikami i miernikami. Te można utworzyć z informacji zawartych w bazach statystycznych GUS, w tym spisów rolnych, ale także danych dotyczących gospodarstw i produkcji zwierzęcej prowadzonych przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Dezanimalizację można również ocenić poprzez badanie regionalne czy mikroekonomiczne oparte na szczegółowych danych pozyskanych w konkretnych gospodarstwach lub poprzez szacunki. Rezygnacja z chowu inwentarza, mająca zarówno podłoże ekonomiczne, jak i wynikająca z braku opłacalności produkcji drobnostadnej oraz z przesłanek instytucjonalnych, tzn. z konieczności spełnienia wymogów określonych przez WPR, zmieniła oblicze obszarów wiejskich. Powodem ograniczania np. chowu trzody chlewnej była jej nieopłacalność lub osiągnięcie przez rolników zbyt niskich dochodów, co odnosi się zwłaszcza do małych gospodarstw o wielkości obszarowej ok. trzech–sześciu ha, a w warunkach górskich także do nieco większych podmiotów rolnych. W konsekwencji takiego stanu niewydolność ekonomiczna gospodarstw drobnych stała się zjawiskiem powszechnym, a ich perspektywy podtrzymywania czy rozwoju produkcji rolniczej zdecydowanie niepewne. Zaniechanie produkcji zwierzęcej ma także konsekwencje w wymiarze ekologicznym, gdyż – jak już wspomniano – zdeproduktywizowane użytki rolne z czasem podlegają sukcesji, co ma negatywne skutki m.in. dla lokalnej bioróżnorodności (ryc. 1).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Rycina 1. Istota deanimalizacji gospodarstw i rolniczej przestrzeni produkcyjnej na obszarach górskich.

Źródło: opracowanie na podstawie Musiał, Musiał 2020.

Wypas przeżuwaczy jako proces sprzyjający promowaniu szeroko rozumianej idei ekorozwoju

Deanimalizacja to także porzucanie wypasu zwierząt i zanik krajobrazów pasterskich, które stanowiły najstarszy typ pejzażu kulturowego. W zasadzie zostały one zastąpione krajobrazami pastwiskowo-leśnymi, gdzie wypasane zwierzęta sprzyjają podtrzymaniu lokalnej bioróżnorodności. Ekosystemy trawiaste, które są lub mogą być pielęgnowane dzięki utrzymywaniu gospodarki pasterskiej, z reguły charakteryzują się dużą różnorodnością fitosocjologiczną i florystyczną oraz są miejscem występowania wielu rzadkich i chronionych gatunków roślin. Największe znaczenie gospodarcze pod względem wykorzystania pastwiskowego mają zbiorowiska z klasy *Molinio-Arrhenatheretea*, obejmujące półnaturalne i antropogeniczne łąki i pastwiska. W Polsce do tej klasy należy ponad 25% zbiorowisk trawiastych, które występują na glebach bardzo zróżnicowanych pod względem uwilgotnienia, żyzności i odczynu, warunków klimatycznych oraz orograficznych. Drugą klasą obejmującą zbiorowiska trawiaste jest *Nardo-Callunetea*, stanowiąca półnaturalne i antropogeniczne fitocenozy muraw bliźniczkowych, które w pierwotnym krajobrazie miały raczej marginalne znaczenie. Są to ubogie, acidofilne pastwiska, określane jako *psiary*,

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

rozprzestrzenione obecnie szeroko w różnych częściach Karpat Polskich. Z kolei zbiorowiska łąk bagiennych z klasy *Scheuchzerio-Caricetea nigrae* obejmują neutralne i zasadowe młaki. Siedlisko takie jest stale wysycone wodą i stanowi ubogą bazę pokarmową, jednak w niewielkim stopniu może być także wypasane przez owce. Wypas kulturowy na górskich terenach chronionych ograniczony jest głównie do powyższych trzech klas roślinności trawiastej (Szymanowska i in. 2017). Są w nich wypasane owce, będące najwcześniej udomowionymi zwierzętami gospodarskimi w Polsce, co miało miejsce właśnie na obszarze Karpat. Znaczenie gospodarki pasterskiej dla środowiska jest ogromne, co możemy zaobserwować na opuszczonych pastwiskach i polanach górskich, które niespasane poddawane są stopniowo procesom dezagraryzacji, a przez to degradacji (Molik i in. 2018).

Wypas kulturowy należy tu rozumieć jako ograniczony, zbiorowy wypas owiec i kompleksowo ujmowaną gospodarkę pasterską prowadzoną w górach, zwykle na obszarach prawnie chronionych lub w ich sąsiedztwie. Jest dozwolony z zachowaniem licznych ograniczeń, także na terenach cennych przyrodniczo. Ma on szczególne znaczenie na obszarach karpaccich parków narodowych, gdzie powstałe w wyniku działalności człowieka polany i hale mogą istnieć jedynie wówczas, gdy podtrzymywane jest ich użytkowanie poprzez wypas stad owiec i bydła. Wypas ten może być podzielony na kilka rodzajów, wyróżnia się: wypas kulturowy, kulturowo-komercyjny, komercyjno-kulturowy oraz komercyjny. Rodzaje wypasu definiowane jako kulturowy oraz kulturowo-komercyjny wiążą się z obszarami parków narodowych, natomiast komercyjno-kulturowy i komercyjny prowadzone są zwykle poza terenami o wysokich reżimach ochrony przyrody (Knapik, Musiał 2017). Obecnie bardzo istotnym elementem wypasu kulturowego i kulturowo-komercyjnego na obszarach górskich jest także utrzymanie takiej funkcji owiec, która służy pielęgnacji krajobrazu oraz zachowaniu elementów różnorodności flory i fauny. Jest to uzasadnione faktem, że owce od tysiącleci pełnią w tym zakresie ważną rolę, mimo że odbywa się to niejako „przy okazji” chowu nastawionego na produkcję i cele komercyjne poprzez dostarczanie różnych, wartościowych dla człowieka produktów. Zalety wykorzystania ich do pielęgnacji krajobrazu wynikają z faktu, że owce są przeżuwaczami, mogą zatem przetwarzać relatywnie duże ilości pasz objętościowych, przy stosunkowo niewielkich wymaganiach odnośnie do ich jakości. Daje to możliwość wykorzystania także pastwisk rozmieszczonych na słabych glebach i położonych wysoko, na których spotykane są użytki zielone słabsze, niskoпродукtywne i trudnodostępne. Ponadto wypas, a stąd pielęgnowanie krajobrazu przez owce, z reguły nie wymaga dużych nakładów inwestycyjnych. Wypas kulturowy przyczynia się zatem do podtrzymania rozwoju zrównoważonego na obszarach górskich, a przy okazji do wzrostu ich atrakcyjności turystycznej, co także przekłada się na zatrudnienie i dochody lokalnej ludności (Mroczkowski 2004).

Jednak w ostatnich latach coraz wyraźniej obserwowane jest zjawisko wycofywania się produkcji zwierzęcej, w tym także wypasu, zwłaszcza z terenów bogato urzeźbionych, które są charakterystyczne dla różnych części Karpat Polskich. Dotyczy to w szczególności subregionów charakteryzujących się bardzo dużym rozdrobnieniem działek rolnych, mieszczących się często w przedziale 0,1–0,3 ha, zwłaszcza w sytuacji ich znaczącego oddalenia od gospodarstw, a także z racji niskiej jakości ziemi, niewystarczającej ilości opadów, sąsiedztwa lasów, wąwozów itp. Działki te są porzucane rolniczo i niejako wracają do natury. Ich zrównoważeniu ekologicznemu, pod którym kryje się zachowanie ich mozaikowości i wysokiej wartości ekologicznej, zagraża dalsza ekspansja gatunków leśnych. W Polsce postępuje ona dosyć szybko, prowadząc do zmian w składzie gatunkowym poszczególnych zbiorowisk trawiastych. Dlatego też zagrożeniem dla krajobrazu zarówno Karpat Zachodnich, jak i Wschodnich jest porzucanie przez rolników drobnostadnego chowu przeżuwaczy, w tym wypasu bydła i owiec. Ze względu na konieczność podtrzymania rozwoju zrównoważonego we wrażliwych ekosystemach górskich istotny wydaje się właśnie

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

wieloaspektowo traktowany chów tych zwierząt. Poprzez wypas zagospodarowywane są różnego typu łąki i pastwiska, które po jego zaprzestaniu przekształcają się w drzewiaste formacje roślinne, tworzące w naszym klimacie zbiorowiska klimaksowe, a zatem ostatnie ogniwo sukcesji ekologicznej. Utrzymanie użytków zielonych na terenach górskich jest także bardzo ważne z tego względu, że zapewniają one wysokiej jakości i tanią paszę dla przeżuwaczy. W ostatnich dekadach ze względu na różne problemy ekonomiczne i kulturowe polskiej wsi w widoczny sposób narastały tendencje do spadku atrakcyjności drobnostadnego chowu przeżuwaczy na obszarach górskich, co jest bez wątpienia problemem dla ekorozwoju. Dlatego ważne jest budowanie nowego, atrakcyjnego wizerunku chowu przeżuwaczy, np. poprzez popularyzację uzyskiwanych od nich produktów przypisanych dla konkretnych regionów Karpat Polskich w postaci regionalnych i tradycyjnych produktów.

Wypas zwierząt ma zatem także istotne funkcje kulturotwórcze, zwłaszcza że wyróżnia poszczególne regiony Polski w zakresie sposobu użytkowania ziemi. W podtrzymaniu odrębności i dziedzictwa materialnego rolnictwa dużą rolę odgrywają również stare, rodzime rasy zwierząt gospodarskich, wobec czego istotne jest, aby nie zniknęły z naszego otoczenia. Dla podtrzymania regionalnych tradycji w Karpatach Polskich szczególne znaczenie mają owce, a rozwój produkcji owczarskiej, zwłaszcza na terenach górskich, stwarza tzw. wiązkę różnorodnych korzyści. Są one określane jako świadczenia albo też funkcje przyporządkowujące konkretne rodzaje przymiotów (Knapik, Musiał 2017). Wypas w znacznym stopniu kształtuje krajobraz górski, ponieważ różnorodne zbiorowiska łąkowo-pastwiskowe zawdzięczają mu swoje istnienie. Niekorzystne zmiany, jakie miały miejsce w Polsce w latach 1996–2003, czyli drastyczny spadek pogłowia owiec, przyczyniły się do zmian krajobrazu górskiego, strat ekonomicznych i społeczno-kulturowych. Zatem utrzymanie wypasu wspólnotowego w Europie jest ważnym elementem ochrony krajobrazu, decyduje o rozwoju terenów górskich i jest konieczne w celu podtrzymania modelu gospodarowania metodami rolnictwa zrównoważonego (Molik i in. 2018).

Obecnie polskie rolnictwo znajduje się pod silną presją przemian wywoływanych przez zmiany klimatyczne, do których dochodzą różnorodne lokalne i regionalne mniej sprzyjające przyrodnicze i społeczne uwarunkowania produkcyjne. Czynniki te powodują narastanie w wielu górskich subregionach zjawisk o charakterze recesywnym, co w efekcie sprawia, że dochodzi do kumulacji złożonych strukturalnie procesów dezagraryzacji i dezanimalizacji (Musiał, Musiał 2019). Sprzyja temu także spadek liczby osób zatrudnionych w rolnictwie, a zwłaszcza w produkcji zwierzęcej. Jednak dezanimalizacja danego regionu w wyniku porzucania wypasu przeżuwaczy oznacza także zmianę całego jego wizerunku, co jest szczególnie istotne dla obszarów górskich. W wymiarze ekologicznym są to wspomniane odłogi, szybko przechodzące w zbiorowiska krzewiaste, a następnie drzewiaste. Porzucanie wypasu wiąże się również pośrednio z wyraźnymi zmianami kulturowymi na obszarach wiejskich, gdzie obecnie zdecydowanie łatwiej jest kupić wysoko przetworzoną żywność w supermarkecie lub w „sieciówce” typu *fast food* niż zdrową żywność tradycyjną lub regionalną, pochodzącą bezpośrednio od producenta rolnego. Dla obszarów rolniczych tradycyjnie związanych z kulturą pasterską zanik chowu owiec, ale też bydła, zwłaszcza ras rodzimych, oznacza także często zamieranie takich elementów lokalnej tradycji, jak wytwórczość rzemieślnicza i folklor. Choć zwyczaje takie są nadal kultywowane np. w Pieninach i na Podhalu, proces zaniku tradycji pasterskiej jest w wielu regionach w końcowej fazie. Tym samym regres łańcucha powiązań: produkcja zwierzęca–przetwórstwo lokalne, rzemiosło i usługi związane z produkcją–kultura pasterska, poza obszarami górskimi jest już faktem lub szybko postępuje. W tym aspekcie dezanimalizacja jest obok dezagraryzacji bardzo ważnym czynnikiem promującym, a nawet przyspieszającym zaburzenie rozwoju zrównoważonego. Rozpatrywane jest to na kilku poziomach analizy, m.in. jako zjawisko niezrównoważenia

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

rolnictwa i niezrównoważenia na poziomie poszczególnych gospodarstw rolnych. Odnosi się to również do zmiany w zakresie funkcji gospodarczej konkretnych obszarów wiejskich.

Rezultaty zmniejszenia stanu i obsady pogłowia inwentarza czy też produkcji bezinwentarzowej mogą powodować nie tylko zmiany w sposobie i intensywności zagospodarowania użytków zielonych poprzez wypas, ale także w samej strukturze produkcji polowej. Oznacza to zaniechanie produkcji roślin pastewnych na bieżące skarmianie kiszonką czy też na siano dla zwierząt. W sytuacji gdy porzucanie produkcji roślin paszowych odniesiemy jedynie do roślin z rodziny bobowatych (*Fabaceae*), skutkować to będzie zubożeniem zmianowań, zmniejszeniem produkcji humusu, a także glebochronnej funkcji takich roślin. Ma to również odniesienie do bilansu nawozów w glebach, w tym zwłaszcza azotu, ale także fosforu i potasu. Wówczas pochodzą one niemal wyłącznie z nawożenia mineralnego, a brak nawozów w sytuacji ekstensyfikacji nakładczej powoduje degradację żyzności i zasobności gleb. Przez to brak wypasu i ogółem brak inwentarza żywego w gospodarstwie z reguły prowadzi do zachwiania bilansu substancji organicznej w glebie, a ta ma kluczowe znaczenie w zakresie utrzymania jej żyzności i urodzajności. Tym samym utrzymanie zwierząt gospodarskich, zwłaszcza w systemie ekstensywnym, może stanowić pewien element ochrony środowiska. W takim kontekście chów przeżuwaczy na obszarach górskich wpisuje się zatem we wdrażanie lub podtrzymanie idei rozwoju zrównoważonego (Harasim 2014).

Podsumowanie

Istnieje wiele różnych przesłanek i uwarunkowań, które sprawiają, że obszary górskie są w dużej mierze identyfikowane jako problemowe. Specyfika przyrodniczo-ekonomiczna takich terenów wyraża się w szczególnej budowie geologicznej i typie ukształtowania terenu, co z kolei generuje występowanie specyficznych cech klimatu górskiego, takich jak: krótszy okres wegetacji, obecność pięter klimatycznych, piętrowy układ stref termicznych i opadowych oraz ogółem wyższe wartości opadów niż na terenach nizinnych. Ponadto tereny górskie odróżniają się od obszarów otaczających przez występowanie specyficznych gleb, często o charakterze szkieletowym, większe zasoby wodne oraz charakterystyczną roślinność przypisaną do konkretnych pięter wysokościowych. Z tymi wszystkimi elementami przyrodniczymi spotyka się oczywiście działalność człowieka, i to właśnie ten ostatni element w największej mierze kształtuje obecnie charakter Karpat Polskich. Tradycyjnie od stuleci była tam podtrzymywana działalność rolnicza w postaci produkcji roślinnej oraz szczególnie istotnej dla gór produkcji zwierzęcej. Obecnie jednak obserwuje się wieloaspektowe zmiany recesywne w tym zakresie, które na obszarze Karpat Polskich mają charakter procesów dezagraryzacji i dezanimalizacji.

Dezagraryzacja jest zjawiskiem polegającym na zmniejszaniu się znaczenia rolnictwa i produkcji rolnej w danym regionie, ale równocześnie w poszczególnych gospodarstwach. Zjawisko takie jest naturalną konsekwencją towarzyszącą rozwojowi danych społeczeństw i obecnie spowodowane jest w dużej mierze względami ekonomicznymi. Uznaje się ponadto, że jest ono zarówno przyczyną, jak i następstwem wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Jest także reakcją czy też odpowiedzią na niemożność zachowania rozwoju społeczno-gospodarczego dzięki dochodom uzyskanym wyłącznie z produkcji rolnej. Z kolei dezanimalizacja to odchodzenie od produkcji zwierzęcej, które może jednak skutkować zachwianiem samowystarczalności żywnościowej w zakresie produktów zwierzęcych. Jest to często lekceważone zarówno przez decydentów, jak i konsumentów, którzy cieszą się z otwartego rynku europejskiego i wolnego przepływu towarów mającego pozytywny wpływ na ceny. Przy występowaniu różnego typu kryzysów, takich

jak kłęski żywiolowe czy nieurodzaje, brak równowagi bilansu żywnościowego może stanowić poważne zagrożenie dla całych społeczeństw. Spadek pogłowia inwentarza oznacza również zmianę struktury produkcji rolniczej w skali kraju, w tym udziału produkcji końcowej czy produkcji czystej. Porzucanie chowu zwierząt gospodarskich może stanowić także zagrożenie w zakresie podtrzymania bioróżnorodności zbiorowisk półnaturalnych, które stanowią części składowe krajobrazu kulturowego obszarów górskich. Dotyczy to zwłaszcza trwałych użytków zielonych rozmieszczonych w dolinach rzek, na terenach podmokłych oraz przylegających do obszarów zalesionych. Stwarza to także zagrożenie w odniesieniu do niekontrolowanej zmiany w przebiegu granicy rolno-leśnej, sprzyjając nadmiernej ekspansji dzikich zwierząt oraz zagrożeniu pożarowemu. Dezanimalizacja to także porzucanie wypasu zwierząt i zanik krajobrazów pasterskich, które tradycyjnie stanowiły najstarszy typ pejzażu kulturowego. Obecnie zostały one zastąpione krajobrazami pastwiskowo-leśnymi, gdzie wypasane owce i bydło sprzyjają podtrzymaniu lokalnej bioróżnorodności. Ponadto wypas, a stąd pielęgnowanie krajobrazu przez owce, z reguły nie wymaga dużych nakładów inwestycyjnych. Wypas przeżuwaczy, będący zaprzeczeniem zjawiska dezanimalizacji, przyczynia się do wdrażania oraz podtrzymania idei rozwoju zrównoważonego na obszarach górskich, a przy okazji do wzrostu ich atrakcyjności turystycznej, co może także pozytywnie przekładać się na zatrudnienie i dochody.

Bibliografia

- Bis K., Kot Z. (1979). *Tabele pomocnicze do ćwiczeń z ekonomiki i organizacji produkcji zwierzęcej*. Lublin: Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Lublinie.
- Guzik C. (1995). *Rolnicze użytkowanie ziemi*. W: J. Warszńska (red.), *Karpaty Polskie – przyroda, człowiek i jego działalność* (s. 1–367). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Harasim A. (2014). *Przewodnik do oceny zróżnicowania rolnictwa na różnych poziomach zarządzania*. Puławy: Wydawnictwo IUNiG PIB.
- Klepacki B. (1997). *Wybrane pojęcia z zakresu organizacji gospodarstw, produkcji i pracy w rolnictwie*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Kłodziński M. (2010). *Zrównoważony rozwój gmin wiejskich na obszarach cennych przyrodniczo*. W: A. Boltromiuk (red.), *Europejska sieć ekologiczna Natura 2000 jako nowy element otoczenia polskiej wsi i rolnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo IRWiR, PAN.
- Knapik J., Musiał K. (2017). *Multifunkcjonalność chowu owiec – próba nowego ujęcia problemu*. „Roczniki Naukowe Zootechniki”, 44(2): 161–175.
- Kołodziejczyk A. (2017). *Przestrzenne skutki procesu dezagrarnizacji na obszarach wiejskich w Polsce*. „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, 267: 37–49.
- Łupiński W. (2008). *Kształtowanie granicy rolno-leśnej jako element planowania przestrzeni na terenach wiejskich*. „Czasopismo Techniczne, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej”, 2: 187–195.
- Molik E., Ślezińska-Iwanicz R., Nahajto K. (2018). *Wypas wielkoobszarowy owiec jako przykład wielowiekowego gospodarowania metodami rozwoju zrównoważonego na terenie Beskidu Śląskiego i Żywieckiego*. „Wiadomości Zootechniczne”, 56(1): 132–137.
- Mroczkowski S. (2004). *Pielęgnowanie krajobrazu za pomocą owiec*. W: Z. Mirek, M. Nowak (red.), *Miejsce wypasu i gospodarki owczarskiej w koncepcji rozwoju zrównoważonego* (s. 39–46). Kraków: Wydawnictwo IB, PAN.
- Musiał K., Musiał W. (2020). *Dezagrarnizacja i dezanimalizacja na obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego – aspekty przyrodnicze, ekonomiczne i instytucjonalne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- Musiał W. (2006). *Skala, natężenie i rezerwy chowu zwierząt trawożernych w piętrach hipsometrycznych w Karpatach Polskich*. „Acta Agraria et Silvestria. Series Agraria”, 46(1): 57–69.

Problemy dezagraryzacji i dezanimalizacji na obszarze Karpat Polskich...

- Musiał W., Musiał K. (2016). *Wybrane problemy przebudowy strukturalnej rolnictwa – przykład małopolski*. „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 18(6): 136–143.
- Musiał W., Musiał K. (2017). *Następstwa dezagraryzacji w sferze produkcyjnej i ekologicznej na przykładzie wybranych powiatów województwa podkarpackiego*. „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, XIX(5): 149–157.
- Musiał W., Musiał K. (2019). *Deanimalisation processes in the Polish Carpathians – production, economic and ecological aspects*. „Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists”, XXI(4): 331–340.
- Nasalski Z. (2003). *Dezagraryzacja obszarów wiejskich i jej skutki społeczno-ekonomiczne na Warmii i Mazurach*. „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu. Roczniki Naukowe”, VII(7): 216–220.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020 (2017). Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Rosner A., Stanny M. (2014). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo IRWiR, PAN.
- Szymanowska A., Gruszecki T.M., Drozd L., Szczepaniak K., Tajchman K., Tomczuk K., Greguła-Kania M., Grzywaczewski G., Patkowski K. (2017). *Wypas jako forma ochrony środowiska przyrodniczego*. W: T.M. Gruszecki, A. Junkuszew (red.), *Przeżuwacze w czynnej ochronie środowiska* (s. 1–199). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego.
- Tomczak F. (2005). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo IRWiR, PAN.
- Wojewodźc T. (2017). *Procesy dywertycji i dezagraryzacji w rolnictwie o rozdrobnionej strukturze agrarnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- Zegar J. (2018). *Kwestia agrarna w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo IERiGŻ-PIB.
- Żmija J., Czekaj M. (2017). *Tendencje rozwoju produkcji zwierzęcej w Polsce*. W: M. Roberzyński, J. Knapik (red.), *Innowacyjne rozwiązania w hodowli i produkcji zwierząt gospodarskich* (s. 1–402). Balice: Wydawnictwo IZ-PIB.

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

Wprowadzenie

Presja urbanizacyjna i gospodarcza skutkuje ciągłym pogarszaniem się stanu środowiska przyrodniczego, a w połączeniu z niekorzystnymi zmianami klimatu prowadzi nawet do jego degradacji (Adamowicz 2021). Konstatacja ta jest coraz bardziej aktualna, chociaż mija już ponad 35 lat od przedstawienia raportu Brundtland „Nasza wspólna przyszłość”, w którym podkreślono konieczność wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju. Koncepcja ta miała stanowić remedium na problemy degradacji środowiska, a słowo „zrównoważony” (ang. *sustainability*) przez ponad trzy dekady stanowiło trzon dyskusji i główne założenie programów/strategii poświęconych kreowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego. Obecnie koncepcja zrównoważonego rozwoju pretenduje nawet do miana paradygmatu, tj. definiuje i wskazuje sposób działań i oceny rzeczywistości (Czyżewski 2013). Mimo olbrzymiej „kariery”, jaką zdobyła koncepcja „zrównoważenia”, w dalszym ciągu stanowi ona raczej tylko ambitną deklarację i nie przekłada się na realne działania. Unia Europejska w nowym otwarciu postawiła sobie wyzwanie, aby wreszcie zmienić ten stan rzeczy i przekuć deklaracje w czyny.

Europejski Zielony Ład (EZŁ) jest odpowiedzią Unii Europejskiej na przyjęcie celów agendy ONZ dotyczącej zrównoważonego rozwoju 2030 i zobowiązaniem Komisji Europejskiej do rozwiązania problemów klimatycznych. UE zakłada osiągnięcie do roku 2050 zerowego poziomu emisji gazów cieplarnianych (GHG) netto i oddzielenie wzrostu gospodarczego od wykorzystania zasobów naturalnych (Komisja Europejska 2019). EZŁ jest kompleksową strategią obejmującą działania w wielu sektorach, ale największe oczekiwania dotyczą przemian w rolnictwie (Wiśniewski, Marks-Bielska 2022).

Wprawdzie dyskusje dotyczące wpływu EZŁ na rolnictwo trwają już wiele miesięcy, ale w literaturze przedmiotu nadal brakuje opracowań naukowych poświęconych tej tematyce. Szczególnie pomijana jest problematyka oddziaływania nowych rozwiązań wdrażanych w ramach EZŁ na rolnictwo obszarów rozdrobnionych agrarnie, w tym górzystych. Jedną z ważnych kwestii są szanse (i korzyści) oraz zagrożenia (i koszty), jakie niesie nowa „zielona” polityka rolna.

Nadrzędnym celem artykułu było przedstawienie głównych założeń EZŁ w odniesieniu do polityki rolnej na lata 2023–2027, a także próba oceny ich wpływu na procesy rozwojowe w rolnictwie, w tym na obszarach górzystych. Kwestie te uzupełnia wieloaspektowa ocena zagrożeń oraz szans i korzyści związanych

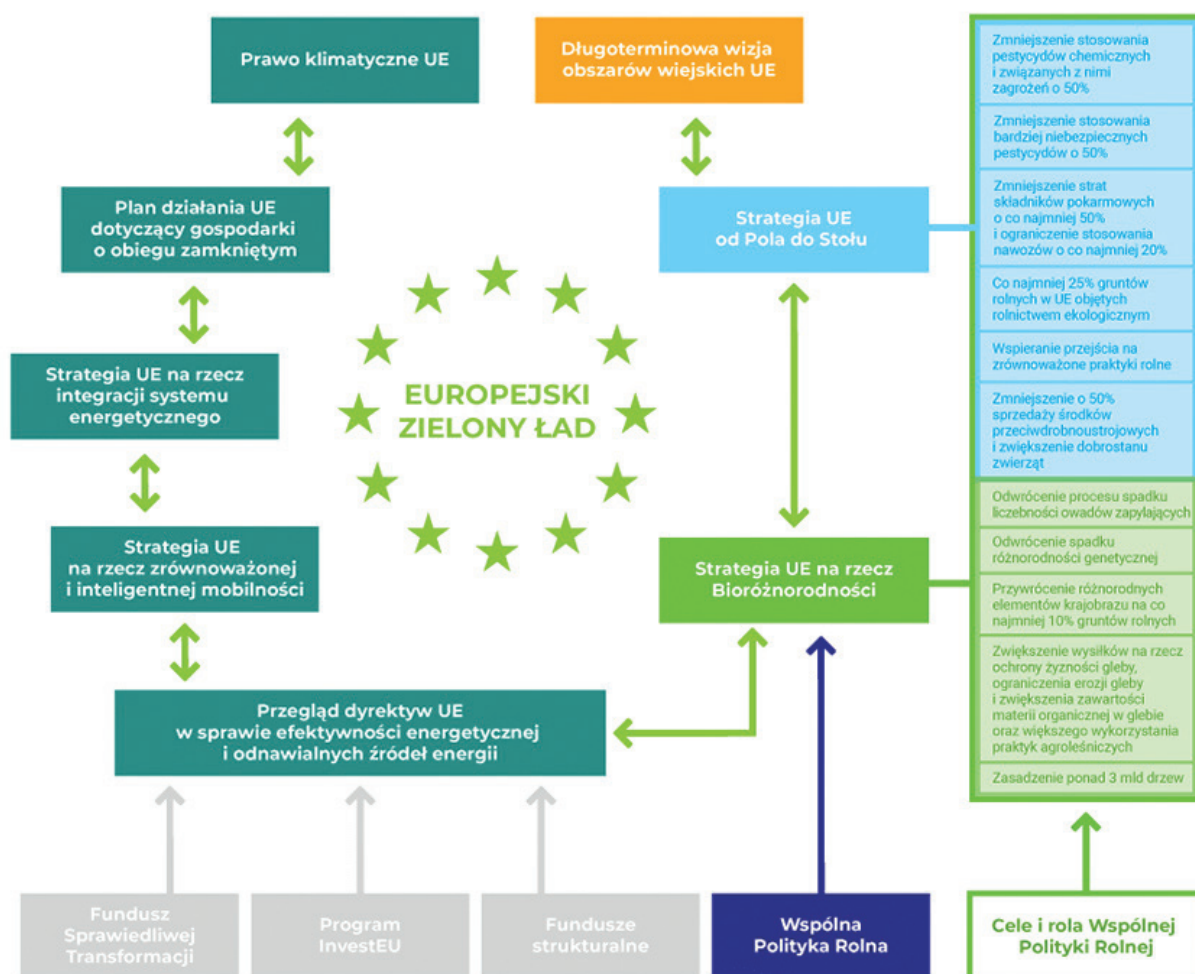
Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

z implementacją elementów EZŁ, a także diagnoza przemian agrarnych na obszarach Karpat Polskich, stanowiąca punkt wyjścia dla wskazania propozycji działań stymulujących przebudowę tych struktur.

W artykule wykorzystywano wyniki własnych badań, dokumenty programowe EZŁ, w tym głównie (polski) Plan Strategiczny Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027, a także dane GUS oraz literaturę przedmiotu. Pozyskane informacje zostały przetworzone przy wykorzystaniu metody opisowej oraz ilościowej.

Europejski Zielony Ład a Wspólna Polityka Rolna

Koncepcja zielonego ładu w Europie kształtowała się od czasu porozumienia paryskiego w sprawie klimatu, podpisanego w 2018 r. (Parlińska i in. 2020). EZŁ jest główną strategią rozwojową UE, a zarazem podstawą do aktualizacji lub tworzenia nowych strategii i polityk sektorowych dotyczących dostaw czystej energii w sektorach przemysłu, produkcji i konsumpcji, transportu i rolnictwa (ryc. 1). Dla rolnictwa i obszarów wiejskich szczególnie ważna będzie implementacja dwóch strategii, tj. strategii „Od pola do stołu” oraz „Strategii na rzecz bioróżnorodności 2030”. Oba dokumenty będą podstawą do stworzenia nowej zielonej architektury WPR na lata 2023–2027.

Rycina 1. Europejski Zielony Ład a najważniejsze dokumenty strategiczne UE

Źródło: <https://rolnictwozrownowazone.pl/rolnictwo-zrownowazone/wspolna-polityka-rolna-finansowanie/europejski-zielony-lad/>

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Funkcjonowanie rolnictwa UE jest oparte na zasadach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), która była jedną z pierwszych polityk wspólnotowych. Od początku istnienia (1962 r.) polityka ta ulega zmianom, zazwyczaj o charakterze ewolucyjnym. W pierwszych latach jej wdrażania jedną z najważniejszych kwestii było rozwiązywanie problemu braku surowców rolnych. Taki niedobór żywności na obszarze Europy Zachodniej został wyeliminowany już w drugiej połowie lat 60. XX w. Już w tym okresie rozpoczął się stopniowy wzrost zainteresowania WPR środowiskiem naturalnym, jego wartością i ochroną, ale również priorytetowym traktowaniem jakości produkowanej żywności (Musiał, Szumiec 2021). Od początku lat 90. kolejne wprowadzane reformy coraz silniej wiązały się z potrzebą ochrony środowiska i klimatu (Wrzaszcz, Prandecki 2020). Nowa WPR 2021–2027 stanowi kontynuację poprzedniej projekcji (WPR 2014–2020), jednak Komisja Europejska uczyniła kwestie środowiskowe i klimatyczne głównym priorytetem swoich działań. W 2020 r. w ramach EZŁ przedstawiono dwie strategie, które istotnie wpłynęły na negocjacje WPR 2021–2027 (Wiśniewski, Marks-Bielska 2022):

- strategia „Od pola do stołu”,
- unijna „Strategia na rzecz bioróżnorodności 2030”.

Celem strategii „Od pola do stołu” jest stworzenie sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego. Żywność produkowana w Europie powinna charakteryzować się bezpieczeństwem, wartościami odżywczymi i wysoką jakością, a sposób jej produkcji powinien być przyjazny dla środowiska i neutralny dla klimatu (Wrzaszcz, Prandecki 2020). Wśród głównych kierunków działań strategii wskazano:

- zmniejszenie stosowania chemicznych środków ochrony roślin o 50%;
- ograniczenie stosowania nawozów mineralnych o co najmniej 20%;
- zmniejszenie o 50% sprzedaży środków przeciwdrobnoustrojowych przeznaczonych dla zwierząt utrzymywanych w warunkach fermowych oraz w akwakulturze.

Strategia „Od pola do stołu” ma pomóc także w walce z fałszowaniem żywności w łańcuchu dostaw poprzez zapobieganie fałszerstwom, wykrywanie i zwalczanie ich we współpracy z państwami członkowskimi i państwami trzecimi (Wiśniewski, Marks-Bielska 2022).

Nowa „Strategia na rzecz bioróżnorodności 2030” jest wszechstronnym, systemowym, ambitnym i długoterminowym planem mającym na celu ochronę przyrody i odwrócenie procesu degradacji ekosystemów. Zakłada ona realizację wielu celów, które bezpośrednio lub pośrednio dotyczą ochrony gleb użytkowanych rolniczo, w tym:

- ustanowienie obszarów chronionych na co najmniej 30% powierzchni lądowej i 30% powierzchni morskiej Europy;
- odtworzenie zdegradowanych ekosystemów na lądzie i na morzu poprzez wzrost produkcji w systemie rolnictwa ekologicznego i zwiększenie liczby elementów krajobrazu rolniczego przyjaznych przyrodzie (do 10%);
- zmniejszenie zużycia i ryzyka związanego ze stosowaniem pestycydów o 50% do 2030 r.;
- zasadzenie 3 mld drzew (Smreczak i in. 2021).

Już od początku obie strategie wzbudzały sporo niepokoju wśród społeczności rolniczej. Obawiano się, że wyznaczenie ambitnych celów środowiskowych może negatywnie oddziaływać na sytuację ekonomiczną rolników (Bourget 2021). W odpowiedzi na liczne krytyczne opinie przedstawiciele rolników KE potwierdziła, że założone wskaźniki ilościowe (dotyczące zmniejszenia stosowania nawozów, środków ochrony roślin

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

itd.) ustalono jako cel dla całej Unii Europejskiej. Poszczególne kraje mogą wskazać indywidualne ścieżki realizacji zadań i dochodzenia do celów „unijnych” (Drygas, Nurzyńska 2021).

W nowej perspektywie finansowej Komisja Europejska zaproponowała tzw. nowy model wdrażania (*new delivery model*), zgodnie z którym kraje członkowskie będą zobligowane do przygotowania jednego strategicznego dokumentu operacyjnego, tj. Planu Strategicznego WPR (PS WPR) obejmującego planowane interwencje zarówno dla pierwszego, jak i drugiego filara (tamże). W planach strategicznych określa się również krajowe wskaźniki ilościowe dotyczące zmniejszenia stosowania środków chemicznych, nawożenia mineralnego, ograniczenia stosowania antybiotyków itd. Rozwiązanie to daje możliwość dostosowania działań i celów do uwarunkowań przyrodniczych i ekonomicznych poszczególnych krajów. Niemniej jednak ta większa elastyczność i decyzyjność to również większa odpowiedzialność za opracowanie i wdrażanie krajowych planów strategicznych, które będą oceniane na podstawie ich wyników.

W nowym okresie programowania jednym z najważniejszych elementów WPR będzie system tzw. nowej „zielonej architektury”, składający się z wzajemnie uzupełniających się wymogów obowiązkowych oraz dodatkowych zachęt do stosowania praktyk rolniczych korzystnych dla środowiska (np. ekoschematy). Nowe wymogi w ramach tzw. wzmocnionej warunkowości zastępują dotychczasowe zazielenienie oraz zasadę wzajemnej zgodności i mają zapewniać osiągnięcie zakładanych (wyższych) celów środowiskowo-klimatycznych. Komplementarny charakter wzmocniający skuteczność „zielonej architektury” w tym obszarze będą miały wybrane działania ukierunkowane na realizację celów środowiskowych i klimatycznych w ramach innych interwencji, w tym wsparcia inwestycji, współpracy i transferu wiedzy (II filar WPR). Wymóg realizacji celów środowiskowych i klimatycznych będzie brany pod uwagę także przy planowaniu pozostałych działań wspierających rozwój obszarów wiejskich.

W przyjętym PS WPR 2023–2027 interwencje w ramach I filara WPR są w zasadzie kontynuacją aktualnego okresu programowania. Utrzymano podstawowe i redystrybucyjne wsparcie dochodów gospodarstw, a także dodatkowe płatności dla młodych rolników oraz wsparcie dochodów związane z wielkością produkcji. Nowy, bardzo ważny instrument wsparcia stanowią tzw. ekoschematy. Są one obowiązkowe do wdrożenia dla każdego państwa członkowskiego, lecz dobrowolne dla rolników. Wsparcie będzie powiązane z koniecznością realizacji rocznych zobowiązań i stanowić płatności rekompensujące poniesienie dodatkowych kosztów lub utraconych dochodów. W aktualnej wersji programu zaplanowano do realizacji sześć ekoschematów (PS WPR 2022):

- obszary z roślinami miododajnymi;
- prowadzenie produkcji roślinnej w systemie Integrowanej Produkcji Roślin;
- biologiczna ochrona upraw;
- retencjonowanie wody na trwałych użytkach zielonych;
- dobrostan zwierząt;
- rolnictwo węglowe i zarządzanie składnikami odżywczymi.

W PS WPR dla poszczególnych ekoschematów zaproponowano kryteria dostępu i warunki kwalifikowalności, a także odpowiedni poziom wsparcia. Wprowadzono również możliwość łączenia wybranych praktyk korzystnych dla środowiska. Resort rolnictwa zapowiada, że na kolejnych etapach prac możliwe będą drobne korekty dotyczące zakresu i wysokości wsparcia.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

W ramach nowej WPR od 2023 r. działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich również zostały włączone do ram krajowych PS WPR. Proponując działania, Komisja chce lepiej stawić czoło obecnym i przyszłym wyzwaniom, takim jak zmiana klimatu oraz wymiana pokoleń, a jednocześnie dać państwom członkowskim więcej swobody w definiowaniu własnych priorytetów. W ramach II filara KE zaproponowała osiem następujących obszarów interwencji (Drygas, Nurzyńska 2021):

- wymiana wiedzy i informacji;
- rozpoczęcie działalności przez młodych rolników i zakładanie przedsiębiorstw wiejskich;
- narzędzia zarządzania ryzykiem;
- współpraca;
- inwestycje;
- zobowiązania środowiskowe, klimatyczne i inne;
- ograniczenia naturalne lub inne ograniczenia specyficzne dla obszaru;
- niekorzystne warunki specyficzne dla obszaru wynikające z określonych obowiązkowych wymogów.

Planowane na lata 2023–2027 obszary interwencji sformułowano nieco bardziej ogólnie niż we wcześniejszej perspektywie finansowej. Pierwszoplanowe miejsce zajęły zobowiązania środowiskowe, klimatyczne i zarządcze, które także stanowią elementy wielu innych interwencji. Duże znaczenie nadano problematyce związanej z ograniczeniami naturalnymi oraz niekorzystnymi warunkami funkcjonowania na obszarach wiejskich. Ponadto zwrócono większą uwagę na system usług doradczych, współpracę i zarządzanie ryzykiem (Wawrzyniak 2020).

Szanse i zagrożenia związane z wdrażaniem EZŁ w rolnictwie

Europejski Zielony Ład jest strategią bardzo złożoną, a także wymagającą. Polega ona na zmianie myślenia o dotychczasowym sposobie funkcjonowania zarówno gospodarki, jak i stylu życia społeczeństw Europy. Zmiana ta dotyczy również rolnictwa, które odegra ważną rolę w realizacji celów EZŁ. Bardzo ambitne cele zawarte w EZŁ, a w szczególności propagowane odejście od industrialnego modelu rolnictwa, skrócenie łańcucha dostaw żywności oraz uczynienie dostarczanej żywności bardziej bezpieczną dla ludzi i środowiska, budzą pewne obawy, ale mogą także stanowić szansę rozwoju. W literaturze przedmiotu, a w szczególności w mediach, podejmuje się liczne próby oceny wpływu EZŁ na rolnictwo oraz na całe społeczeństwo (Wiśniewski, Marks-Bielska 2022). Przedstawiane bilanse kosztów i korzyści są jednak diametralnie różne w zależności od podmiotu (reprezentowana branża, poglądy polityczne itp.), który oceny te przygotowuje. Opinie i oceny różnią się także w zależności od horyzontu czasowego, jaki jest brany pod uwagę (zazwyczaj im dłuższy horyzont, tym oceny korzystniejsze).

W tym artykule szanse i zagrożenia związane z realizacją strategii EZŁ oceniano dla krótkiego okresu, tj. 2023–2027, i przy założeniu pełnej implementacji EZŁ w rolnictwie (zgodnie z celami postawionymi dla całej UE). Odniesiono się wyłącznie do potencjalnych konsekwencji wdrożenia strategii „Od pola do stołu” oraz „Strategii na rzecz bioróżnorodności 2030”, pomijając inne strategie i działania implementujące EZŁ. Analizy przeprowadzono z punktu widzenia rolnika/sektora rolnego oraz przeciętnego mieszkańca/konsumenta (całego społeczeństwa).

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

Europejski Zielony Ład jest strategią polityczną, która w centrum uwagi stawia interesy przyszłych pokoleń. Głównymi beneficjentami zaplanowanych działań mają być zatem mieszkańcy Europy lub nawet całego globu. W literaturze przedmiotu oraz w mediach jako główne korzyści wdrożenia EZŁ wymienia się m.in.:

- zachowanie dla przyszłych pokoleń zasobów środowiska, zwiększenie lub przynajmniej utrzymanie różnorodności biologicznej;
- zmniejszenie emisji gazów cieplarnianych;
- zmniejszenie zanieczyszczenia środowiska (wody, powietrza oraz gleby);
- polepszenie stanu zdrowia obywateli (mniej „chemii” oraz przejście na roślinną dietę, która jest zdrowsza);
- zagwarantowanie wyższej jakości żywności produkowanej zgodnie z najwyższymi standardami (rolnictwo ekologiczne, rolnictwo integrowane itd.);
- ograniczenie strat żywności i jej marnotrawienia;
- zmniejszenie cierpienia zwierząt (wyższe standardy dobrostanu zwierząt) (Komisja Europejska 2019).

Wymienione korzyści nie stanowią listy zamkniętej i można byłoby mnożyć potencjalne benefity. Niestety, większość z nich zmaterializuje się w długiej perspektywie czasowej. Pojawiają się również głosy kontestujące wymienione korzyści, a nawet określające ambitną strategię jako potencjalne „pyrrusowe zwycięstwo”. Przykładowo Barreiro Hurlé i in. (2021) oraz Henning i in. (2021) zauważają, że strategia „Od pola do stołu” zmniejszy emisję gazów cieplarnianych w rolnictwie UE o 20–35%, ale emisja ta będzie przesunięta do innych krajów. Zmniejszenie produkcji żywności w UE będzie wymagało jej zwiększenia w innych częściach świata, a tam emisje gazów cieplarnianych będą zapewne wyższe niż w UE. Ryzyko „przesuwania” do innych krajów negatywnego oddziaływania rolnictwa na środowisko może dotyczyć również innych celów EZŁ. Ograniczenie stosowania nawozów oraz zwiększenie udziału rolnictwa ekologicznego przyczyni się do wzrostu wskaźnika różnorodności biologicznej (nawet o 13%) w UE, ale konieczność zwiększania produkcji żywności (w innych częściach świata) może doprowadzić do spadku powierzchni lasów, a więc i ponadproporcjonalnego spadku globalnej różnorodności biologicznej (Wesseler 2022). Oczywiście wizje te niekoniecznie muszą się ziścić. Dużo zależy od postawy innych krajów i realizacji przez nie działań zapobiegających niekorzystnym zmianom klimatycznym.

Transformacja gospodarki i uzyskanie neutralności klimatycznej UE będą wymagać zaangażowania wszystkich środowisk i – niestety – będą dość kosztowne. Spore koszty poniosą przede wszystkim konsumenci, którzy będą *de facto* finansować te ambitne cele. Według Bremmera i in. (2021) EZŁ spowoduje spadek wartości produkcji do 2030 r. o ok. 92 mld euro i wzrost cen żywności o 20% (tylko skutek EZŁ). Poza wzrostem cen w literaturze wymieniane są inne obawy, dotyczące m.in.:

- zmniejszenia bezpieczeństwa żywnościowego kraju i całej UE;
- ograniczenia odporności systemów żywnościowych w sytuacjach kryzysowych (wojny, zaburzenia w łańcuchach dostaw);
- potencjalnego pogłębienia się zjawiska głodu na świecie (np. w Afryce i w Azji);
- zwiększenia importu produktów żywnościowych wytwarzanych przy niższych standardach jakościowych (Wesseler 2022).

Przedstawione zagrożenia, w szczególności dotyczące możliwego obniżenia bezpieczeństwa żywnościowego UE, nabierają szczególnego znaczenia w kontekście napaści Rosji na Ukrainę. Komisja Europejska wychodzi jednak z założenia, że należy nadal realizować politykę zrównoważonego rozwoju (Dzebo 2022).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Europejski Zielony Ład, w szczególności zapisy strategii „Od pola do stołu”, będzie bezpośrednio oddziaływać na sytuację rolników, tworząc dla nich jednocześnie wiele szans, ale również zagrożeń. Wśród najważniejszych szans wymienia się:

- większe wsparcie dla gospodarstw wykonujących usługi na rzecz środowiska i klimatu;
- wyższe środki finansowe na wsparcie rozwoju innowacji, w tym rolnictwa precyzyjnego i ekologicznego, stosowanie nowoczesnych technologii cyfrowych i satelitarnych;
- poprawę pozycji rolników w łańcuchu żywnościowym (wspieranie produkcji lokalnej i krótkich kanałów dostaw, przetwórstwa), a tym samym zwiększenie dochodów rolników;
- zwalczanie fałszowania żywności w łańcuchu jej dostaw;
- rosnący popyt na zdrową żywność;
- możliwe zwiększenie plonów niektórych roślin (np. rzepak i kukurydza) dzięki nowym technikom uprawy.

Europejski Zielony Ład z pewnością stwarza wiele nowych szans, ale skorzystają z nich głównie większe gospodarstwa. Implementacja nowych technologii, w tym systemu rolnictwa precyzyjnego oraz technologii cyfrowych i satelitarnych, będzie opłacalna w gospodarstwach dysponujących arealem ponad 50 ha UR (w tradycyjnych kierunkach produkcji). Mniejsze gospodarstwa, nawet wykorzystując środki finansowe w ramach ekoschematów oraz innych działań prośrodowiskowych, będą musiały szukać swoich szans w przetwórstwie żywności (np. w ramach RHD) i skracaniu kanałów dystrybucji (Wiśniewski, Marks-Bielska 2022; Gradziuk i in. 2022).

Większość autorów podkreśla, że polskie rolnictwo nie jest przygotowane do pełnego wdrożenia Europejskiego Zielonego Ładu (Drygas, Nurzyńska 2021). Niska produktywność gospodarstw rolnych, duże rozdrobnienie gruntów, a także nieco gorsze uwarunkowania przyrodnicze produkcji sprawiają, że w Polsce może zmaterializować się wiele zagrożeń i ryzyk. Często to właśnie rolnicy są przedstawiani jako grupa, która ma ponieść największe koszty transformacji rolnictwa, jednocześnie otrzymując niższe wsparcie finansowe niż w poprzednich perspektywach finansowych WPR. Problemy i ryzyka związane z wdrażaniem nowej WPR 2023–2027 obejmują w szczególności:

- ryzyko znacznego obniżenia plonów, zmniejszenia stad bydła, trzody chlewnej oraz drobiu;
- spadek konkurencyjności gospodarstw rolnych na arenie międzynarodowej, a tym samym zmniejszenie eksportu produktów żywnościowych;
- wyższe koszty transakcyjne związane z pozyskiwaniem informacji, doszkalaniami (nowe sposoby ochrony roślin, alternatywa dla ograniczonego nawożenia itp.), wypełnianiem nowej dokumentacji, dostosowywaniem produkcji itp.;
- konieczność inwestowania w nowe techniki uprawy roli, np. rolnictwo precyzyjne;
- postępujący wzrost cen gruntów rolnych (Wesseler 2022).

W literaturze przedmiotu można również znaleźć szczegółowe analizy potencjalnych skutków wdrożenia strategii „Od pola do stołu”. W publikacji Gradziuka i in. (2022) oszacowano, że pełne wdrożenie celów EZŁ spowoduje spadek ogólnej wartości produkcji głównych upraw o około 13%. Autorzy zauważają, że najbardziej zmniejszy się produkcja żyta (o 28%), pszenżyta (o 24%), ziemniaków (o 20%) i pszenicy ozimej (o 19%), ale obniżenie produkcji dotknie praktycznie wszystkie gatunki upraw. Ich zdaniem nawet przy przewidywanym wzroście cen produktów rolnych dochodowość gospodarstw zmniejszy się co najmniej o 11%.

Przedstawiony dosyć negatywny obraz skutków wdrożenia EZŁ wcale nie musi się ziścić. W większości analiz założono konieczność realizacji ambitnych celów wyznaczonych dla całej UE. W rzeczywistości cele

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

te (dotyczące obniżenia stosowania nawozów, pestycydów itp.) są uzgadniane z krajami członkowskimi. Polska w zaakceptowanym przez Komisję Europejską PS WPR zakłada zdecydowanie mniej ambitne cele, dlatego polscy rolnicy nie powinni (przesadnie) obawiać się nowych rozwiązań. Oczywiście prace nad dokumentami implementującymi WPR w Polsce nadal trwają i wiele może się jeszcze zmienić.

Wspólna Polityka Rolna a zmiany struktur agrarnych na przykładzie obszarów Karpat Polskich

W literaturze często podkreśla się, że wadliwy stan struktury agrarnej obszarów górzystych Karpat Polskich jest przede wszystkim pokłosiem zapóźnienia w rozwoju społeczno-gospodarczym. Jego początków można szukać już w okresie rewolucji agrarnej, a następnie przemysłowej, które do Polski dotarły kilka stuleci później w stosunku do krajów Europy Zachodniej. Bardzo negatywny wpływ na kształtowanie ustroju rolnego miały również uwarunkowania polityczne, w tym utrata państwowości, brak reform agrarnych oraz wadliwe prawo dziedziczenia, które do dzisiaj ogranicza możliwości kształtowania racjonalnej gospodarki rolnej (Sroka 2019). Również okres po drugiej wojnie światowej nie przyniósł w południowej Polsce istotnych zmian w strukturze gospodarstw rolnych. Promowana kolektywizacja rolnictwa nie powiodła się, a po roku 1990 zlikwidowano/sprywatyzowano państwowe gospodarstwa rolne (PGR), które funkcjonowały głównie w Karpatach Wschodnich (woj. podkarpackie).

W nowszej historii, tj. w latach 90., rolnictwo obszarów górzystych odgrywało istotną rolę w podtrzymywaniu dochodów ludności wiejskiej, stanowiąc swoisty bufor redukujący społeczne koszty procesu transformacji gospodarczej. Tak zwani chłoporobotnicy, tracąc pracę w miastach, masowo powracali do swoich często kilkuhektarowych gospodarstw, przedłużając ich ekonomiczny byt (Przygodzka 2012). Olbrzymie szanse na poprawę struktur agrarnych pojawiły się dopiero w okresie przedakcesyjnym. Już wtedy wizja objęcia rolnictwa wsparciem finansowym oraz polityczne deklaracje szczególnej troski o rodzinne gospodarstwa rolne (w tym również małe) napawały optymizmem. Już w pierwszych latach po akcesji, a także w kolejnych perspektywach finansowych zaplanowano wiele specjalnych działań skierowanych do rolnictwa drobnotowarowego, których efektem miał być wzrost dochodowości gospodarstw i stopniowa poprawa struktury agrarnej (Musiał, Sroka 2013). Niestety, nie udało się osiągnąć zakładanych celów.

Oceniając oddziaływanie instrumentów WPR na przemiany strukturalne, badaniami objęto obszary górziste Karpat Polskich, tj. 141 gmin leżących w południowej części województw: podkarpackiego, małopolskiego i śląskiego – łącznie około 14,5 tys. ha, tj. 5% powierzchni kraju. Rozpoczynając analizy od zmian w zakresie czynnika ziemi, należy zauważyć, iż od okresu przedakcesyjnego (2002 r.) do 2020 r. odnotowano bardzo duże, tj. ponadtrzydziestoprocentowe zmniejszenie powierzchni użytków w gospodarstwach rolnych (tabela 1). Wprawdzie z uwagi na zmianę definicji gospodarstw rolnych porównanie to nie jest w pełni poprawne metodologicznie, ale w dość istotny sposób obrazuje zmniejszające się znaczenie rolnictwa w przestrzeni omawianych obszarów.

Obserwowana tendencja zmniejszania powierzchni użytków rolnych w Polsce (i w Europie) jest naturalnym zjawiskiem towarzyszącym procesom urbanizacji, ale na obszarach górzystych Karpat z użytkowania rolniczego „wypadły” bardzo duże arealy gruntów, które następnie nie zostały wykorzystywane w innych działach gospodarki. W dużej mierze podlegają one samoistnym procesom sukcesji naturalnej, co m.in. negatywnie oddziałuje na różnorodność biologiczną, a także na walory turystyczne regionów górskich.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Tabela 1. Powierzchnia gruntów ogółem w gospodarstwach rolnych w latach 2002–2020

Obszar obserwacji	Powierzchnia użytków rolnych (tys. ha)					
	w gospodarstwach ogółem			w gospodarstwach ogółem wg nowej definicji gosp. (pow. 1 ha UR)		
	2002	2010	zmiana 2002–2010	2010	2020	zmiana 2010–2020
Karpaty Polskie	571,0	493,7	–13,5%	438,6	373,14	–14,9%
Polska	16 899,3	14 820,8	–12,3%	14 859,7	14 952,9	+0,6%

Źródło: opracowanie własne na podstawie PSR 2002, 2010, 2020.

Proces zmniejszania powierzchni użytków rolnych należy zatem uznać w tych warunkach za zjawisko bardzo niepokojące.

Według danych spisu rolnego w 2020 r. na obszarach górzystych Karpat funkcjonowało około 92,5 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR, tj. około 43% mniej niż jeszcze w 2002 r. (tabela 2). Trend zmniejszenia liczby gospodarstw był również widoczny w całym kraju, przy czym tam redukcja liczby gospodarstw była nieco mniejsza.

Tabela 2. Liczba gospodarstw rolnych w latach 2002–2020

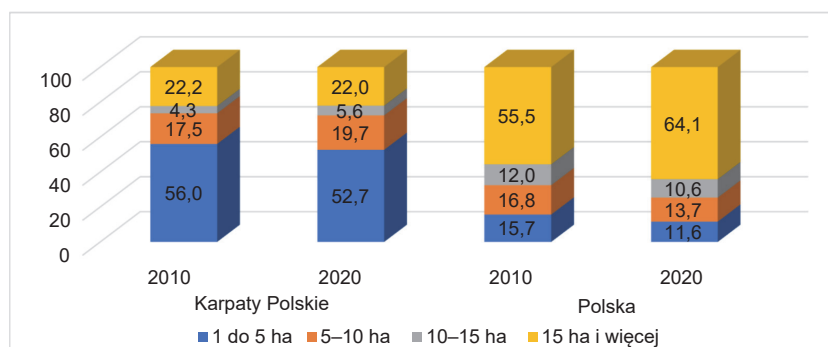
Obszar obserwacji	Liczba gospodarstw rolnych (tys.)					
	gospodarstwa pow. 1 ha UR			gospodarstwa pow. 1 ha (wg nowej definicji)		
	2002	2010	zmiana 2002–2010	2010	2020	zmiana 2010–2020
Karpaty Polskie	163,1	123,2	–24,5%	105,6	92,5	–12,4%
Polska	1956,4	1 562,6	–20,1%	1 509,1	1 317,4	–12,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie PSR 2002, 2010, 2020.

Bardzo duża dynamika spadku liczby gospodarstw nie poprawia jednak znacząco struktury obszarowej. W dalszym ciągu rolnictwo obszarów górzystych zdominowane jest przez bardzo małe gospodarstwa rolne. W 2020 r. aż 52,7% użytków rolnych było we władaniu użytkowników gospodarstw rolnych o areale 1–5 ha (ryc. 2). Zaledwie 22% UR użytkowano w gospodarstwach większych niż 15 ha, które na obszarach górzystych można już uznać za potencjalnie rozwojowe. Dla porównania w Polsce w tym samym okresie prawie 65% UR występowało w gospodarstwach powyżej 15 ha.

Analizując zmiany w użytkowaniu gruntów w okresie 2010–2020, zaobserwowano pogorszenie struktury użytkowania gruntów na terenie Karpat. Wprawdzie zmniejszył się udział gruntów w gospodarstwach najmniejszych obszarowo, ale również zmniejszył się w tych największych. Bardzo trudno wyjaśnić ten proces, nawet mając na uwadze „słabości” danych statystyki publicznej. W spisach rolnych rolnicy często nie ujawniają oddawania w dzierżawę gruntów rolnych, a w rzeczywistości w wielu wsiach ziemię uprawia kilku rolników „dzierżawiących” ją nawet od kilkudziesięciu sąsiadów. Jeżeli w pełni wierzyć statystykom,

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

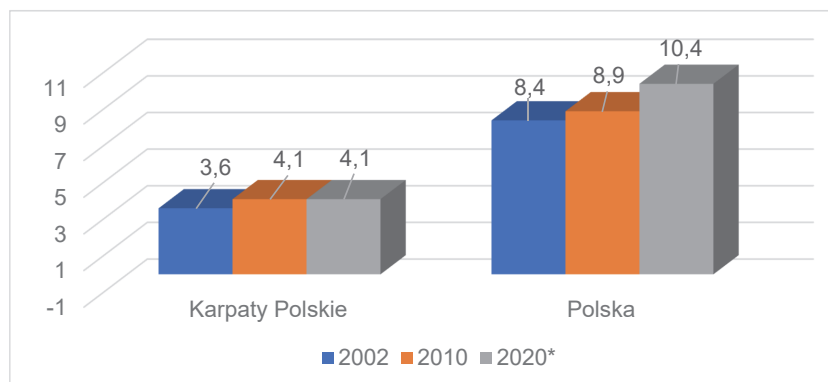

Rycina 2. Struktura powierzchni użytków rolnych wg grup obszarowych w latach 2010–2020 (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie PSR 2010, 2020.

zmniejszenie odsetka ziemi w gospodarstwach powyżej 15 ha przy jednoczesnym zmniejszeniu powierzchni użytków rolnych oznaczałoby znaczny regres (wyjście z rolnictwa) tych większych gospodarstw. Należy zauważyć, że w tym samym okresie w Polsce udział UR w gospodarstwach o areale powyżej 15 ha wzrósł prawie o 10 punktów procentowych.

Tezę o względnej stałości struktury agrarnej obszarów górzystych dość wyraziście potwierdza analiza przeciętnej wielkości gospodarstw w ostatnich 18 latach (ryc. 3). O ile w Polsce średnia wielkość gospodarstw rośnie, o tyle na obszarach górzystych występuje stagnacja. Średniej wielkości gospodarstwo dysponuje zaledwie 4,1 ha UR.

Rycina 3. Przeciętna powierzchnia gospodarstw rolnych w latach 2002–2020 (ha)

* Zgodnie z nową definicją gospodarstwa rolnego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie PSR 2002, 2010, 2020.

Z punktu widzenia rozwoju rolnictwa bardzo ważnych informacji dostarcza również analiza struktury użytków rolnych. Na obszarze Karpat Polskich w 2020 r. największy ich odsetek zajmowały łąki i pastwiska (69,1%), a znacznie mniejszy zasiewy (22,1%) i sady (tabela 3). Zmiany struktury UR na obszarach górzystych były znacznie większe niż średnio w Polsce i dotyczyły w szczególności bardzo wyraźnego wzrostu udziału łąk i pastwisk, a także zmniejszenia udziału kategorii „pozostałe użytki”. Te ostatnie obejmują przede wszystkim grunty nieutrzymywane w dobrej kulturze rolnej. Zmniejszenie ich udziału należy ocenić pozytywnie, ale jest ono zapewne skutkiem spadku liczby gospodarstw, które opuszczając sektor rolny, „zabrały” ze sobą również nieużytki.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Tabela 3. Struktura użytków rolnych gospodarstw rolnych w latach 2002–2020

Obszar obserwacji	Zasiewy			Łąki i pastwiska			Sady			Pozostałe „użytki”*		
	2002	2010	2020	2002	2010	2020	2002	2010	2020	2002	2010	2020
Karpaty Polskie	31,8	24,1	22,1	46,1	56,1	69,1	1,6	2,3	3,0	20,5	17,5	5,8
Polska	63,7	68,2	73,3	21,1	21,5	21,7	1,6	2,4	2,5	13,6	7,9	2,4

* Użytki rolne nieużytkowane i nieutrzymywane w dobrej kulturze rolnej.

Źródło: opracowanie własne na podstawie PSR 2002, 2010, 2020.

Cechą wyróżniającą rolnictwo obszarów górzystych jest bardzo duży udział łąk i pastwisk, które stanowią tradycyjne tereny wypasu zwierząt trawożernych. Do końca lat 80. XX w. były one w całości wykorzystywane, o czym świadczyła bardzo wysoka obsada zwierząt trawożernych na terenie Karpat (najwyższa w Polsce). Jednak obecnie zapewne 60–70% terenów zielonych nie jest wykorzystywane produkcyjnie (Musiał i in. 2014). Na obszarach górzystych coraz większa grupa rolników decyduje się na przekształcanie gruntów ornych w trwałe użytki zielone (TUZ), gdyż nawet przy bardzo ekstensywnym ich użytkowaniu mogą składać wnioski o dopłaty obszarowe. Uprawa gruntów ornych w sytuacji, gdy konieczne jest korzystanie z wynajmowanego sprzętu rolniczego (środki trwałe są już całkowicie zamortyzowane lub wyprzedane), często przy niskich plonach, okazuje się deficytowa. Korzystniejszym dla rolników rozwiązaniem jest zatem utrzymywanie gruntów zielonych, ale równocześnie znaczna część tych terenów jest w rzeczywistości bezproduktywna (Sroka 2019).

Warunki przyrodnicze obszarów górzystych powodują, iż są one predestynowane do rozwoju produkcji tzw. inwentarza trawożernego. Tymczasem w roku 2020 na omawianym obszarze utrzymywano jedynie około 141,7 tys. sztuk bydła, a więc prawie dwukrotnie mniej niż w 2002 r. (tabela 4). Spadek pogłowia bydła nastąpił przede wszystkim w gospodarstwach najmniejszych, w których rolnicy całkowicie zrezygnowali z chowu zwierząt. Pogłowie owiec w 2010 r. liczyło 78,1 tys. sztuk i było wyższe o ok. 60% niż w roku 2000, kiedy znajdowało się na historycznie najniższym poziomie. Asumpt do choć niewielkiego wzrostu produkcji owczarskiej dały dopłaty w ramach płatności obszarowych oraz akcje propagujące wypas kulturowy owiec. Organizowane szkolenia oraz kursy dla baców zwiększyły zainteresowanie kulturą i tradycjami owczarstwa (Musiał, Sroka 2018).

Tabela 4. Pogłowie oraz obsada zwierząt w latach 2002–2020

Obszar obserwacji	Bydło (tys. szt.)			Trzoda chlewna (tys. szt.)			DJP/100 ha UR		
	2002	2010	2020	2002	2010	2020	2002	2010	2020
Karpaty Polskie	239,7	166,8	141,7	136,4	83,4	30,1	55,9	48,2	42,6
Polska	5 532,7	5 703,0	6 309,0	18628,9	15 067,1	11 151,2	65,8	68,7	68,0

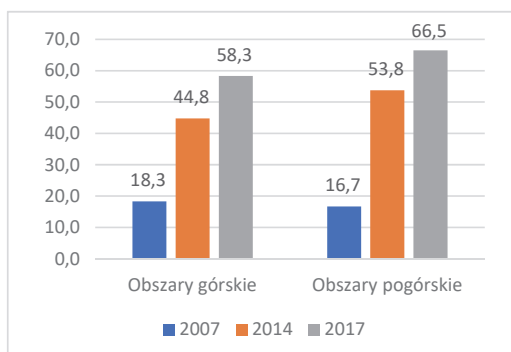
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PSR 2010.

Na obszarach górzystych Karpat średnia obsada zwierząt w 2020 r. wynosiła 42,6 DJP/ 100 ha UR i była prawie o ¼ niższa niż w 2002 r. Jednocześnie Karpaty, będące rezerwuarem gruntów predestynowanych do produkcji pasz zielonych, w 2020 r. cechują się obsadą prawie o 40% niższą niż średnio w kraju.

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

Dane te świadczą o postępującej ekstensyfikacji produkcji zwierzęcej. Według szacunków Musiała i in. (2013) dla zachowania racjonalnej gospodarki gruntami zielonymi na obszarze Karpat Polskich pogłowie zwierząt trawożernych w 2010 r. powinno być co najmniej dwukrotnie wyższe. Obecnie (dane z 2020 r.) potencjał produkcji pasz na użytkach zielonych pozwoliłby na wyżywienie nawet trzykrotnie większego (niż faktyczny) pogłowia zwierząt trawożernych.

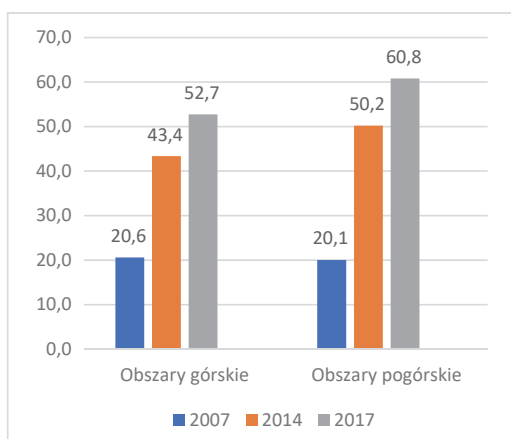
Ujmując łącznie gospodarstwa użytkujące TUZ, należy zauważyć, iż ponad 60% z nich nie posiada inwentarza, co sprawia, że bardzo duży areal użytków zielonych nie jest wykorzystywany produkcyjnie (ryc. 4).

Rycina 4. Odsetek gospodarstw bezinwentarzowych użytkujących TUZ (%)

Z uwagi na sposób agregacji danych część gospodarstw zaliczono podwójnie: do obszarów górskich i pogórskich. Nie można zatem sumować danych.

Źródło: Musiał, Sroka 2018.

Rycina 5. Odsetek TUZ w gospodarstwach bezinwentarzowych (%)

Z uwagi na sposób agregacji danych część gospodarstw zaliczono podwójnie: do obszarów górskich i pogórskich. Nie można zatem sumować danych.

Źródło: Musiał, Sroka 2018.

Bardzo niepokojący jest również proces wzrostu udziału użytków zielonych w gospodarstwach, które nie posiadają inwentarza trawożernego (ryc. 5). Jeszcze w 2007 r. w podmiotach bezinwentarzowych udział TUZ wynosił około 20%, a w 2017 r. ponad 50% na obszarach górskich (powyżej 500 m n.p.m.) oraz 60% na obszarach położonych nieco niżej, tj. pogórskich.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Podsumowując, należy podkreślić, iż kształtowana przez dziesięciolecia struktura agrarna obszarów górzystych wykazuje stagnację. Obszary te nadal cechują się bardzo dużym rozdrobnieniem gospodarstw rolnych, a produkcja jest zdecydowanie ekstensywna. Należy również wspomnieć, iż w badaniach struktur rolnych szczególnie niedoszacowane jest odłogowanie gruntów rolnych. W spisie rolnym z 2020 r. wyłączono bowiem z analiz gospodarstwa, w których nie prowadzono działalności rolniczej. W rzeczywistości grunty tych gospodarstw są nadal gruntami rolnymi i w dalszym ciągu stanowią niezbyt atrakcyjny element krajobrazu obszarów górzystych.

Wpływ instrumentów WPR na przemiany strukturalne w rolnictwie Karpat Polskich

Kształtowanie struktur agrarnych jest długotrwałym oraz bardzo złożonym procesem, dlatego nie jest możliwe dokonanie jednoznacznej oceny oddziaływania na nie instrumentów WPR. Wpływ na przemiany agrarne mają bowiem również inne czynniki, w tym przyrodnicze, demograficzne, makroekonomiczne, technologiczne, a nawet społeczno-kulturowe (Stańko 2008). Możliwe jest jednak wskazanie instrumentów i działań, które przyczyniają się do hamowania lub stymulowania tych procesów.

Omawiając wpływ instrumentów WPR na przemiany strukturalne, przede wszystkim należy odnieść się do płatności obszarowych. Wprawdzie ich głównym celem nie jest stymulowanie przemian agrarnych, ale pośrednio na nie wpływają. Początkowo ich wpływ na rolnictwo był bardzo pozytywny, gdyż wyhamowały one proces porzucania ziemi rolnej i wyraźnie poprawiły dochody gospodarstw rolnych. Niemniej jednak oceniając ich długookresowe oddziaływanie, trzeba stwierdzić, iż są one czynnikiem utralającym wadliwą strukturę agrarną. Właściciele ziemi często oddają ją w nieformalną dzierżawę, pozyskując przy tym płatności obszarowe (dodatkowa renta ekonomiczna). W związku z ograniczeniem kontroli gospodarstw rolnych, a tym samym rosnącym przekonaniem o bezkarności, zdarzało się, że ziemia rolna nie była nawet utrzymywana w dobrej kulturze rolnej, a rolnik nadal otrzymywał płatności. Rolnik, otrzymujący płatności obszarowe, mniej chętnie podejmuje decyzję w sprawie sprzedaży ziemi, jej wydzierżawienia lub korzystania z niej w innej działalności. W gospodarstwach na obszarach Karpat Polskich płatności były i są istotnym czynnikiem sprawczym przedłużającym ich byt ekonomiczny.

Pozytywnie należy ocenić wprowadzenie w ramach płatności obszarowych dodatkowej płatności zwierzęcej. Niestety, decyzję tę podjęto zbyt późno. Procesy rezygnacji z produkcji zwierzęcej były już bardzo zaawansowane i tylko część podmiotów zdecydowała się kontynuować, a nawet rozwijać produkcję. Niemniej w warunkach bardzo dużego rozdrobnienia agrarnego nawet dodatkowe środki na utrzymanie produkcji zwierzęcej mają tylko ograniczoną skuteczność – ewentualnie będą niwelować kolejne spadki pogłowia. Jest bardzo mało prawdopodobne, że skłonią one rolników do wznowienia produkcji zwierzęcej. Oczywiście w perspektywie krótkoterminowej działanie takie jest zasadne, ale po roku 2023 konieczne jest wdrożenie odważnych działań naprawczych. Należałoby zwiększyć dopłaty zwierzęce (wszystko jedno, w jakiej formie) dla rolników utrzymujących zwierzęta.

Obok płatności obszarowych na obszarach górzystych ważną rolę pełniły i pełnią płatności dla rolników gospodarujących na gruntach, gdzie warunki prowadzenia produkcji rolnej są niekorzystne (płatności ONW). Płatności te w dużej mierze w podobny sposób oddziałują na rolnictwo jak płatności obszarowe. Podobne są również ich słabości czy niekorzystne i niezamierzone efekty. Należą do nich m.in. utralanie wadliwej struktury agrarnej i pobieranie płatności przez właściciela, a nie użytkownika.

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

Pośrednio na przemiany struktur agrarnych wpływają również instrumenty II filara WPR. Do najważniejszych działań od lat należą podnoszące konkurencyjność gospodarstw, tj. różnego rodzaju przedsięwzięcia inwestycyjne. Niestety, zdaniem rolników środki przewidziane dla małych gospodarstw (np. Restrukturyzacja małych gospodarstw, Program wsparcia rolników przekazujących małe gospodarstwa) są zbyt niskie, aby realnie oddziaływać na dochodowość gospodarstw, a pozostałe działania (np. Inwestycje w gospodarstwach rolnych) mają zbyt wygórowane kryteria dostępu. Olbrzymi problem dla wielu potencjalnie rozwojowych gospodarstw stanowi możliwość uzyskania długoterminowych dzierżaw gruntów (bo zakup również z uwagi na uwarunkowania społeczno-kulturowe jest prawie niemożliwy). Rolnicy użytkujący np. 30 ha gruntów (w tym 20–25 ha dzierżawy) nie inwestują, gdyż nie mają pewności, czy uda się im osiągnąć efekty wykazane we wniosku o dofinansowanie. Zdarza się również, że użytkownik np. trzydziestohektarowego gospodarstwa rolnego nie spełnia kryterium wielkości ekonomicznej czy maksymalnej obsady zwierząt, gdyż jest w stanie udokumentować prawa do gospodarowania np. tylko 5 ha UR. Problemy z wykorzystaniem publicznych środków finansowych na rozwój działalności rolniczej mają zatem głównie podłoże strukturalne.

Działaniem bardzo pożądanym były i są nadal płatności dla młodych rolników. Wsparcie kontynuacji produkcji rolnej jest ze wszech miar zasadne także społecznie, środowiskowo i kulturowo, ale olbrzymi problem stanowi brak możliwości powiększania obszaru gospodarstwa. Tymczasem jest to jeden z podstawowych warunków otrzymania wsparcia. Uwarunkowania strukturalne (brak możliwości zakupu lub dodzierżawienia ziemi) sprawiają, iż na obszarach górzystych jest tylko mała grupa potencjalnych beneficjentów uprawnionych do wsparcia.

Na obszarach górzystych pozytywne rezultaty osiągnano dzięki pozyskiwaniu płatności rolno-środowiskowo-klimatycznych i innych instrumentów zachęcających do gospodarowania, z uwzględnieniem podwyższonych reżimów środowiskowych. Niestety, również te działania nie są zbyt często wybierane. Sporym ograniczeniem są bardzo rozbudowane obowiązki ewidencyjne i wymagające procedury. Tym samym w bardzo małym gospodarstwie płatności nie są w stanie pokryć nawet kosztów czasu poświęconego na prowadzenie dokumentacji.

Podsumowując ocenę wpływu II filara, należy zauważyć, że pozytywne oddziaływanie związanych z nim instrumentów jest bardzo ograniczone z uwagi na zdecydowanie niekorzystne uwarunkowania strukturalne. Błędne koło się zamyka: działania mające poprawić strukturę agrarną nie działają ze względu na wadliwą strukturę agrarną.

Dodatkowym, a w wielu przypadkach decydującym czynnikiem utrwalającym wadliwą strukturę agrarną są instrumenty krajowe, w tym przywileje ubezpieczeniowe rolników. Rolnicy, aby pozostać w systemie preferencyjnych ubezpieczeń społecznych KRUS, nie sprzedają ani nie oddają w „oficjalną” dzierżawę gruntów rolnych. Temat ten wychodzi poza ramy tego artykułu, ale z uwagi na rangę musiał zostać wymieniony.

Nowe propozycje planu strategicznego WPR kładą większy nacisk na kwestie środowiskowe i klimatyczne, co z punktu widzenia interesu obszarów górzystych powinno być pozytywnie oceniane. Niemniej przedstawione w PS WPR 2023–2027 działania i interwencje nie są rozwiązaniami rewolucyjnymi. Zdecydowana ich większość stanowi kontynuację z lat poprzednich, a zmniejszone wsparcie finansowe dla nowej WPR będzie ograniczać ich skuteczność. W Polsce nie zdecydowano się również na wdrożenie programów czy działań regionalnych, które mogłyby pomóc w rozwiązywaniu problemów np. rolników gospodarujących na

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

obszarach rozdrobnionych agrarnie, w tym górzystych. Analiza zapisów PS WPR 2023–2027 wskazuje, że pominięte lub też niezaakcentowane bezpośrednio pozostały kwestie strukturalne, w tym potrzeby koncentracji ziemi i produkcji rolnej (Musiał, Szumiec 2021). System płatności bezpośrednich, a w szczególności bardzo liberalne kryteria otrzymywania tych płatności, od lat hamuje przemiany agrarne. Brak istotnych zmian na lata 2023–2027 nie napawa zatem optymizmem. Pewną szansę może stanowić wygaszenie szkodliwego systemu dla małych gospodarstw (uproszczony system dopłat obszarowych) i podniesienie wymagań z zakresu warunkowości. Niemniej jednak planowane rozwiązania nie będą w stanie powstrzymać wieloaspektowych procesów dezagrarnizacyjnych. Poprawa struktur agrarnych jest zadaniem bardzo trudnym i będzie możliwa tylko pod warunkiem wprowadzania bardzo restrykcyjnych i radykalnych reform instytucjonalnych, które powinny objąć zarówno działania krajowe, jak też finansowane w ramach WPR 2023–2027. Kwestie te omówiono w końcowej części artykułu.

Konkluzje i propozycje zmian WPR

Prowadzone analizy wykazały, że bilans szans i zagrożeń związanych z wdrożeniem nowej polityki rolnej może okazać się niekorzystny dla rolnictwa obszarów górzystych. Tereny te cechują się wysoką różnorodnością biologiczną oraz bogactwem zasobów naturalnych i kulturowych, dlatego szczególna troska o środowisko w nowej polityce rolnej powinna stanowić olbrzymią szansę rozwoju. Niestety, zdecydowanie wadliwa struktura agrarna (głównie rozdrobnienie gospodarstw) oraz mało przyjazne warunki przyrodnicze produkcji rolnej (słaba gleba, nachylenie stoków, klimat) mocno ograniczą absorpcję środków finansowych, a więc i realne efekty interwencji w ramach EZŁ. Potwierdzają to przeprowadzone analizy dotyczące przemian struktur agrarnych w latach 2002–2020. Dotychczas stosowane instrumenty WPR, mimo pewnych projakościowych korekt wprowadzanych w kolejnych perspektywach finansowych (np. zwiększenie dopłat dla gospodarstw utrzymujących zwierzęta), nie były w stanie przełamać impasu. Nowa WPR 2023–2027 kładzie wprawdzie większy nacisk na kwestie środowiskowe i klimatyczne, ale w dużej mierze opiera się na „starych” rozwiązaniach. Trudno zatem oczekiwać innych efektów, jeżeli stosowane są „stare metody”. Kilkuhektarowe gospodarstwa rolne, nawet pozyskując płatności obszarowe, płatności ONW oraz całą paletę płatności prośrodowiskowych (ekoschematy, rolnictwo ekologiczne itp.), nie będą w stanie osiągać parytetowych dochodów, nie wspominając już o realizacji bardzo potrzebnych inwestycji podnoszących konkurencyjność lub wdrażanie nowych technologii (cyfrowych, satelitarnych). Realną szansę rozwoju może stanowić wytwarzanie i przetwarzanie produktów bardzo wysokiej jakości dzięki (lokalnemu) atutowi czystego i unikatowego środowiska przyrodniczego. Konieczne byłoby jednak wykreowanie popytu i wypromowanie nowych produktów (np. żywność funkcjonalną – prozdrowotną) i bezwzględna walka z fałszowaniem żywności (co jest zapowiadane w ramach EZŁ).

Konkludując, należy podkreślić, iż ani dotychczas realizowana, ani projektowana (2023–2027) polityka rolna nie jest w stanie kreować realnych szans rozwoju, dlatego potrzebne są jej korekty dotyczące przynajmniej kilku kwestii:

Należy dążyć do „miękkiej” regionalizacji WPR, tj. co najmniej wprowadzać odrębne kryteria wsparcia rolnictwa na obszarach cennych przyrodniczo (np. dotyczące inwestycji, wspierania przemian pokoleniowych). W programach krajowych należy wyodrębnić dodatkowe środki, które będą służyć rozwiązywaniu specyficznych problemów regionalnych/lokalnych (pobudzanie rynku dzierżawy, rozwiązanie kwestii nieuregulowanych stosunków własnościowych itp.).

Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rolnictwa obszarów górzystych

Na obszarach cennych przyrodniczo, w tym górzystych, należy zmodyfikować mechanizm płatności obszarowych i w większym stopniu uzależnić wysokość wsparcia od posiadanych upraw (np. w ramach ekoschematów, preferując uprawy korzystne dla środowiska) i zwierząt (zwiększając znaczenie płatności zwierzęcych kosztem innych działań).

Płatności w ramach I i II filara powinny być kierowane wyłącznie do aktywnych gospodarstw rolnych, tj. będących w stanie udokumentować sprzedaż wytworzonych produktów na kwotę np. 2 tys. euro rocznie.

Rozważyć należy również bardzo odważne i przełomowe działania, które można nazwać terapią szokową, w celu wymuszenia szybkich i trwałych przemian strukturalnych:

Zaleca się podwyższenie progu powierzchni gruntów kwalifikujących się do wsparcia płatnościami obszarowymi i ONW do 3 lub nawet 5 ha.

Zaleca się dwu- lub nawet trzykrotne podniesienie podatku rolnego od gruntów rolnych nieutrzymywanych w dobrej kulturze rolnej. Wzrost podatku powinien obejmować również grunty, które obecnie z różnych względów są zwolnione z opodatkowania. Ten podatek od „nieproduktywności” mógłby przyczynić się do rozwoju rynku dzierżawy rolniczej.

Wskazane jest ograniczenie praw i przywilejów (np. ubezpieczeniowych) posiadaczy niewielkich areałów ziemi rolnej. Gdy ziemia rolna nie będzie generować dodatkowych korzyści, to większa część „quasi-rolników” zdecyduje się na jej wydzierżawienie lub nawet sprzedaż.

Wymienione pomysły, ograniczanie prawa do dowolnego dysponowania ziemią rolną, tj. proponowane „wymuszanie” utrzymywania gruntów w dobrej kulturze rolnej, oddania jej w dzierżawę lub sprzedaży, z pewnością nie będą akceptowane przez wszystkie środowiska. Działania takie można jednak usprawiedliwiać i legitymizować troską o stan środowiska (główny motyw EZŁ). Ziemia ma wiele szczególnych cech i stanowi dobro publiczne (jako krajobraz, środowisko przyrodnicze) i jako taka mogłaby zostać objęta pewnymi ograniczeniami. W opinii autora tekstu tylko radykalne działania zmierzające do wymuszenia transferu ziemi do podmiotów chcących rozwijać produkcję rolną będą w stanie przyspieszyć przemiany agrarne. Dotychczasowe doświadczenia wskazują, że nie da się tego zrobić „bezboleśnie”.

Bibliografia

- Adamowicz M. (2021). *Zielona gospodarka, zielony wzrost i zazielenienie jako formy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju*. „Wieś i Rolnictwo”, 2(191): 13–33.
- Barreiro Hurlé J., Bogonos M., Himics M., Hristov J., Perez Dominguez I., Sahoo A., ... Elleby C. (2021). *Modelling environmental and climate ambition in the agricultural sector with the CAPRI model*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, nr JRC121368.
- Bourget B. (2021). *The Common Agricultural Policy 2023–2027: Change and Continuity*. Retrieved from Fondation Robert Schuman, European Issues, <https://www.robert-schuman.eu/en/doc/questions-d-europe/qe-607-en.pdf>.
- Bremmer J., Gonzalez-Martinez A., Jongeneel R., Huiting H., Stokkers R. (2021). *Impact Assessment Study on EC 2030 Green Deal Targets for Sustainable Food Production*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Report, 150.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

- Czyżewski A. (2013). O nowy paradygmat rozwoju rolnictwa (refleksje nad książką J.S. Zegara „Współczesne wyzwania rolnictwa”). „*Ekonomista*”, 6: 831–841.
- Drygas M., Nurzyńska I. (2021). *Pożądana struktura wsparcia w ramach wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej po 2020 roku oraz cele polityki krajowej w świetle globalnych wyzwań modernizacyjnych wobec polskiego rolnictwa*. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej.
- Dzebo A. (2022). *The European Green Deal and the War in Ukraine: Addressing Crises in the Short and Long Term*. Stockholm: Stockholm Environment Institute, <https://policycommons.net/artifacts/2653328/the-european-green-deal-and-the-war-in-ukraine/3676224/> on 31 Oct 2022. CID: 20.500.12592/jxq5fh.
- Gradziuk P., Matyka M., Poczta W., Czerniak A., Czubak W., ... Trocewicz A. (2021). *Wpływ Europejskiego Zielonego Ładu na polskie rolnictwo. Raporty Polityki Insight 2021*. Warszawa: Polityka Insight.
- Henning Ch., Witzke P., Panknin L., Grunenberg M. (2021). *Ökonomische und ökologische Auswirkungen des Green Deals in der Agrarwirtschaft*. Kiel: Institut für Agrarökonomie, Abteilung Agrarpolitik, Christian-Albrechts-Universität.
- Komisja Europejska (2019). Europejski Zielony Ład. COM (2019). 640 final. Bruksela: Komisja Europejska, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?zuri=CELEX%3A52019DC0640> (dostęp: 6.09.2021).
- Musiał W., Sroka W. (2013). *Problemy delimitacji małych gospodarstw rolnych w aspekcie projekcji zmian WPR na lata 2014–2020*. „Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, 9(58): 465–478.
- Musiał W., Sroka W., Mikołajczyk J. (2013). *Problemy dysparytetu pogłowia owiec w województwie małopolskim*. „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, 74(4): 37–53.
- Musiał K., Szumiec A. (2021). *Istota Zielonego Ładu we Wspólnej Polityce Rolnej 2021–2027 – wyzwania dla rolnictwa w aspekcie ochrony środowiska i przyrody*. „Wiadomości Zootechniczne”, 59(3): 3–14.
- Musiał W., Sroka W. (2018). *Stan obecny oraz możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów górskich i podgórskich w oparciu o instrumenty polityki rolnej w nowej perspektywie finansowej*. Ekspertyza przygotowana na zlecenie MRiRW. Maszynopis.
- Parlińska M., Jaśkiewicz J., Rackiewicz I. (2020). *Wyzwania dla rolnictwa związane ze strategią Europejski Zielony Ład w okresie pandemii*. „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie – Problemy Rolnictwa Światowego”, 20(35) (2): 22–36.
- Przygodzka R. (2012). *Polskie rolnictwo wczoraj i dziś*. W: R. Dziemianowicz, A. Kargol-Wasiluk, J. Wilkin, M. Zalesko, *Między ekonomią a historią. Studia ofiarowane Profesorowi Czesławowi Noniewiczowi z okazji jubileuszu 75. urodzin* (s. 270–279). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Smreczak B., Klimkowicz-Pawlas A., Maliszewska-Kordybach B. (2021). *Zrównoważone użytkowanie gleb rolniczych w polityce Unii Europejskiej do 2050 r.* „Studia i Raporty IUNG-PIB” 66(20): 9–26.
- Sroka W. (2019). *Uwarunkowania rozwoju rozdrobnionego rolnictwa województwa małopolskiego*. W: W. Poczta, J. Rowiński (red.), *Struktura polskiego rolnictwa na tle Unii Europejskiej* (s. 273–295). Warszawa: CeDeWu.
- Stańko S. (2008). *Zewnętrzne uwarunkowania rozwoju rolnictwa*. „Roczniki Nauk Rolniczych”, seria G., 94(2): 65–79.
- Wawrzyniak B.M. (2020). *Instrumenty wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej w perspektywie finansowej 2021–2027*. „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, 1: 107–121.
- Wesseler J. (2022). *The EU’s farm-to-fork strategy: An assessment from the perspective of agricultural economics*. „Applied Economic Perspectives and Policy” z 18 marca: 1–18, <https://doi.org/10.1002/aepp.13239>.
- Wiśniewski P., Marks-Bielska R. (2022). *Znaczenie realizacji Europejskiego Zielonego Ładu dla polskiej wsi i rolnictwa*. W: J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2022: raport o stanie wsi* (s. 119–132). Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Wrzaszcz W., Prandecki K. (2020). *Rolnictwo a Europejski Zielony Ład*. „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej/Problems of Agriculture Economics”, 365(4): 156–179.
<https://rolnictwozrownowazone.pl/rolnictwo-zrownowazone/wspolna-polityka-rolna-finansowanie/europejski-zielony-lad/>

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk oraz aktywizacja i integracja społeczności lokalnych na przykładzie Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas”

Ochrona różnorodności biologicznej stała się jednym z najważniejszych wyzwań ludzkości w XXI w. Wciąż należy uświadamiać, iż różnorodność biologiczna jest fundamentem życia i zdrowia człowieka oraz jego działalności gospodarczej. Na zróżnicowaniu biologicznym świata roślin i zwierząt oraz pracy pszczół opiera się wiele dziedzin gospodarki, w tym najważniejsza – produkcja żywności. Nie tylko konwencjonalnej, ale coraz częściej poszukiwanych przez bogatsze społeczeństwa lokalne naturalnych produktów żywnościowych i użytkowych. Różnorodność biologiczna ukształtowała też przez wieki wielkie bogactwo siedlisk i krajobrazów naturalnych, występujących również na Podkarpaciu. Zachowaniu, ochronie, a często i zwiększaniu różnorodności biologicznej tych cennych siedlisk i krajobrazów służyły pasterstwo i ekstensywne rolnictwo. Dzisiaj obszary cenne przyrodniczo ze względu na swoją niepowtarzalną i niewymierną wartość podlegają ochronie prawnej. Jednak aby dalej służyły człowiekowi, muszą być właściwie użytkowane i pielęgnowane (Ruda i in. 2019).

Biologiczne i ekonomiczne kryteria definiowania obszarów przyrodniczo cennych wskazują, że mogą one służyć rozwojowi społeczno-gospodarczemu. Zachowanie trwałości walorów środowiskowych kierunkuje jednak system produkcji funkcjonujących tam gospodarstw rolniczych (Czudec 2013; Cassandro 2014), co nie zawsze zapewnia odpowiednie dochody pozwalające zaspokoić potrzeby bytowe właścicieli i ich rodzin. Na obszarach przyrodniczo cennych powinna występować podstrefa powiązań społeczno-gospodarczych, umożliwiającą właściwe włączenie obszaru chronionego w szerszy kontekst gospodarczy, a przez to kompensowanie utraconych korzyści. W tym względzie duże znaczenie mogą mieć specjalistyczne programy w zadaniach publicznych samorządów. Przykładem takiego programu jest „Podkarpacki Naturalny Wypas”, którego celem nadrzędnym jest zachowanie, ochrona oraz odtworzenie różnorodności biologicznej charakterystycznego krajobrazu, a także ochrona środowiska przyrodniczego poprzez wypas na terenie atrakcyjnym krajobrazowo i turystycznie (Ruda i in. 2019).

Doświadczenia krajów Europy Zachodniej oraz Programu „Owca Plus” realizowanego od 2008 r. przez Samorząd Województwa Śląskiego, a przede wszystkim Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas”

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

prowadzonego przez Samorząd Województwa Podkarpackiego w latach 2012–2021 dowodzą, że ochronie i rozwojowi obszarów cennych przyrodniczo dobrze służą działania podejmowane przez różne instytucje przy ścisłej współpracy ze społecznościami lokalnymi. Skutecznym i – co ważne – naturalnym narzędziem ochrony jest użytkowanie wypasowe tych terenów. Statystyki i ocena naukowa Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” pokazały duże zaangażowanie się hodowców w proces ochrony różnorodności biologicznej, a także ich aktywność gospodarczą i społeczną (Kilar, Ruda 2019).

Wśród wielu czynników uzasadniających realizację Programu do najważniejszych należą duża powierzchnia obszarów chronionych z cennymi przyrodniczo i krajobrazowo łąkami i pastwiskami oraz dramatyczny spadek pogłowia wszystkich gatunków zwierząt trawożernych, szczególnie bydła. Według danych statystycznych obszary chronione zajmują 44,9% ogólnej powierzchni województwa (US w Rzeszowie 2022), a powierzchnia trwałych użytków zielonych jest rolniczo wykorzystywana tylko na poziomie około 30% (ARiMR POR w Rzeszowie 2022).

Celem artykułu jest przedstawienie wyników monitoringu przyrodniczego łąk i pastwisk objętych Programem „Podkarpacki Naturalny Wypas” i identyfikacja zbiorowisk powierzchni wypasanych. Ponadto scharakteryzowano wpływ wypasu na kształtowanie bioróżnorodności cennych przyrodniczo łąk i pastwisk. Dodatkowo podjęto próbę określenia efektów realizacji Programu i jego wpływu na aktywizację i integrację społeczności lokalnych.

Monitoring różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk objętych Programem „Podkarpacki Naturalny Wypas”

Tereny objęte monitoringiem różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk zostały określone na obszarze 12 miejscowości położonych na terenie województwa podkarpackiego, objętych co najmniej jedną z form ochrony przyrody, biorących udział w Programie „Podkarpacki Naturalny Wypas”. Monitoring prowadzony był na 20 poletkach badawczych o powierzchni umożliwiającej prawidłowe wykonanie obserwacji zgodnie z przyjętą metodyką badań. W tabeli 1 przedstawiono wykaz powierzchni badawczych wraz z numerami działek zlokalizowanych w: powiat bieszczadzki, gmina Lutowiska, miejscowość Smolnik (dwa poletka), gmina Ustrzyki Dolne, miejscowość Krościenko (dwa poletka); powiat krośnieński, gmina Dukla, miejscowość Mszana (dwa poletka), Zyndranowa (dwa poletka), Tylawa (dwa poletka), gmina Rymanów, miejscowość Puławy (dwa poletka), Wisłoczek (dwa poletka); powiat przemyski, gmina Fredropol, miejscowość Koniusza (dwa poletka), Rybotycze (dwa poletka); powiat sanocki, gmina Bukowsko, miejscowość Wola Piotrowa (dwa poletka).

Powierzchnie badawcze położone były w następujących mezoregionach wyodrębnionych przez Kondraczkiego (2009): Beskid Niski (Mszana, Tylawa, Zyndranowa, Wisłoczek, Puławy, Wola Piotrowa), Pogórze Przemyskie (Rybotycze, Koniusza), Góry Sanocko-Turczańskie (Krościenko) i Bieszczady Zachodnie (Smolnik). Na rycinie 1 przedstawiono położenie powierzchni badawczych z uszczegółowieniem, przy wykorzystaniu aplikacji Garmin BaseCamp.

Monitoring ogólny obejmował opis warunków siedliskowych, informacje o cennych zbiorowiskach i gatunkach, a także o prowadzonych zabiegach agrotechnicznych i ich natężeniu. Natomiast monitoring szczegółowy polegał na obserwacji stanu siedlisk i populacji wybranych gatunków roślin na poletkach badawczych,

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

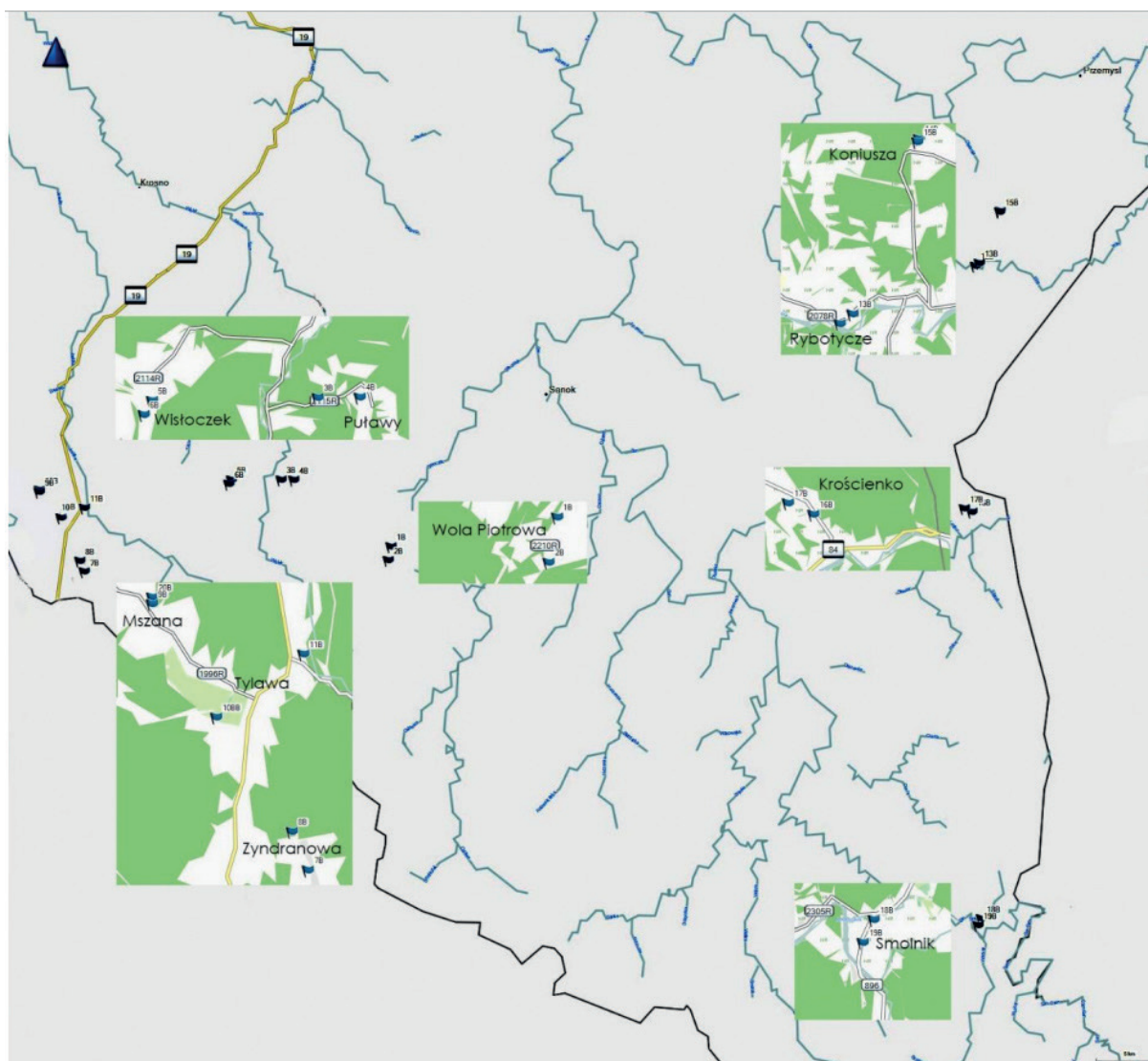
Tabela 1. Wykaz powierzchni badawczych z numerami działek

Zestawienie działek wybranych na poletka badawcze w latach 2019–2021			Podmiot realizujący zadanie
Gmina	Miejscowość	Nr działek	
Lutowiska	Smolnik	78/8, 78/28	Stowarzyszenie „Euro-San”
Dukla	Mszana	24/10	Stowarzyszenie Rolników „OSTOJA”
Dukla	Zydranowa	46, 339/9	Stowarzyszenie „Euro-San”
Dukla	Tylawa	161, 462	Stowarzyszenie „Euro-San”
Rymanów	Puławy	144/1, 221/2	Stowarzyszenie Hodowców i Miłośników Konia Huculskiego
Rymanów	Wisłoczek	143, 150	143 – Stowarzyszenie Hodowców i Miłośników Konia Huculskiego 150 – Stowarzyszenie Rolników „OSTOJA”
Fredropol	Koniusza	7, 50	7 – Stowarzyszenie „Zdrowie i Natura” 50 – Stowarzyszenie „Euro-San”
Fredropol	Rybotycze	574/1, 582	Stowarzyszenie „Zdrowie i Natura”
Bukowsko	Wola Piotrowa	103, 461/5	Stowarzyszenie Rolników „OSTOJA”
Ustrzyki Dolne	Krościenko	65/25, 79/7	Bieszczadzkie Stowarzyszenie Rolników

Źródło: Kaczmarski i in. 2019, 2020, 2021.

zlokalizowanych w obrębie wytypowanych terenów łąkowo-pastwiskowych po przeprowadzonym wypasie. Dla terenów objętych monitoringiem prowadzona była dokumentacja obejmująca: kartę informacyjną powierzchni badawczej, kartę obserwacji siedlisk, kartę obserwacji gatunków, dokumentację fotograficzną.

Podczas badań terenowych każdorazowo wyszukiwano fragment łąki lub pastwiska o jednolitej szacie roślinnej i na nim wyznaczano powierzchnię badawczą w kształcie kwadratu o boku 5 m. Takie założenie badawcze mieściło się w powszechnie uznawanej powierzchni minimalnej dla zbiorowisk łąkowych (Wysocki, Sikorski 2014), a nawet nieznacznie ją przekraczało. Przy wyznaczaniu powierzchni kierowano się głównie kryterium jednorodności w danym miejscu płatu. Zastosowano podejście subiektywne, bez przyjętych z góry założeń (Dzwonko 2008). Współrzędne geograficzne powierzchni badawczej (środek płatu) zostały określone za pomocą urządzenia GarminGPSMAP 60CSx. Zdjęcia fitosocjologiczne wykonano w sierpniu i wrześniu na powierzchniach badawczych metodą Braun-Blanqueta (Dzwonko 2008) z dodatkowymi kategoriami (2m, 2a, 2b). Nazewnictwo roślin naczyniowych oparto na *Krytycznej liście gatunków roślin naczyniowych Polski* (Mirek i in. 2002), natomiast nazewnictwo poszczególnych syntaksonów przyjęto na podstawie *Przewodnika do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski* Matuszkiewicza (2017). Nie wykazywano gatunków mszaków z uwagi na trudności w oznaczaniu, ograniczając się jedynie od określenia ich udziału procentowego w zdjęciu fitosocjologicznym. Na arkuszu terenowym naniesiono również informacje, takie jak: ekspozycja, nachylenie terenu, wysokość nad poziomem morza, zwarcie warstw C i D, uwilgotnienie gleby, współrzędne GPS, sposób użytkowania czy przynależność powierzchni do kwadratu 2x2 km siatki ATPOL. Powierzchnie zdjęć fitosocjologicznych sfotografowano tak, aby był widoczny charakter powierzchni oraz słupki graniczne. Wszystkie dane terenowe łącznie z fotografiami

Rycina 1. Położenie powierzchni badawczych

Źródło: Kaczmarski i in. 2019, 2020, 2021.

zebrano, opracowując kartę informacyjną powierzchni badawczej, kartę obserwacji siedliska glebowego i kartę obserwacji gatunków. Gatunki traw wyłuszczone, a bobowate wyłuszczone kolorem czerwonym. Do każdej powierzchni podano zalecenia i uwagi. Przykładowy zestaw kart powierzchni badawczej pokazuje ryc. 2.

Wszystkie wykonane zdjęcia fitosocjologiczne wpisano do arkusza Excel i uporządkowano, stosując metodę obserwacyjno-porównawczą na podstawie gatunków charakterystycznych i stopnia stałości. Gatunki charakterystyczne przyjęto na podstawie przewodnika do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski Matuszkiewicza (2017). W wyniku przeprowadzonej analizy zaproponowano nazwę zespołu lub zbiorowiska dla każdego badanego płatu. Wszystkie gatunki roślin zanotowane w zdjęciach poddano analizie, przypisując im cechy w następujących kategoriach: nr rodziny (wg klucza w: Szafer, Kulczyński, Pawłowski 1988), rodzimy, antropofit, górski, kserotermiczny, wapieniolubny, chroniony, zagrożony, wschodni, inwazyjny, leczniczy, miododajny, jadalny, energetyczny, trujący, ozdobny, o innych zastosowaniach, leśny, łąkowy, polny.

Karta informacyjna powierzchni

Nr zdj: 12/20	Nazwa zesp: Arrhenatherum elatioris	
ATPOL: FG 0922	Region:	Zwarcie w % A
Wys: 289 m npm	Powiat: Przemyski Gmina Fredropol	B
Mark 204	Miejscowość: Rybotyce	C – 100
	Dziąłka 574/1	D –
	Eksp: -	Pow: 25 m ²
N48° 38' 03.9"	Nachylenie: 0 °	Wyk: MS/IMK/EO
E22° 39' 36.5"	Data: 2019 07 20	
	2020 06 06	

Karta charakterystyki siedliska glebowego i zalecenia prao techniczne

pH _{IMKCI}	Hh	S	T	V	Zalecenia	
					[mmol * kg ⁻¹ gleby]	[%]
5,1	31,5	126,0	157,5	80,0	odczyn gleby kwaśny – potrzeby wapnowania potrzebne, zalecana dawka CaO 2,5 t/ha – nawożenie rozłożyć na okres kilku lat.	

Karta obserwacji gatunków

Rok wykonania zdjęć	2020	2019	2020	2019
1	Dactylis glomerata	2m	3	1
2	Trisetum flavescens	+	1	+
3	Festuca pratensis	2a	2b	+
4	Phleum pratense	+	2a	+
5	Holcus lanatus	2a	1	+
6	Picris hieracioides	1	2b	+
7	Potentilla erecta	0	+	+
8	Lychnis flos-cuculi	1	+	+
9	Geranium pratense	1	2m	+
10	Elymus repens	0	1	+
11	Knautia arvensis	2m	2b	+
12	Vicia cracca	+	1	+
13	Erigeron annuus	+	+	+
14	Achillea millefolium	2m	1	+
15	Plantago lanceolata	2m	2m	+
16	Heracleum sphondylium	1	1	+
17	Astragalus glycyphyllos	2m	2m	+
18	Lathyrus pratensis	+	1	+
19	Coronilla varia	0	1	+
20	Symphytum officinalis	0	+	+
21	Solidago virgaurea	0	1	+
22	Galium verum	1	2m	+
23	Prunella vulgaris	1	1	+
24	Centaurea jacea			2m
25	Prunus spinosa			+
26	Daucus carota			+
27	Veronica chamaedrys			2m
28	Equisetum arvense			+
29	Chaerophyllum aromaticum			+
30	Cichorium intybus			0
31	Tragopogon pratensis			+
32	Trifolium pratense			1
33	Trifolium repens			1
34	Rumex obtusifolius			0
35	Clinopodium vulgare			0
36	Vicia sepium			1
37	Cirsium arvense			1
38	Trifolium dubium			+
39	Plantago media			1
40	Verbascum nigrum			+
41	Origanum vulgare			+
42	Ranunculus acris			1
43	Anthriscus sylvestris			+
44	Lathyrus tuberosus			+
45	Campanula glomerata			+
46	Arrhenatherum elatius			2b

Uwagi: Zdjęcie na niekoszonym fragmencie łąki, stąd również tak duża liczba gatunków. Brak kilku gatunków charakterystycznych dla zespołu, łącznie z rajgrasem wyniosłym.

Mapka i fotografia platu:

2019

Rycina 2. Karta informacyjna powierzchni monitoringu przyrodniczego (M. Szewczyk)

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Na podstawie przeprowadzonych badań uwzględniających wyniki monitoringu przyrodniczego łąk i pastwisk objętych Programem „Podkarpacki Naturalny Wypas” zidentyfikowano następujące zbiorowiska powierzchni wypasanych (Kaczmarski 2019, 2020, 2021):

1. Wilgotne łąki i ziołorośla. Rząd: *Molinietalia caeruleae*

Zbiorowiska te zazwyczaj spotyka się w niższych położeniach, najczęściej w piętrze pogórza. Zajmują miejsca nad rowami, ciekami wodnymi, na utrwalonych żwirowiskach, na silnie uwodnionych łagodnych zboczach i w lokalnych zagłębieniach terenu. Do najciekawszych zespołów należą:

1.1. Ziołorośla wiązówki błotnej (*Filipendulo-Geraniumetum*)

Zespół ten częściowo jest naturalny i pierwotnie zajmował okrajki przy lasach łągowych. Obecnie zajmuje wszystkie miejsca dostatecznie wilgotne niekoszone lub koszone nieregularnie. Zespół jest ubogi florystycznie, występuje z reguły nie więcej niż 20 gatunków. W pełni lata rozpoznać go można po okazałej, biało kwitnącej wiązówce błotnej (*Filipendula ulmaria*) i różowo kwitnącym bodziszku błotnym (*Geranium palustre*).

1.2. Zespół trzęślicy modrej (*Molinietum caeruleae*)

Najładniejsze płaty tego zespołu podawane są z niższych położeń. W górach jest rzadki lub z okrojoną liczbą gatunków, przede wszystkim z powodu rzadko praktykowanego tutaj, późnego jednokośnego użytkowania. Zespół obejmuje kilkanaście stanowisk w województwie podkarpackim, m.in. z nadleśnictw Komańcza i Baligród, z okolic Krosna i znad Wisłoka (Czerny i in. 2014; Oklejewicz i in. 2015). W zespole występują okazałe, a rzadkie w górach gatunki: goździk okazały (*Dianthus superbus*), kosaciec syberyjski (*Iris sibirica*), goryczka wąskolistna (*Gentiana pneumonanthe*), olszewnik kminkolistny (*Selinum carvifolia*), koniopłoch łąkowy (*Silaum silaus*). Zespół jest bardzo wrażliwy na odmienne użytkowanie. Osuszany, przekształca się w mało produktywne psiary, a przy braku koszenia przechodzi w łąkę ziołoroślową, natomiast nawożony – w bardziej produktywne łąki ze związku *Calthion* (Oklejewicz i in. 2015). Różnorodność gleb, stopień uwilgotnienia i działalności człowieka są powodem zróżnicowania florystycznego omawianego zespołu na podzespoły, warianty i rasy geograficzne (Trąba, Wolański 2012).

1.3. Wilgotna łąka ostrożeniowa (*Cirsietum rivularis*)

Pospolicie występuje w niższych piętrach górskich i na Pogórzu (Matuszkiewicz 2017). Przeważnie tworzy kilkuarowe powierzchnie nad potokami i w miejscach stale podmokłych, rzadziej spotyka się większe powierzchnie, nawet kilkuhektarowe. Zespół ten łatwo rozpoznać po okazałym, osiagającym 1,5 m wysokości, purpurowo kwitnącym ostrożeniu łąkowym (*Cirsium rivulare*). Rośnie tu wiele ciekawych, chronionych i rzadkich gatunków: nasięźrzał pospolity (*Ophioglossum vulgatum*), storczyki (kukułka krwista [*Dactylorhiza incarnata*], kukułka szerokolistna [*Dactylorhiza majalis*], kukułka plamista [*Dactylorhiza maculata*], listera jajowata [*Listera ovata*]) oraz liczne gatunki z rodziny złożonych, turzyce i mchy. W zależności od sposobu użytkowania w zespole tym spotyka się również gatunki z łąk świeżych, trzęślicowych lub młak. Z reguły płaty tego zespołu zawierają 30–50 (70) gatunków na powierzchni 100 m². W sumie spotkać tu można około 150 gatunków roślin naczyniowych i mszaków. Poza bogactwem florystycznym i funkcją ochrony terenów podmokłych zespół ten upiększa krajobraz. Ma niewielkie znaczenie gospodarcze ze względu na mierne siano (niewielki udział traw i motylkowych), zbierane z reguły w jednym pokosie. Wygląd zespołu nawiązuje do roślinności naturalnej, niezaburzonej nadmiernym użytkowaniem (Denisiuk, Korzeniak 1999). Jest cennym zespołem o dużych walorach krajobrazowych.

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

1.4. Zbiorowisko łąki jaskrowo-firletkowej z *Ranunculus acris* i *Lychnis flos-cuculi*. Zostało ono szeroko opisane z dna dolin większych potoków oraz z uwilgotnionych zboczy w Bieszczadzkim Parku Narodowym jako jedno z najbogatszych florystycznie. W płatach spotyka się do 60 gatunków roślin. Na ziemi sanockiej jest spotykane dość często jako rzucająca się w oczy barwna plama w aspekcie kwitnienia firletki poszarpanej. Z uwagi na zmienne użytkowanie i różnice w uwilgotnieniu może być dość zmienne. W Bieszczadzkim Parku Narodowym autorzy wyróżniają dwie postacie ekologiczne tych łąk. Pierwszą, wilgotniejszą, z dużym udziałem gatunków z klasy *Scheuzerio-Caritecea* i rzędu *Molinietalia*, oraz drugą, suchszą, z licznymi gatunkami z rzędu *Arrhenatheretalia* (Denisiuk, Korzeniak 1999). Zbiorowisko nie ma gatunków wyróżniających, co jest powodem braku wyodrębnienia go w randze zespołu.

1.5. Zespół sitowia leśnego – *Scirpetum silvatici*

Spotyka się go na podtopionych przez wody wysiękowe miejscach zarówno na łąkach, jak i wśród zarośli. W górach i na niżu jest pospolity, choć z reguły zajmuje niewielkie powierzchnie. Dominuje tu zawsze sitowie leśne *Scirpus silvaticus*, któremu towarzyszą inne gatunki łąk wilgotnych i mokrych. Liczba gatunków w „zdjęciach fitosocjologicznych” z reguły jest dość mała. Zespół jest mało podatny na wpływy środowiskowe, o naturalnej fizjonomii i stabilny florystycznie (Denisiuk, Korzeniak 1999).

1.6. Zbiorowisko ziołorośli mięty długolistnej (*Mentha longifolia*)

Rozwija się ono zarówno na brzegach cieków wodnych, jak i na łąkach w uwilgotnionych miejscach w Karpatach i na Pogórzu. Najczęściej tworzy kilkuarowe płaty, choć trafiają się też większe powierzchnie. W runi dominuje mięta długolistna (*Mentha longifolia*), z nielicznymi zazwyczaj gatunkami ze związku *Calthion* i rzędu *Molinietalia*. Najczęściej występują: dzięgiel leśny (*Angelica sylvestris*), knieć błotna (*Caltha palustris*), ostrożeń łąkowy (*Cirsium rivulare*), skrzyp błotny (*Equisetum palustre*), pępawa błotna (*Crepis paludosa*), przytulia bagienna (*Galium uliginosum*), niezapominajka błotna (*Myosotis palustris*). Zbiorowisko nie ma większej wartości przyrodniczej ani gospodarczej. Zauważono tendencję do rozszerzania się jego arealu na późno koszonych lub nieużytkowanych łąkach.

1.7. Łąka z panującym wyczyńcem łąkowym (*Alopecuretum pratensis*)

Szeroko rozprzestrzenione na niżu łąki wyczyńcowe spotkać można również na Pogórzu i na wypłaszczeniach w dolinach Karpat. Niekiedy uważane są za najwilgotniejszą postać *Arrhenatheretum* (Matuszkiewicz 2017). Charakteryzują się dominacją wyczyńca łąkowego (*Alopecurus pratensis*) i obecnością wyróżniających bluszczyn kurdybanka (*Glechoma hederacea*) i jaskra różnolistnego (*Ranunculus auricomus*). Siedliskowo zajmuje pozycję pośrednią między łąkami wilgotnymi z rzędu *Molinietalia* a łąkami świeżymi z *Arrhenatheretalia* (Trąba 2014). Łąki te z reguły użytkowane są dwukośnie. Główną masę roślinną stanowią trawy. Udział wyczyńca łąkowego w wilgotnych łąkach, a także powierzchnia zespołu *Alopecuretum* wykazują w Polsce tendencję rosnącą. Większość współczesnych łąk wyczyńcowych pochodzi z wysiewu wyczyńca łąkowego w mieszankach podczas pomelioracyjnego zagospodarowania (Trąba, Wolański 2011).

2. Mezofilne łąki grądowe (*Arrhenatheretalia*, *Arrhenatherion elatioris*)

Do tej grupy należą najbardziej wartościowe gospodarczo łąki kośne i pastwiska. Są one szeroko rozprzestrzenione na całym obszarze Karpat i Pogórza, tworząc mozaikę z lasami i polami. W zależności od użytkowania i położenia nad poziom morza wykształcają się różne zespoły.

2.1. Łąka rajgrasowa (owsicowa) (*Arrhenatheretum elatioris*)

Charakteryzuje się bujnym porostem dającym dwa pokosy dobrego siana. Dominantami tych wysokoprodukcyjnych i dobrze nawożonych łąk są szlachetne trawy darniowe, a w szczególności rajgras wyniosły (*Arrhenatherum elatius*). Rajgras razem z kupkówką (*Dactylis glomerata*) tworzą wyższą warstwę, sięgającą do 1,5 m. Niższą warstwę stanowią liczne gatunki, głównie trawy, złożone, motylkowate i inne dwuliścienne składające się na bardzo barwne płaty. W sumie spotkać można w tym zespole około 65 gatunków na 100 m². Zespół ten spotyka się do wysokości około 500 m n.p.m. w dolinach rzek i potoków. Jest on typowy dla niżu i pogórza. Zróżnicowanie siedlisk i sposobów użytkowania spowodowało wyróżnienie licznych podzespołów i wariantów. W obrębie tego zespołu wyróżnia się prawie 20 podzespołów (Zarzycki 2008). W Karpatach osiągają górną granicę zasięgu wysokościowego i często zbliżają się składem do łąk górskich (Zarzycki, Korzeniak 2013). Coraz częstsze ostatnio zaniechanie użytkowania tych łąk prowadzi do szybkiego zarastania ich przez drzewa, krzewy i gatunki zioloroślowe.

2.2. Łąka mieczykowo-mietlicowa (*Gladiolo-Agrostietum capillaris*)

To żyzna i bardzo bogata florystycznie łąka kośna w piętrze regli Karpat Zachodnich. Można tu spotkać do 240 gatunków. Jest to również jedna z najładniejszych wizualnie łąk, przyciągająca mnogością barw i zapachów. Można w tym zespole znaleźć obok licznych traw (mietlica pospolita [*Agrostis capillaris*], kostrzewy [*Festuca pratensis* i *Festuca rubra*], kupkówka pospolita [*Dactylis glomerata*], konietlica łąkowa [*Trisetum flavescens*]) wiele pięknie kwitnących gatunków. Do charakterystycznych roślin należą: mieczyk dachówkowaty (*Gladiolus imbricatus*), złocień właściwy (*Leucanthemum vulgare*), dzwonek rozpięzchły (*Campanula patula*) i dzwonek skupiony (*Campanula glomerata*). Liczne są tu gatunki motylkowate (lucerna nerkowata [*Medicago lupulina*], koniczyna łąkowa [*Trifolium pratense*], koniczyna drobnogłówkowa [*Trifolium dubium*], groszek łąkowy [*Lathyrus pratensis*]), podnoszące wartość gospodarczą łąki. Charakterystyczne dla tego zespołu są gatunki przywrotników (*Alchemilla monticola*, *A. micans*, *A. walasii* i inne), które mogą niekiedy pokrywać nawet 50% powierzchni łąki. Produkcja z hektara jest tu bardzo wysoka. Przy silnym nawożeniu może dać około 70–95 dt/ha. W zespole tym wyróżnia się dwie warstwy. Wyższa sięga prawie do jednego metra i składa się z chabrów, pępawy dwuletniej i coraz rzadszego mieczyka dachówkowatego. Warstwę niższą budują różne gatunki, przeważnie trawy, motylkowate i złożone. Dobrze jest tu również wykształcona warstwa mszaków. W obrębie *Gladiolo-Agrostietum* wyróżnia się kilka podzespołów w zależności od użytkowania, położenia n.p.m. i ekspozycji. Często też spotyka się płaty zubożałe i nawiązujące do innych zespołów.

2.3. Łąka mietlicowa (*Campanulo serratae-Agrostietum capillaris*)

Zespół został opisany przez Bieszczadzki Park Narodowy z powodu istotnych różnic w stosunku do zachodniokarpackiej łąki mieczykowo-mietlicowej (Denisiuk, Korzeniak 1999). Gatunkiem odróżniającym jest dzwonek piłkowany (*Campanula serrata*), a lokalnie charakterystyczne są: chaber austriacki (*Centaurea phrygia*) i konietlica łąkowa (*Trisetum flavescens*). Autorzy wyróżniają trzy podzespoły i kilka facji. Zespół jest istotnym wielopostaciowym składnikiem dolin bieszczadzkich potoków zwanych krainą dolin. Należą do nich najwartościowsze łąki kośne i ekstensywnie wypasane przez owce, bydło i konie huculskie. W składzie podzespołu typowego dominują trawy: mietlica pospolita (*Agrostis capillaris*), wyczyniec łąkowy (*Alopecurus pratensis*), kupkówka pospolita (*Dactylis glomerata*), śmiełek darniowy (*Deschampsia caespitosa*), kłosówka miękka (*Holcus mollis*), kostrzewa łąkowa (*Festuca pratensis*), kostrzewa czerwona (*Festuca rubra*), wiechlina łąkowa (*Poa pratensis*), tymotka łąkowa (*Phleum pratense*) oraz liczne rośliny dwuliścienne: krwawnik pospolity (*Achillea millefolium*), chaber łąkowy (*Centaurea jacea*), przytulia pospolita

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

(*Galium mollugo*), dziurawiec czteroboczny (*Hypericum maculatum*) i różne gatunki z rodzaju *Alchemilla*. W płatach tego zespołu spotyka się wiele gatunków rzadkich, chronionych i wschodniokarpaccich. Poza dzwonkiem piłkowanym wymienić należy takie gatunki, jak: chaber Kotschyego (*Centaurea kotschyana*), ostrożeń wschodniokarpacki (*Cirsium waldsteinii*), kukulka szerokolistna (*Dactylorhiza majalis*), goździk skupiony (*Dianthus compactus*), kruszczyk błotny (*Epipactis palustris*), gółka długoostrogowa (*Gymnadenia conopsea*), jastrzębiec pomarańczowy (*Hieracium aurantiacum*), listera jajowata (*Listera ovata*), podkolan biały (*Platanthera bifolia*), wężymord górski (*Scorzonera rosea*), ciemiężycza biała (*Veratrum album*). W sumie można tu spotkać ponad 200 gatunków roślin naczyniowych. Przyczyną różnorodności zespołu obok czynników siedliskowych jest też zróżnicowana gospodarka prowadzona na tych łąkach po drugiej wojnie światowej (Korzeniak 1997).

3. Żyzne pastwiska (*Arrhenatheretalia elatioris*)

3.1. Pastwisko życicowo-grzebienicowe (*Lolio-Cynosuretum*)

Zbiorowisko to tworzy się na miejscu żyznych łąk świeżych w wyniku intensywnego wypasania. Wprowadzenie wypasu na łąkach skutkuje dużymi przemianami ich runi. Charakteryzuje się panowaniem traw: życicy trwałej (*Lolium perenne*), grzebienicy pospolitej (*Cynosurus cristatus*) oraz koniczyny białej (*Trifolium repens*). Skład florystyczny zespołu jest uboższy niż łąk kośnych, chociaż i tak spotkać tu można ponad 60 gatunków. Wydeptywanie czy zgryzanie przez bydło jest czynnikiem eliminującym wiele gatunków. Często silnie spaszana ruń ma wysokość 2–5 cm, nie licząc kęp wokół łajniaków bydła i płatów omijanych przez owce i bydło. Inne rośliny wchodzą w takie miejsca łatwiej. Do takich gatunków należy stokrotka pospolita (*Bellis perennis*) i głowienka pospolita (*Prunella vulgaris*). Wraz ze wzrostem wysokości n.p.m. przybywa w tym zespole przywrotników. Tworzą się też różne płaty przejściowe do górskiej łąki kośnej, szczególnie jeśli te są okazjnie wypasane. Przy intensywnym wypasie z reguły dochodzi do zachwaszczenia pastwiska przez ostrożeń polny (*Cirsium arvense*) i gatunki z klasy *Artemisietea*. W ostatnich latach obserwuje się regres tego zespołu z uwagi na małe pogłowie zwierząt hodowlanych. Pastwisko kostrzewowo-grzebienicowe (*Festuco-Cynosuretum*) uważane jest powszechnie za reglową formę *Lolio-Cynosuretum* (Matuszkiewicz 2017).

4. Młaki niskoturzycowe (*Scheuzerio-Caricetea nigrae*)

Należą do nich bogate w mszaki zbiorowiska łąk bagiennych. Są one dość pospolite w Karpatach i na Pogórzu, choć często zajmują niewielkie powierzchnie.

4.1. Eurtoficzna młaka górską (*Valeriano-Caricetum flavae*)

Rozpoznać ją łatwo po obficie występującej, widocznej z daleka welniance szerokolistnej (*Eriophorum latifolium*) i dominujących turzycach: żółtej – *Carex flava*, i prosowatej – *Carex paniculata*. Zbiorowisko to należy do pospolitych na całym terenie, choć z reguły zajmuje niewielkie powierzchnie. Zespół ten jest bogaty florystycznie. Występuje tu ponad 100 gatunków roślin naczyniowych. Rosną tu storczyki: kruszczyk błotny (*Epipactis palustris*), kukulka szerokolistna (*Dactylorhiza majalis*), i rzadko występujące gatunki: dziewięciornik błotny (*Parnassia palustris*), kosatka kielichowa (*Tofieldia calyculata*), bobrek trójlistkowy (*Menyanthes trifoliata*) czy świbka błotna (*Triglochin palustre*). Budowa zespołu jest następująca: warstwa zielna dzieli się na wyższą, przekraczającą 1 m, którą budują welnianki, ostrożeń błotny (*Cirsium palustre*) i skrzyp bagienny (*Equisetum fluviatile*), oraz niższą, zbudowaną z turzyc i traw. Warstwa mchów wykształcona jest bardzo dobrze. Spotkać tu można do 30 gatunków mchów. Wartość użytkowa zespołu

jest niewielka. Przeważnie kosi się ją raz, a potem wypasa. Obecnie często zupełnie się jej nie użytkuje. Wysoko ocenia się walor przyrodniczy zespołu, zarówno ze względu na bioróżnorodność florystyczną, siedlisko bogatej fauny, jak i zwiększenie retencji wodnej terenu oraz niewątpliwy walor krajobrazowy. Zespół ten przynajmniej częściowo uważa się za naturalny. Przemawia za tym fakt szybkiego ginięcia siewek drzew w płatach zespołu.

5. Murawy bliźniczkowe (*Nardo-Callunetea Prsg*)

Należą do nich ubogie łąki z panującą psią trawką (*Nardus stricta*) tworzącą zwartą darń. Użytkowane są jako jednokośne łąki lub nienawożone pastwiska dla owiec. Wcześniej występowały pospolicie w piętrze regli w całym łuku Karpat. Są ubogie florystycznie i o małej wartości gospodarczej, lecz spotyka się tu wiele gatunków górskich. Ich powierzchnie po drastycznym załamaniu się hodowli owiec ulegają obecnie przekształceniom. Niewątpliwie mają walor krajobrazowy, wzbogacając monotonię leśnych obszarów i zwiększając bioróżnorodność terenu. Uważa się je za zdegradowaną przez zaprzestanie nawożenia łąkę mietlicową.

5.1. Psiara regłowa (*Hieracio-Nardetum strictae*)

Zespół ten występuje w grzbietowych partiach wielu pasm górskich, głównie w Beskidach Zachodnich, zajmując tam dość duże powierzchnie. Niżej spotkać go można na znacznie mniejszych powierzchniach. Zbiorowisko to rozwinęło się na ubogich siedliskach po wykarczowaniu lasu albo w wyniku zubożenia łąk kośnych. W *Hieracio (vulgati)-Nardetum* wyróżnia się tylko jedną warstwę zielną o niewielkiej wysokości (do 15 cm), a warstwa mchów rozwinięta jest dosyć dobrze i wzbogacona gatunkami porostów. Panuje tu niska bliźniczka psia trawka (*Nardus stricta*), czasem też i inne niskie trawy oraz byliny dwuliścienne, takie jak: jastrzębiec kosmaczek (*Hieracium pilosella*), pięciornik kurze ziele (*Potentilla erecta*), a w wyższych położeniach pięciornik złoty (*Potentilla aurea*). Występuje również kuklik górski (*Geum montanum*). Spotkać tu można gatunki storczyków, takie jak: gółka długoostrogowa (*Gymnadenia conopsea*), ozorka zielona (*Coeloglossum viride*), kręczyńka jesienna (*Spiranthes spiralis*). Poza tym występują tu barwne gatunki z dwuliściennych, przyozdabiające ten zespół: goryczka trojeściowa (*Gentiana asclepiadea*), chaber łąkowy (*Centaurea jacea*). Zespół użytkowany jest prawie wyłącznie przez wypas, rzadziej raz do roku się go kosi. W przeszłości tysiące owiec wędrowały po nim, znajdując tu pożywienie, obecnie coraz rzadziej można zobaczyć na halach stada owiec. Nieużytkowane psiary stopniowo zarastają borówką czarną (*Vaccinium myrtillus*), a później lasem. W Bieszczadzkim Parku Narodowym istnieją podobne zbiorowiska z dość dużym udziałem gatunków z klasy *Molinio-Arrhenatheretea* (Denisiuk, Korzeniak 1999).

5.2. Tłok wrzosowy (*Calluno-Nardetum strictae*)

Zespół powstaje w wyniku zarastania ubogich psiar. Dominuje tu wrzos zwyczajny (*Calluna vulgaris*) obok bliźniczki psiej trawki i izgrzycy przyziemnej (*Danthonia decumbens*). Występują tu także: przetacznik lekarski (*Veronica officinalis*), kosmatka polna (*Luzula campestris*), dziurawiec czteroboczny (*Hypericum maculatum*). Zbiorowisko to spotkać można na obrzeżach psiar szczególnie silnie spasanych lub zniszczonych albo też na granicy psiar i lasu. Niekiedy zajmuje dosyć duże powierzchnie. Obydwa zespoły mają znaczenie ze względu na bioróżnorodność i walor krajobrazowy. Nadają swoisty urok pasmom górskim, szczególnie późnym latem i jesienią. Są zagrożone ze względu na coraz mniejsze ich użytkowanie. W wielu miejscach zarastają przez drzewa i krzewy.

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

5.3. Zbiorowisko suchej łąki z kostrzewą czerwoną (*Festuca rubra*)

Zarówno na niżu, jak i w górach spotyka się łąki z dominacją kostrzewy czerwonej (*Festuca rubra*). Lokuje się je najczęściej w związku *Arrhenatherion elatioris* (Trąba 2014; Zarzycki, Korzeniak 2013). W Bieszczadzkim Parku Narodowym reprezentuje stadia przejściowe między łąkami rajgrasowymi a psiarzami reglowymi (Denisiuk, Korzeniak 1999).

6. Zbiorowiska muraw kserotermicznych (*Festuco-Brometea*)

Murawy kserotermiczne związane są z klimatem o cechach kontynentalnych oraz z podłożem zasobnym w węglan wapnia. Największe zróżnicowanie zbiorowisk kserotermicznych jest obecnie na Wyżynie Małopolskiej i Lubelskiej oraz na Śląsku, koło Przemyśla i w pasmie Pienińskiego Pasa Skałkowego (Dzwonko 2012). Występują również w północnej Polsce w dolinach dolnej Odry, Wisły i Pradolinie Toruńsko-Eberswaldzkiej (Michalik, Zarzycki 1995). W Karpatach fliszowych niewiele jest miejsc zasobnych w węglan wapnia, ale często ukształtowanie terenu i mikroklimat decydują o obecności ciepłolubnych zbiorowisk. Przykładami takich miejsc jest Dolina Wiaru oraz Zakole Osławy w Zagórzu (Wolański i in. 2016). Murawy kserotermiczne z reguły są bardzo bogate w specyficzne gatunki roślin przybyłych z południa i południowego wschodu. Uważa się, że większość gatunków przybyła przez Wyżynę Lubelską z Prowincji Pontyjsko-Panońskiej, a powstanie muraw związane jest z prowadzoną od okresu brązu gospodarką rolniczo-pasterską. Szczególną rolę w roznoszeniu nasion przypisuje się w skali lokalnej i regionalnej zwierzętom hodowlanym. Jak podaje Dzwonko (2012), stado złożone z 400 owiec może rozsiać w czasie jednego sezonu wegetacyjnego ponad 8 mln nasion.

7. Zbiorowiska synantropijne bez wyraźnej przynależności fitosocjologicznej

7.1. Zbiorowisko z *Urtica dioica*

W wielu miejscach w Karpatach widoczne są mniejsze lub niekiedy sięgające hektara powierzchnie zajęte prawie w całości przez pokrzywę zwyczajną (*Urtica dioica*). Niekiedy są to miejsca po dawnych koszarach, ale najczęściej spotyka się je w miejscach nadmiernie zeutrofizowanych przez zaniechanie zbioru siana. Występują zarówno w Bieszczadzkim Parku Narodowym na polach, gdzie prowadzono dawniej gospodarkę rolną (Denisiuk, Korzeniak 1999), jak i w Magurskim Parku. W Polanach Surowicznych i w sąsiednich miejscowościach zajmują często powierzchnie w dolinach potoków.

7.2. Zbiorowisko ostrożeńa polnego (*Cirsium arvense*)

Wykształca się na gruntach porolnych lub na nieużytkowanych przez wiele lat łąkach. Niekiedy są to zwarte łąny, jak w Polanach Surowicznych i w okolicy. Dominuje tu ostrożeń polny (*Cirsium arvense*), rozmnażający się bardzo dobrze zarówno wegetatywnie, jak i generatywnie, co sprzyja jego powodzeniu w pierwszych stadiach sukcesji na nieużytkowanych gruntach porolnych (Falińska 1991). Towarzyszą mu często inne gatunki z rodzaju *Cirsium* i *Carduus*. Zbiorowisko obserwowano również na łąkach w programie rolno-środowiskowym realizowanym w formie wariantu 5.1, gdzie koszenie możliwe było dopiero po 15 sierpnia.

7.3. Zbiorowisko z *Carex brizoides*

W wielu miejscach w Karpatach, szczególnie na wschodzie Polski, obserwuje się masowe pojawy turzycy drżączkowej (*Carex brizoides*) na łąkach, szczególnie w sąsiedztwie lasów. Turzyca drżączkowa osiąga prawie 100% pokrycia, ograniczając znacznie występowanie innych gatunków łąkowych. Niekiedy

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

powierzchnie opanowane przez ten gatunek są całkiem spore, np. w Wołosatym (Świdwerska 2019), w Kalnicy pod Chryszczatą (Dziubak 2019). Ekspansja *Carex bryzoides* wiązana jest z zaprzestaniem użytkowania łąk regla dolnego (Denisiuk, Korzeniak 1999). Na Polanach Surowicznych zauważa się ustępowanie turzycy drżączkowej pod wpływem wypasu i towarzyszących mu zabiegów pratotechnicznych.

7.4. Zbiorowisko z *Calamagrostis epigeios*

Ten bardzo ekspansywny gatunek spotyka się powszechnie w różnych siedliskach. Zajmuje zręby, ugory, odłogi, przydroża, polany, a także powierzchnie łąkowe. W początkowej fazie rozwoju zbiorowiska występują gatunki łąkowe, które zanikają przy pełnym zwarciu trzcinnika. Znaczne połacie zajmuje on na łąkach porolnych w Kalnicy pod Chryszczatą, gdzie jako gatunek omijany przez hodowane zwierzęta dodatkowo zwiększa ekspansję (Dziubak 2019). Występuje też w Bieszczadzkim Parku Narodowym. Niektórzy uważają, że trzcinnik piaskowy może być źródłem energii odnawialnej (Patrzalek i in. 2011).

7.5. Ziołorośla rudbekii nagiej (*Rudbeckia laciniata*)

Zajmowanie łąk i ziołorośli nad potokami przez sprowadzoną jako roślina ozdobna z Ameryki Północnej rudbekię nagą jest na razie specyficznym zjawiskiem na Ziemi Sanockiej i w Bieszczadach. Pod koniec wakacji w wielu miejscach masowo kwitnie ta ulubiona przez dawnych mieszkańców – Łemków – roślina dochodząca do 2,5 m wysokości. Niewiele gatunków roślin jest w stanie utrzymać się w zwartym łanie rudbekii nagiej. Ma status rośliny zadomowionej inwazyjnej regionalnie (Tokarska-Guzik i in. 2014). Hodowcy uważają ten gatunek za trujący dla bydła, powodujący rozwolnienie i zaprzestanie laktacji do dwóch tygodni.

Wpływ wypasu na kształtowanie bioróżnorodności cennych przyrodniczo łąk i pastwisk

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że wypas korzystnie wpływa na bioróżnorodność łąk i pastwisk dzięki zgryzaniu, nawożeniu i rozsiewaniu nasion roślin endo- i egzozoochorycznych przez zwierzęta trawożerne. Uważa się, że duża różnorodność biologiczna jest istotna, ponieważ zwiększa stabilność większości rodzajów ekosystemów (Balvanera i in. 2006) oraz zapewnia zrównoważony rozwój zasobów. Stan ten powstał w wyniku wielowiekowej gospodarki na terenie Karpat Polskich. Ponadto wiele przeprowadzonych badań potwierdza korzystny wpływ wypasu na różnorodność biologiczną (Szewczyk i in. 2014; Szewczyk 2017; Kawęcka i in. 2017), a w szczególności na zawartość składników odżywczych gleby użytków zielonych. Również w licznych badaniach analizuje się długoterminowe eksperymenty wypasu w celu zbadania powiązań między cechami roślin a reakcją na wypas lub konsekwencje porzucenia wypasu dla struktury i różnorodności biologicznej łąk i pastwisk. Ogólnie panuje zgodność co do pozytywnego wpływu wypasu różnych zwierząt na skład gatunkowy wypasanych zbiorowisk. Ze wzrostem różnorodności roślin zwiększa się też zróżnicowanie gatunkowe zwierząt – bezkręgowych i kręgowców – a także grzybów oraz liczebność ich populacji. Rośliny, zwierzęta i grzyby oraz siedlisko tworzą ekosystem, w którym dynamiczne relacje pomiędzy elementami biotycznymi i abiotycznymi zapewniają prawidłowe krążenie makro-, mezo- i mikroelementów. Wiele gatunków kręgowców (sowy, duże drapieżniki) i bezkręgowców (gatunki związane z krowieńcami, rzadkie owady i pająki) zwiększa swą obecność. Takie bogate florystycznie łąki umożliwiają pozyskanie najwyższej jakości wołowiny i mleka z tych terenów. Wtórnie stwarza to istotne przesłanki do rozwoju działalności agroturystycznej i turystyki wiejskiej na podstawie tzw. zdrowej żywności i kulturowo ukształtowanego krajobrazu. Należy

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

też pamiętać o inspiracjach artystycznych, których dostarczają te właśnie koszone i wypasane obszary. I tak doszliśmy do prawdy o silnym i wieloaspektowym wpływie wypasu na różne dziedziny życia ludzi w Karpatach. Niestety, obecnie zauważyć można, iż różnorodność krajobrazów i bioróżnorodność w obrębie obszarów trawiastych się zmniejsza. Ponieważ jest to sprzeczne zarówno z intencjami gospodarczymi i krajowym prawem z zakresu ochrony przyrody, jak i umów międzynarodowych, takich jak konwencja o różnorodności biologicznej (*Convention on biological diversity, CBD*), warto stwarzać zachęty finansowe, które powinny koncentrować się na promowaniu wysokiej różnorodności biologicznej na poziomie lokalnym i krajobrazowym. Jednocześnie przyniesie to korzyści właścicielom gruntów, wspaniałe doznania krajobrazowe turystom i przyczyni się do zachowania cennego dziedzictwa naturalnego i kulturowego polskich Karpat. Jest to szczególnie ważne w przypadku cennych siedlisk nieleśnych, objętych różnymi formami ochrony. Aby zapobiec ich zubożeniu gatunkowemu i zarastaniu, coraz częściej stosuje się wypas zwierząt gospodarskich jako formę ochrony czynnej (Mirek 2004). Wypas zwierząt gospodarskich ma też duży wpływ na kształtowanie krajobrazu, szczególnie w Karpatach Polskich, gdzie jego znaczenie w aspekcie ochrony przyrody jest równie istotne, jak w wymiarze gospodarczym. Pasterstwo praktykowane na obszarach podgórskich i górskich od wielu wieków było warunkiem występowania wielu gatunków roślin (Gruszecki, Junkuszew 2016). Jego zaniechanie czy zakaz powodowały niekorzystne zmiany w różnorodności biologicznej.

Efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” w latach 2012–2021 w opinii hodowców biorących udział w Programie

Badanie opinii hodowców na temat efektów Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” przeprowadzono w 2021 r. wśród rolników biorących udział w Programie, zamieszkujących obszar Beskidu Niskiego. W tabeli 2 przedstawiono charakterystykę rolników, pośród których przeprowadzono badanie. W grupie 154 ankietowanych hodowców zamieszkujących obszar Beskidu Niskiego 24,7% stanowiły kobiety, a 75,3% mężczyźni.

Pod względem wieku wydzielono pięć grup. Liczebność w dwóch przedziałach wiekowych (36–45 i 46–55 lat) osiągnęła taki sam, a zarazem największy wynik, bo aż 29,2%. Najmniej ankietowanych było w wieku powyżej 65 lat (2,0% ankietowanych). Osoby w wieku do 35 lat stanowiły 17,5%, a w wieku 56–65 lat – 22,1% ankietowanych.

Struktura wykształcenia pokazuje, że najwięcej osób (61,1%) miało wykształcenie średnie. Najmniejsza liczba ankietowanych (9,7%) miała wykształcenie zawodowe. Wykształcenie wyższe miało 12,3% ankietowanych, a podstawowe 16,9% (tabela 2).

Tabela 2. Charakterystyka demograficzna ankietyowanych hodowców

Lp.	Wyszczególnienie	Ankietyowani hodowcy	
		Liczba	Struktura procentowa
1	Ankietyowani ogółem	154	100
	Płeć:		
2	kobieta	38	24,7
	mężczyzna	116	75,3
	Wiek:		
	do 35 lat	27	17,5
3	36–45 lat	45	29,2
	46–55 lat	45	29,2
	56–65 lat	34	22,1
	powyżej 65 lat	3	2,0
	Wykształcenie:		
	wyższe	19	12,3
4	średnie	94	61,1
	zawodowe	15	9,7
	podstawowe	26	16,9

Źródło: badania własne.

W tabeli 3 przedstawiono charakterystykę elementów produkcyjnych badanych gospodarstw. W Programie dominowały gospodarstwa indywidualne (99,0%). Spółdzielnia i grupa producencka stanowiły razem tylko 1,0%. W badanej grupie najwięcej było gospodarstw o średniej wielkości 27,6 ha. Gospodarstw usytuowanych na terenach ONW było aż 85,7%, w tym na terenach ONW górskich 76,9%. Największy udział w użytkowaniu ziemi posiadały pastwiska (43,1) oraz łąki trwałe (33,5). Uprawy na gruntach ornych zajmowały 17,6%.

Gospodarstw, które utrzymywały bydło, było 95,1%, z czego najwięcej, bo 46,1%, zajmowało się produkcją mleka i żywca wołowego. Samą produkcją mleka zajmowało się tylko 39,6%, a produkcją żywca wołowego 14,3% gospodarstw (tabela 3). W badanej grupie dominowały gospodarstwa o wielokierunkowej produkcji rolniczej.

Rycina 3 przedstawia wskazania terenów prowadzenia wypasu. Największa liczba hodowców wypasała zwierzęta w obszarze Natura 2000 (54,5%) oraz w otulinie parku narodowego (16,9%). Najmniejszy wskaźnik, wynoszący 1,6%, dotyczył terenów wypasu znajdujących się na obszarze ochrony gatunkowej oraz zespołu przyrodniczo-krajobrazowego (1,9%). Ponadto teren wypasu obejmował park krajobrazowy (12,3%), obszary chronionego krajobrazu (13,6%) i użytki ekologiczne (4,9%).

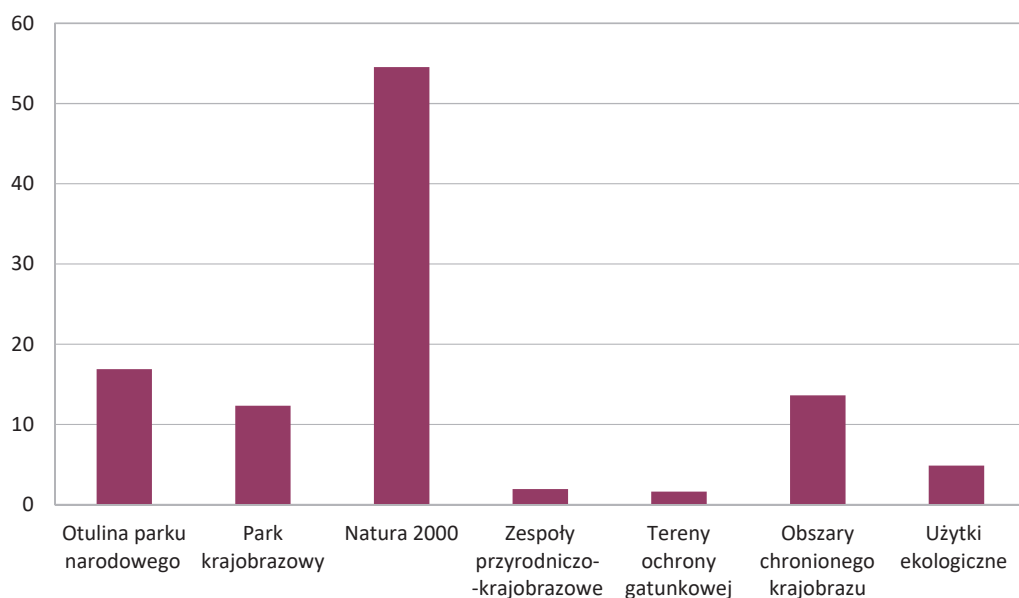
W tabeli 4 przedstawiono efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” w latach 2012–2021 według ankietyowanych hodowców bydła. Według badanych rolników najważniejszym efektem realizacji tego programu na obszarze Beskidu Niskiego było zwiększenie stada krów (51,2%), pozostawienie cieląt do odchowu (57,6%), zwiększenie powierzchni wypasu (47,1%) oraz utrzymanie krów mamek (32,8%).

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

Tabela 3. Charakterystyka elementów produkcyjnych badanych gospodarstw

Lp.	Wyszczególnienie	Wartość cechy
Forma gospodarowania (%):		
1	indywidualna	99,0
	spółdzielnia	0,3
	grupa producencka	0,7
2	Wskaźnik gospodarstw na terenie ONW (%)	85,7
3	Wskaźnik gospodarstw na terenie ONW górskich (%)	76,9
4	Średnia powierzchnia gospodarstwa (ha)	27,6
Struktura użytkowania ziemi (%):		
5	uprawy polowe na gruntach ornych	17,6
	pastwiska	43,1
	łąki trwałe	33,5
	inne	5,8
6	Wskaźnik gospodarstw utrzymujących bydło (%)	95,1
Kierunki produkcji w gospodarstwach utrzymujących bydło (%)		
7	produkcja mleka	39,6
	produkcja mleka i żywca wołowego	46,1
	produkcja żywca wołowego	14,3

Źródło: badania własne.

Rycina 3. Wskazania terenów prowadzenia wypasu (%).

Źródło: badania własne.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Tabela 4. Efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” w latach 2012–2021 według ankietowanych hodowców bydła

Lp.	Wyszczególnienie	Procent hodowców
1	Pozostawienie cieląt do odchowu	57,6
2	Zwiększenie stada krów	51,2
3	Zwiększenie powierzchni wypasu	47,1
4	Zwiększenie produkcji mleka	44,2
5	Zwiększenie produkcji żywca wołowego	40,1
6	Prowadzenie systematycznych pielęgnacji pastwisk	38,2
7	Utrzymanie krów mamek	32,8
8	Podjęcie produkcji serów	11,2

Źródło: badania własne.

Ważnym efektem realizacji Programu jest również zwiększenie produkcji mleka (44,2%) i żywca wołowego (40,1%) oraz systematyczna pielęgnacja pastwisk (38,2%). Najmniejsze znaczenie według badanych hodowców może mieć produkcja serów (11,2%).

W tabeli 5 przedstawiono możliwości i potencjalne uczestnictwo hodowców w działaniach związanych z produkcją żywca wołowego pod marką „Podkarpacka Wołowina”. Jednoznaczną deklarację o możliwości podjęcia produkcji pod tą marką zadeklarowało 50,5% ankietowanych hodowców. Tylko 11,3% nie wyraziło takiego zainteresowania, natomiast 38,2% nie miało zdania na ten temat. Zdeklarowani hodowcy wskazali, że roczna skala produkcji zwierząt rzeźnych z jednego gospodarstwa mogłaby wynosić około 11 sztuk rocznie, przy wahaniami od 1 do 72 sztuk.

Tabela 5. Możliwości i uczestnictwo hodowców w działaniach związanych z produkcją żywca wołowego pod marką „Podkarpacka Wołowina”

Lp.	Wyszczególnienie	Wartość cechy
	Deklaracja możliwości podjęcia produkcji żywca wołowego pod marką „Podkarpacka Wołowina” (%):	
1	tak	50,5
	nie	11,3
	nie wiem	38,2
	Deklarowana roczna skala produkcji żywca wołowego (szt.):	
2	średnia	10,55
	min.–max.	1–72
3	Wskaźnik hodowców uczestniczących w promocji produktu „Podkarpacka Wołowina” (%)	20,8
4	Wskaźnik hodowców konsumujących wołowinę (%)	78,90

Źródło: badania własne.

Podsumowanie

Roślinne zbiorowiska nieleśne polskich Karpat, do których należą głównie łąki i pastwiska, w większości zawdzięczają swe powstanie człowiekowi, a ich charakter i skład gatunkowy zależą w dużej mierze od sposobu gospodarowania na nich. Są to ekosystemy półnaturalne, które w górskim krajobrazie występują od dawna i wnoszą do niego duże urozmaicenie. Wyjątkowo szybko ulegają zmianom w przypadku zaniechania gospodarki lub zmiany użytkowania. Obecnie zbiorowiska pastwiskowo-łąkowe utrzymują się dzięki corocznemu koszeniu, wypasaniu lub naprzemiennie stosowanym obu zabiegom, co zapobiega rozwojowi drzew i krzewów. W porównaniu ze zbiorowiskami leśnymi prezentują uproszczoną strukturę, zredukowaną liczbę warstw i z powodu eksploatacji biomasy roślinnej wymagają corocznego nawożenia. Sposób użytkowania, rodzaj nawożenia, podsiewanie szlachetnymi gatunkami traw mogą w istotny sposób zadecydować o składzie florystycznym i przynależności fitosocjologicznej zbiorowiska. Oczywiście wysokość nad poziomem morza, ekspozycja, stosunki wodne i inne warunki abiotyczne odgrywają podstawową rolę przy różnicowaniu się zbiorowisk łąkowych. Choć swoje powstanie zawdzięczają one człowiekowi, tworzą je głównie gatunki rodzime. Występują z natury w takich miejscach, jak obrzeża potoków, widne lasy, śródleśne młaki i polanki. Na obszarze Karpat Polskich i na ich przedpolu można spotkać wiele różnych zbiorowisk łąkowych występujących powszechnie. Statystyki i ocena naukowa Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” pokazały duże zaangażowanie się hodowców w proces ochrony różnorodności biologicznej, a także ich aktywność gospodarczą i społeczną.

Bibliografia:

- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Podkarpacki Oddział Regionalny w Rzeszowie (2022). *Dane z realizacji wsparcia finansowego TUZ w latach 2014–2020*.
- Balvanera P., Pfisterer A.B., Buchmann N., Nakashizuka T., Raffaelli D., Schmid B. (2006). *Quantifying the evidence for biodiversity effects on ecosystem functioning and services*. „Ecology Letters”, 9(10): 1146–1156.
- Cassandro M. (2014). *Ekstensywna produkcja zwierzęca i jej wartość dodana w łańcuchach produkcyjnych i środowiskowych: studia nad bydłem mlecznym*. „Przegląd Hodowlany”, 82(5): 1–4.
- Czerny M., Kołodziej M., Zygmunt M., Dubiel A., Wilczyńska A. (2014). *Plan ochrony Obszaru NATURA 2000 Bieszczady. Operat ogólny. Część wstępna*. Kraków: Krameko.
- Czudec A. (2013). *Wielofunkcyjność rolnictwa górskiego i podgórskiego (na przykładzie Bieszczadów i Beskidu Niskiego)*. „Polish Journal of Agronomy”, 13: 3–9.
- Denisiuk Z., Korzeniak J. (1999). *Zbiorowiska nieleśne krainy dolin Bieszczadzkiego Parku Narodowego*. „Monografie Bieszczadzkie”, 5: 1–162.
- Dziubak M. (2019). *Ocena zróżnicowania fitosocjologicznego użytków zielonych w Kalnicy i Średnim Wielkim*. Sanok: PWSZ.
- Dzwonko Z. (2008). *Przewodnik do badań fitosocjologicznych*. Poznań–Kraków: Sorus.
- Dzwonko Z. (2012). *Pochodzenie, przemiany, znaczenie i ochrona nawapiennych muraw, zarośli i lasów kserotermicznych*. W: S. Loster (red.), *Roślinność kserotermiczna na obszarach chronionych województwa małopolskiego* (s. 13–17). Kraków: Regionalna Dyrekcja Ochrony Środowiska w Krakowie.
- Falińska K. (1991). *Sukcesja jako efekt procesów demograficznych roślin*. „Phytocoenosis” 3 (N.S.), „Seminarium Geobotanicum”, 1: 43–67.
- Gruszecki T.M., Junkuszew A. (red.) (2017). *Przeźuwacze w czynnej ochronie środowiska*. Lublin: Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

- Kaczmarek M., Kilar J., Szewczyk M., Chorostyński A., Brańska M., Oziomek E. (2019). *Monitoring przyrodniczy wpływu wypasu zwierząt gospodarskich na ograniczenie występowania barszczu Sosnowskiego oraz na różnorodność biologiczną wybranych terenów łąkowo-pastwiskowych województwa podkarpackiego objętych formami ochrony przyrody – 2019 rok. RAPORT 1*. Sanok: Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku.
- Kaczmarek M., Kilar J., Szewczyk M. (2020). *Monitoring przyrodniczy wpływu wypasu zwierząt gospodarskich na ograniczenie występowania barszczu Sosnowskiego oraz na różnorodność biologiczną wybranych terenów łąkowo-pastwiskowych województwa podkarpackiego objętych formami ochrony przyrody – 2019 rok. RAPORT 1*. Sanok: Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku.
- Kaczmarek M., Kilar J., Szewczyk M. (2021). *Monitoring przyrodniczy wpływu wypasu zwierząt gospodarskich na ograniczenie występowania barszczu Sosnowskiego oraz na różnorodność biologiczną wybranych terenów łąkowo-pastwiskowych województwa podkarpackiego objętych formami ochrony przyrody – 2021 rok. RAPORT 1*. Sanok: Uczelnia Państwowa im. Jana Grodka w Sanoku.
- Kawęcka A., Radkowska I., Szewczyk M., Radkowski A. (2017). *Wypas kulturowy owiec w ochronie cennych zbiorowisk roślinnych na przykładzie Hali Majerz*. Balice: IZ PIB.
- Kilar J., Ruda M. (2019). *IV Konferencja Szkoleniowa Hodowców Bydła w Rymanowie*. „Wiadomości Zootechniczne”, LVII(2): 160–166.
- Kondracki J. (2019). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Korzeniak J. (1997). *Koncepcja monitoringu przemian zbiorowisk łąkowych w krainie dolin Bieszczadzkiego Parku Narodowego*. „Roczniki Bieszczadzkie”, 6: 263–267.
- Matuszkiewicz W. (2017). *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Michalik S., Zarzycki K. (1995). *Management of xerothermic grasslands in Poland: Botanical approach*. „Colloques Phytosociologiques”, 24: 881–895.
- Mirek Z. (2004). *Problemy różnorodności biologicznej obszarów pasterskich Polski w kontekście rozwoju zrównoważonego. Miejsce wypasu i gospodarki owczarskiej w koncepcji rozwoju zrównoważonego*. W: Z. Mirek, M. Nowak (red.), *Miejsce wypasu i gospodarki owczarskiej w koncepcji rozwoju zrównoważonego* (s. 7–11). Kraków: Instytut Botaniki PAN.
- Mirek Z., Piękoś-Mirkowa H., Zając A., Zając M. (2002). *Flowering Plants and Pteridophytes of Poland a Checklist*. Kraków: W. Szafer Institute of Botany–Polish Academy of Sciences.
- Oklejewicz K., Trąba C., Wolanin M., Wolański P., Wolanin M.N., Rogut K. (2015). *Czerwona księga roślin województwa podkarpackiego*. Rzeszów: ProCarpatia.
- Patrzalek A., Kozłowski S., Swędryński A., Trąba C. (2011). *Trzcinnik piaskowy jako „potencjalna” roślina energetyczna*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Ruda M., Kilar J., Zając S., Kilar M. (2019). *Hodowcy bydła w Programie Podkarpacki Naturalny Wypas*. „Wiadomości Zootechniczne”, LVII(1): 39–47.
- Szafer W., Kulczyński S., Pawłowski B. (1988). *Rośliny polskie*. Warszawa: PWN.
- Szewczyk M. (2017). *Bioróżnorodność na łąkach i pastwiskach w programach rolnośrodowiskowych*. „Roczniki Bieszczadzkie”, 25: 125–126.
- Szewczyk M., Gawroński S., Zelek R. (2014). *Zróżnicowanie florystyczne użytkowanych przez ekstensywny wypas łąk w dolinie Wisłoka na obszarze Natura 2000. Materiały konferencyjne*. Poznań: Uniwersytet Przyrodniczy.
- Świdarska K. (2019). *Zróżnicowanie fitosocjologiczne użytków zielonych wypasanych przez konie huculskie w Wołosatym*. Sanok: PWSZ.
- Tokarska-Guzik, Dajdok Z., Zając A., Zając M., Urbisz A., Danielewicz W., Hołdyński C. (2014). *Rośliny obcego pochodzenia w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem gatunków inwazyjnych*. Warszawa: Generalna Dyrekcja Ochrony Środowiska.

Ochrona różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo łąk i pastwisk...

- Trąba C. (2014). Zróżnicowanie zbiorowisk trawiastych w Polsce. „Łąkarstwo w Polsce (Grassland Science in Poland)”, 17: 127–143.
- Trąba C., Wolański P. (2011). Zróżnicowanie florystyczne łąk związków *Caltion* i *Alopecurion* w Polsce – zagrożenia i ochrona. „Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie”, 1(33): 299–313.
- Trąba C., Wolański P. (2012). *Floristic diversity of meadows representing Molinietales and Trifolio fragiferae-Agrostietalia stoloniferae order in Poland. Practical applications of environmental research.* „Nauka dla Gospodarki”, 3: 395–411.
- US w Rzeszowie (2022). *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2022*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie.
- Wolański P., Trąba C., Rogut K. (2016). Różnorodność florystyczna oraz walory krajobrazowe muraw kserotermicznych na Pogórzu Przemyskim (*Floristic diversity and landscape values of xerothermic grassland communities in the Przemysł Foothills*). „Przestrzeń i Forma”, 26: 331–346.
- Wysocki C., Sikorski P. (2014). *Fitosocjologia stosowana w ochronie i kształtowaniu krajobrazu*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Zarzycki J. (2008). *Roślinność łąkowa pasma Radziejowej (Beskid Sądecki) i czynniki wpływające na jej zróżnicowanie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- Zarzycki J., Korzeniak J. (2013). Łąki w polskich Karpatach – stan aktualny, zmiany i możliwości ich zachowania. „Roczniki Bieszczadzkie”, 21: 18–34.

Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego i instytucjonalnego wsparcia dla obszarów górskich i podgórskich

Obszary górskie i podgórskie stanowią dla funkcjonowania Unii Europejskiej istotny element realizacji różnorodnych strategii, takich jak: Europejski Zielony Ład, „Od pola do stołu”, „Na rzecz bioróżnorodności 2030”, Wspólnej Polityki Rolnej i powiązanych z nimi działań dotyczących priorytetowej obecnie problematyki z zakresu m.in. ochrony środowiska i klimatu oraz ochrony krajobrazu. Znaczenie obszarów wiejskich dla realizacji celów UE określonych we wspomnianych działaniach znajduje odzwierciedlenie także w skierowanych do regionów górskich i podgórskich programach regionalnych. Podkreślają one ich wielorakie, również pozażywnościowe funkcje, realizowane w praktyce przez ludność zamieszkującą te regiony za pośrednictwem różnego rodzaju projektów i inicjatyw przeznaczonych dla organów samorządowych, organizacji pozarządowych i samych gospodarstw rolnych. Najważniejszą rolę odgrywa w tym przypadku finansowanie operacji na terenach górskich i podgórskich, które na poziomie strategii Wspólnej Polityki Rolnej jest niewielkie, ale dotyczy wszystkich krajów UE, natomiast w odniesieniu do rozwiązań regionalnych w ramach polityki i funduszu spójności jest znacznie większe. Osobną, ale priorytetową dla obszarów górskich i podgórskich kwestią jest finansowanie skierowane na konkretne cele, z którego kraje alpejskie korzystają z powodzeniem w ramach programu Interreg Alpine Space, natomiast te zrzeszone w ramach konwencji karpackiej nie wypracowały jeszcze tego typu rozwiązania.

Wdrożenie tego rodzaju wsparcia ma ogromne znaczenie m.in. dla powstrzymania procesu dezagrarnizacji i depopulacji na terenach górskich i podgórskich. Specyfika tych obszarów oraz ich znaczenie, wynikające m.in. z kształtowania gospodarki wodnej, a także ich rola w zachowaniu różnorodności biologicznej, krajobrazowej i turystycznej, wymagają wdrożenia skierowanej do tych regionów polityki górskiej, pozwalającej na ich zrównoważony rozwój gospodarczy. Rozwiązania strukturalne i ekonomiczne, stanowiące podstawę tego rodzaju strategii, przyczynią się do ograniczenia niekorzystnych warunków gospodarowania na obszarach górskich i podgórskich, będących skutkiem odrębnych warunków klimatycznych, glebowych, infrastrukturalnych czy inwestycyjnych (Musiał 2018). Zadaniem takiej koncepcji jest także podkreślenie oraz większe wykorzystanie potencjału społecznego, gospodarczego i środowiskowego tego rodzaju obszarów, szczególnie obecnie, po wdrożeniu kolejnej reformy Wspólnej Polityki Rolnej, eksponującej w jeszcze większym stopniu kwestie zapobiegania zmianom klimatu, ochrony gleby, wody i powietrza czy

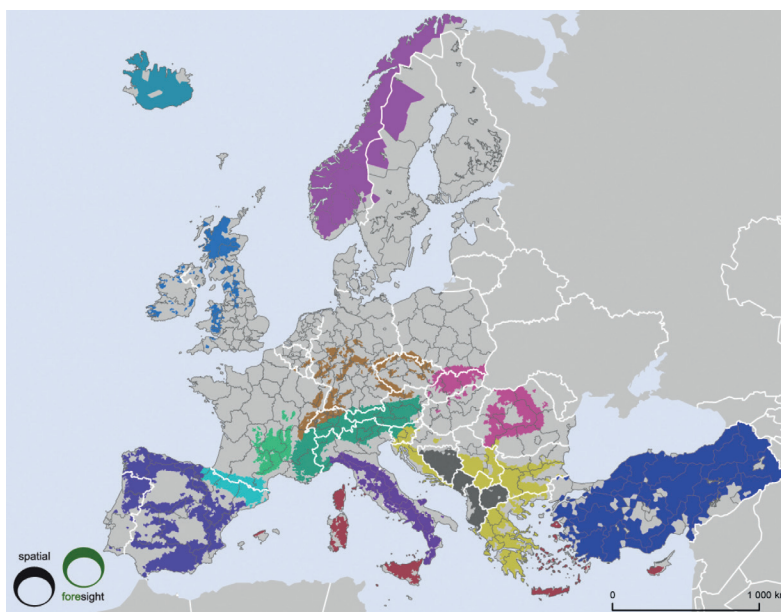
Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego...

różnorodności biologicznej także na obszarach górzystych. Duże znaczenie ma w tym kontekście realizacja założeń gospodarki w cyklu zamkniętym (*circular economy*), ponieważ rolnictwo, także na obszarach podgórskich i górskich, wymaga bardziej zrównoważonego wykorzystania gleby i wody, ze szczególnym uwzględnieniem dbałości o różnorodność biologiczną (Dax i in. 2021). Adaptacja wymogów i zaleceń tej oraz wspomnianych wyżej strategii UE jest ściśle powiązana z wdrożeniem odpowiednich działań dotyczących gospodarowania na obszarach górskich i podgórskich we wszystkich krajach UE. Ich zadaniem, zarówno na poziomie centralnym, jak i samorządowym, jest zapewnienie zrównoważonego rozwoju gospodarczego i związanego z nim ograniczenia procesów dezagrarnizacji i dezanimalizacji w sektorze rolnictwa wraz z zachowaniem różnorodności biologicznej na wspomnianych obszarach.

Celem tego artykułu o charakterze przeglądowym jest przedstawienie rozwiązań strukturalnych, ekonomicznych oraz prawnych dotyczących rolnictwa na terenach górskich i podgórskich, obowiązujących i wdrażanych w wybranych regionach krajów europejskich.

Strategie konsolidujące działania operacyjne, zapobiegające dezagrarnizacji oraz depopulacji obszarów górskich i podgórskich w wybranych regionach Europy

Raport Parlamentu Europejskiego przygotowany na zlecenie Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi *The future of the European farming. Model socio-economic and territorial implications of the decline in the number of farms and farmers in the EU*, wydany w 2022 r., potwierdza wcześniejsze analizy opublikowane w 2020 r. w opracowaniu *The challenge of land abandonment after 2020 and options for mitigating measures*, wskazując obszary górskie (ryc. 1) jako regiony dotknięte w coraz większym stopniu zjawiskiem depopulacji, które w największym nasileniu dotyka regionów karpaccyckiego i bałkańskiego, a w najmniejszym alpejskiego.

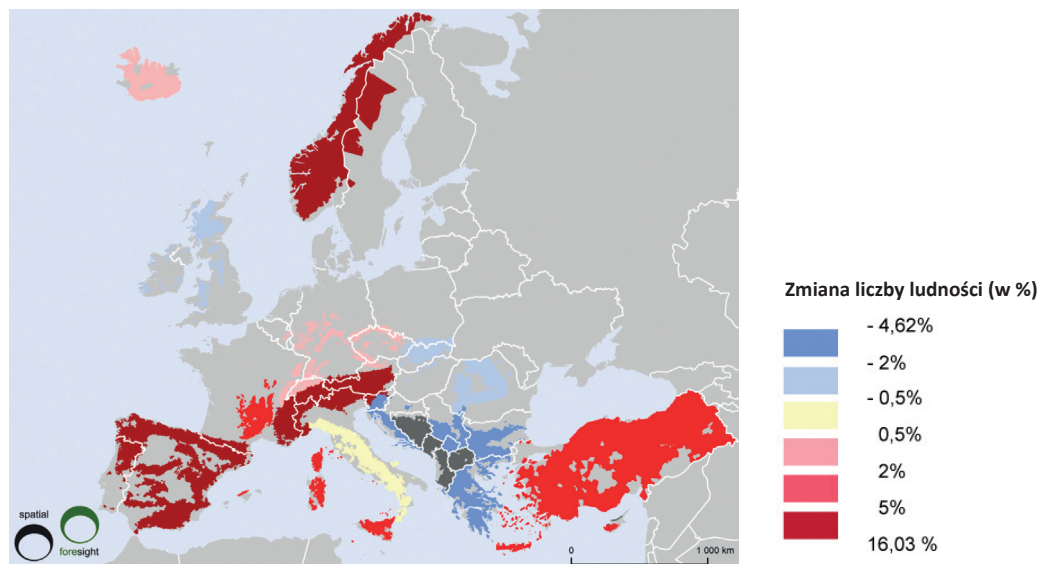
Rycina 1. Europejskie masywy górskie

Źródło: *Espn Geospecs Project* (University of Geneva i in. 2012).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Trendy depopulacyjne na tych obszarach są w większości przypadków wprost proporcjonalne do obserwowanych na nich procesów dezagryzacji i dotyczą także pozostałych regionów górskich w Europie. Natomiast ich skala zależy od wielu czynników, nie tylko glebowych i klimatycznych, ale także infrastrukturalnych czy turystycznych, czego przykładem jest większe zróżnicowanie depopulacji i dezagryzacji części obszarów alpejskich we Włoszech w porównaniu z regionami francuskimi. Omizzolo i Streinfender (2011), analizując zjawisko dezagryzacji na obszarach górskich i podgórskich w Alpach włoskich i Apeninach, stwierdzili większy spadek liczby gospodarstw i porzucania UR w Alpach północnowłoskich w prowincjach Bolzano i Trydent w stosunku do terenów górskich w regionie Lombardii. Natomiast w Apeninach, masywie rozciągającym się na całej długości Włoch, proces dezagryzacji, szczególnie w prowincjach Marche, Apulii i Umbrii, nieznacznie się ustabilizował i odznaczał się mniejszym spadkiem liczby gospodarstw w porównaniu z obszarami leżącymi w północnych regionach alpejskich tego kraju.

Dla porównania tereny górskie i podgórskie Półwyspu Iberyjskiego położone w pobliżu wybrzeża Morza Śródziemnego charakteryzują się większym wzrostem demograficznym w porównaniu z tego rodzaju obszarami zlokalizowanymi w głębi lądu (Research 2016). Wspomniane procesy porzucania gruntów i gospodarstw rolnych w UE związane są nie tylko z trudniejszymi warunkami środowiskowymi, ale także z problemami starzenia się populacji i odnową pokoleniową (ryc. 2). Ważną rolę w tych mechanizmach odgrywają skutki zmiany klimatu, które są w większym stopniu odczuwalne np. na śródziemnomorskich górskich łąkach, na których występuje m.in. większe ryzyko pożaru. W konsekwencji wskazanych przemian rolnictwo staje się bardziej skoncentrowane i wyspecjalizowane, z mniejszą liczbą gospodarstw i mniejszą wielofunkcyjnością, a przyszłe zmiany w modelach rolniczych, także na terenach górzystych, prowadzą do zmniejszenia odporności gospodarstw, zwłaszcza w Europie Południowej i Wschodniej (Report 2022).

Rycina 2. Trendy demograficzne w obrębie europejskich masywów górskich w latach 2001–2011.

Źródło: *Espan Geospecs Project* (University of Geneva i in. 2012); DG Regio Local Area Unit (LAU) population data compilation (Spatial Foresight).

Wyniki cytowanych raportów, analiz i prac naukowych skłaniają do podjęcia konkretnych działań zapobiegających negatywnym procesom i zjawiskom zachodzącym na obszarach górskich i podgórskich. Ich realizacja wymaga m.in. opracowania odpowiednich strategii w celu konsolidacji przyszłych interwencji

Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego...

operacyjnych. Zadaniem tych interwencji jest m.in. kompensacja trudności strukturalnych i dywersyfikacja działań gospodarczych na terenach górskich i podgórskich prowadzących do ich zrównoważonego rozwoju.

Strategia alpejska

Strategia alpejska (EUSALP), przyjęta w 2016 r., jest jedną z czterech strategii makroregionalnych służących spójności terytorialnej UE i pierwszą dotyczącą regionu górskiego. Na obszarze alpejskim realizowane są także inne rodzaje współpracy, np. w ramach Konwencji alpejskiej (Alpine Convention) czy programu Interreg Alpine Space (ryc. 3). Strategia alpejska wdrażana jest na terenie Włoch, Francji, Austrii, Niemiec i Słowenii oraz w dwóch krajach nienależących do UE – Szwajcarii i Liechtensteinie (Committee of the Regions 2015).

Rycina 3. Regiony alpejskie objęte Strategią alpejską (EUSALP), programem Interreg Alpine Space i Konwencją alpejską (Alpine Convention)

Źródło: EUSALP, Action Plan 2015.

Alpejskie obszary górskie i nizinne są ze sobą połączone wieloma zależnościami środowiskowymi oraz ekonomicznymi, kształtującymi ich rozwój mimo wielu niedogodności infrastrukturalnych czy występującego obecnie zagrożenia zmianami klimatu. Realizacja inwestycji strategicznych na tych terenach pozwala na ograniczenie nie tylko tego niekorzystnego procesu, ale także zjawisk depopulacji i dezagrarnizacji w tym regionie. Jest to możliwe dzięki współpracy instytucji lokalnych, samorządowych i prywatnych reprezentujących kraje zrzeszone, która pozwala na wdrażanie inwestycji regionalnych i krajowych w ramach głównych strategii UE, a wśród nich Europejskiego Zielonego Ładu. Potrzeby poszczególnych regionów

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

określane są przez władze lokalne, które współpracując na poziomie międzykrajowym, koordynują swoje decyzje z instytucjami europejskimi w ramach wzmocnienia spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej UE oraz przyspieszenia rozwoju gospodarczego. Pozwalają na to inwestycje w badania naukowe, innowacje i wsparcie przedsiębiorczości z uwzględnieniem specyfiki i walorów danego regionu alpejskiego, a także identyfikacja zasobów i wykorzystanie wspólnego potencjału tego obszaru geograficznego. Służy temu również rozwój strategiczny i realizacja międzynarodowych projektów tworzących sieci współpracy krajów alpejskich oraz usługi ekosystemowe dla przyległych regionów miejskich i podmiejskich.

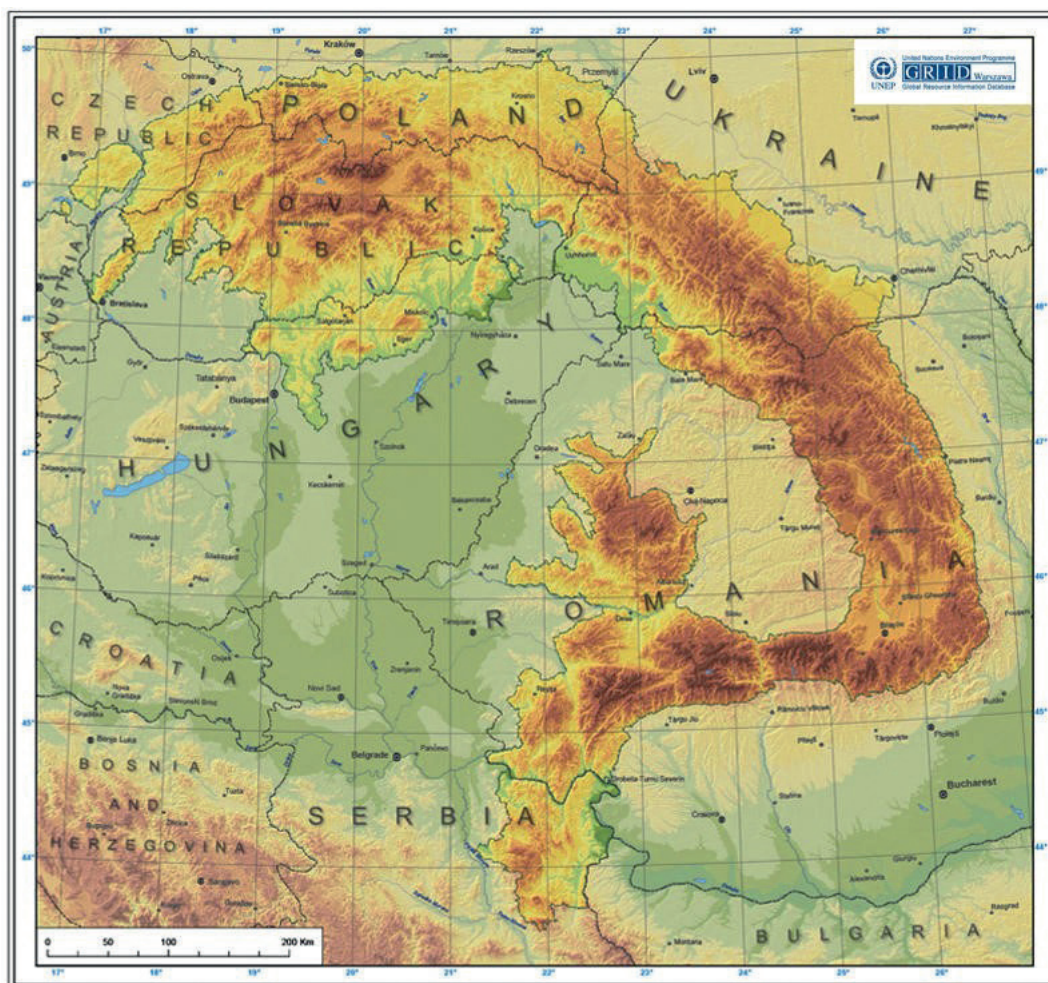
W realizacji celów strategii alpejskiej obszary górskie mają zapewniać warunki dla wielu rodzajów działalności gospodarczej, głównie w rolnictwie, leśnictwie, turystyce, a także energetyce. Dlatego strategia alpejska wspiera gospodarczą, społeczną i środowiskową rolę rolnictwa także na alpejskich obszarach górskich i podgórskich za pośrednictwem działań na rzecz gospodarstw położonych na tych terenach, uwzględniając ich wkład w ochronę środowiska i zachowanie różnorodności biologicznej. Podejmuje działania dotyczące stosowania zrównoważonych metod gospodarowania gruntami i lasami, których celem jest zabezpieczenie tych zasobów naturalnych w ramach wdrażania zasad gospodarki w obiegu zamkniętym. Inwestycje realizowane w zakresie strategii alpejskiej mają także zapobiegać ugorowaniu i zarastaniu gruntów, czyli procesom negatywnie oddziałującym na różnorodność biologiczną i gospodarkę wodną. W miesiącach letnich woda pochodząca z Alp zaspokaja 90% zapotrzebowania na pogórzach i ma priorytetowe znaczenie w nawadnianiu gruntów rolnych oraz produkcji energii (Action Plan 2015).

Działania strategiczne na alpejskich obszarach górskich i podgórskich podkreślają możliwość korzystania z tradycyjnych sposobów gospodarowania i chowu zwierząt, pozwalających na zachowanie charakterystycznych struktur rolniczych i uproszczenie procedur kontrolnych, szczególnie w przypadku małych gospodarstw. Niezwykle istotną kwestią jest realizacja programów regionalnych wspierających zdecentralizowane i makroregionalne struktury przetwórstwa oraz wprowadzania na rynek produktów rolnictwa i leśnictwa (np. spółdzielni i organizacji producentów) w celu wzmocnienia ich pozycji w łańcuchach wartości dodanej drewna i środków spożywczych. Zadaniem tego rodzaju programów jest także zwiększenie zatrudnienia i pobudzenie regionów alpejskich do wdrażania innowacji. Przedmiotem inicjatyw podejmowanych w ramach strategii alpejskiej jest również podniesienie wartości produktów rolnych na terenach górskich poprzez ich certyfikację i oznaczenie symbolem „produkt górski” z regionu alpejskiego z myślą o zaspokojeniu popytu wśród konsumentów, a także informowaniu ich o tradycyjnym pochodzeniu oraz wyróżniającej je jakości (Euromontana Report 2020). Priorytetowe z punktu widzenia ograniczenia depopulacji i dezagraryzacji alpejskich terenów górskich i podgórskich jest stworzenie młodym rolnikom trwałych perspektyw za pośrednictwem m.in. inicjatyw wspierających przedsiębiorczość, innowacje oraz rynek pracy w rolnictwie i leśnictwie w celu zwiększenia dochodu gospodarstw rolnych i podniesienia atrakcyjności zawodu rolnika. Ważnym źródłem dochodu w tym kontekście jest także agroturystyka.

Wiele wymienionych i realizowanych w ramach strategii alpejskiej operacji oraz inwestycji jest wykonalnych dzięki stworzeniu makroregionalnego modelu zarządzania pozwalającego na współpracę transgraniczną w dziedzinie rolnictwa na obszarach górskich i podgórskich, która skutkuje maksymalizacją korzyści i ograniczeniem barier administracyjnych oraz zaangażowaniem władz lokalnych i konsumentów. Największą korzyścią wypracowaną w ramach polityki alpejskiej dla rolnictwa górskiego i podgórskiego na tych terenach jest niewątpliwie zapewnienie finansowania wielu inicjatywom w ramach programu Interreg Alpine Space w ciągu kilkunastu lat funkcjonowania strategii alpejskiej.

Strategia karpacka

Formuła i zasady współpracy międzykrajowej i regionalnej określone w ramach strategii alpejskiej stały się przyczynkiem do podjęcia wielu inicjatyw, których celem jest zainicjowanie w Europie Wschodniej strategii karpackiej. Jej celem będzie zacieśnienie i rozwinięcie współpracy między krajami i regionami położonymi na obszarze masywu karpackiego (ryc. 4) i włączenie tego makroregionu w poczet czterech istniejących już strategii terytorialnych w UE, tj.: strategii regionu Morza Bałtyckiego (EUSBSR, 2009), strategii UE regionu Dunaju (EUSDR, 2010), strategii regionu adriatyckiego i jońskiego (EUSAIR, 2014 r.) oraz strategii UE dla regionu alpejskiego (EUSALP, 2015).

Rycina 4. Masyw karpacki.

Źródło: Procarpathia. <https://www.konwencjakarpacka.org.pl/konwencja/zasieg-stosowania-konwencji-karpackiej> (dostęp: 2020).

Przyczynkiem do powołania strategii karpackiej było przyjęcie w 2003 r. i ratyfikowanie przez Polskę w 2006 r. konwencji karpackiej, zrzeszającej pięć państw UE: Polskę, Czechy, Słowację, Rumunię, Węgry, a także nienależących do UE Ukrainy oraz Serbii, i mającej na celu zrównoważony rozwój regionu karpackiego (Jourde, Lierop 2019).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Dynamizacja prac dotyczących zmaterializowania się tej strategii nastąpiła w 2018 r. po podpisaniu przez Polskę, Słowację, Węgry i Ukrainę deklaracji karpackiej oraz powołaniu Karpackiej Rady Wykonawczej. Jednym z efektów tego działania było przyjęcie w 2019 r., w trakcie sesji plenarnej Europejskiego Komitetu Regionów, pierwszego oficjalnego dokumentu UE, czyli opinii (CDR 3425/2019) komisji COTER (Komisja Polityki Spójności Terytorialnej i Budżetu UE), dotyczącej strategii makroregionalnej dla regionu Karpat. Zasadność tego działania wskazuje na możliwość wykorzystania potencjału regionu karpackiego, który powinien zostać wzmocniony poprzez współpracę Polski, Czech, Słowacji, Węgier, Rumunii, Ukrainy, Serbii oraz Mołdawii. Dzięki temu strategia karpacka ma przyczynić się nie tylko do rozwoju uboższych regionów UE, ale także tych do niej nienależących. Ich wzmocnienie ekonomiczne ograniczy m.in. procesy dezagraryzacji, dezanimacji i depopulacji, przyczyniając się jednocześnie do zachowania bioróżnorodności, podkreślenia walorów turystycznych i kulturowych na tych terenach. W tym celu niezbędne jest rozpoznanie specyficznej charakterystyki i potrzeb makroregionu, których źródłem są współzależności społeczne, strukturalne, polityczne i środowiskowe. Tego rodzaju działania otwierają możliwość realizacji projektów wzmacniających spójność terytorialną i przyczyniających się do rozwoju gospodarczego, naukowego i kulturowego tego regionu. Priorytetowymi obszarami wyznaczającymi cele projektowe strategii jest budowanie konkurencyjności regionu karpackiego i zacieśnienie współpracy gospodarczej, ochrona i zarządzanie zasobami środowiska, wypracowanie i ugruntowanie spójności oraz dostępności regionalnej na poziomie transportu czy usług internetowych, a także współpracy instytucjonalnej (Jourde, van Lierop 2019).

Konkurencyjność gospodarcza wymaga wspólnej koncepcji modernizacji i innowacji rozwiązań technologicznych funkcjonujących w tym regionie, zrównoważonego rozwoju sektorów energii odnawialnej oraz leśnictwa i rolnictwa. Jej elementem jest także promowanie transgranicznej infrastruktury turystycznej, prowadzące do rozwoju turystyki na obszarach wiejskich, a w aspekcie mikroregionalnym wsparcie coraz bardziej popularnej np. na Podkarpaciu enoturystyki. Duże znaczenie ma także zachowanie dziedzictwa kulturowego tego regionu. Rozwój konkurencyjności gospodarczej musi się wiązać z działaniami na rzecz ochrony środowiska i klimatu, a także z możliwością zarządzania ryzykiem środowiskowym i zagrożeniami naturalnymi. Konsekwencją wymienionych działań będzie m.in. rozwój usług społecznych, prowadzący do podniesienia jakości życia mieszkańców regionu karpackiego. Realizacja tych projektów stanie się możliwa nie tylko dzięki wykorzystaniu dostępnych już instrumentów finansowych, np. w ramach polityki spójności UE, ale przede wszystkim poprzez stworzenie nowych programów finansowych skierowanych na inwestycje w regionie Karpat, takich jak program Interreg Alpine Space, służący realizacji ich w regionie alpejskim.

Jednym z takich dostępnych, także dla realizacji inicjatyw na terenie Polski, źródeł finansowania jest program Interreg Europa. Jego zadaniem jest optymalizacja strategii UE poprzez wdrażanie programów rozwoju regionalnego, szczególnie regionalnych i krajowych programów operacyjnych obejmujących również transgraniczne obszary podgórskie i górskie. Przykładem inicjatywy finansowanej w ramach programu Interreg Europa był zakończony w 2021 r. projekt „Cultural resources in the mountain areas”, odpowiadający priorytetowi: „Środowisko i efektywne gospodarowanie zasobami”. Partnerami i beneficjentami tego działania były województwa małopolskie i podkarpackie oraz regiony słowackie, włoskie, francuskie, hiszpańskie i portugalskie (<https://projects2014-2020.interregeurope.eu/crinma>). Zadaniem tego konceptu była ochrona dziedzictwa kulturowego na obszarach górskich i wypracowanie wielu praktyk służących jego zabezpieczeniu i nadzorowaniu. Efektem tych metod jest zachowanie oryginalnych elementów krajobrazu kulturowego, lokalnych tradycji i zwyczajów dla przyszłych pokoleń.

Program Interreg Alpine Space

Na realizację działań podejmowanych w ramach europejskiego funduszu spójności oraz strategii alpejskiej przeznaczane są środki objęte programem Interreg Alpine Space. Jest to program skierowany wyłącznie do regionu alpejskiego. Finansuje projekty siedmiu krajów alpejskich: Włoch, Francji, Austrii, Niemiec, Szwajcarii, Liechtensteinu oraz Słowenii (ryc. 3), przyczyniając się do poprawy struktury ekonomicznej i społecznej około 80 mln ludzi zamieszkujących alpejskie tereny górskie i podgórskie. Beneficjentami programu są władze państwowe na poziomie krajowym, regionalnym oraz lokalnym, a także jednostki naukowo-badawcze, przedsiębiorstwa, organizacje otoczenia biznesowego, stowarzyszenia i organizacje pozarządowe. Projekty realizowane w ramach programu wspierają i rozwijają współpracę ponadnarodową, stanowiąc instrument polityki spójności UE. Interreg Alpine Space jest finansowany z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) oraz ze składek krajowych siedmiu państw partnerskich (IASP 2022).

Pierwszy transnarodowy program współpracy UE dla Alp został uruchomiony w 2000 r. w ramach Interreg Europa pod nazwą Interreg IIIB Alpine Space Programme. Inicjatywa ta realizowana jest nadal z udziałem 5800 gmin i 27 regionów w siedmiu krajach alpejskich, sprzyjając rozwojowi współpracy w skali całego regionu i umożliwiając np. działanie wspólnych tematycznych grup roboczych zajmujących się m.in. zagadnieniami rolnictwa, pasterstwa, leśnictwa, gospodarki wodnej, turystyki i kultury. W kolejnych edycjach programu jego cele są weryfikowane na podstawie aktualizowanych priorytetów polityki UE oraz potrzeb regionu alpejskiego. Jego obecna, czwarta reedycja, obowiązująca od 2021 do 2027 r., z budżetem wynoszącym 107 mln euro, obejmuje cztery priorytety: zmiany klimatu, ograniczenie emisji dwutlenku węgla, innowacje i cyfryzację oraz zarządzanie i rozwój. Kierunki te wpisują się w założenia obowiązujących w UE strategii: Europejskiego Zielonego Ładu i na rzecz bioróżnorodności 2030, których celem jest ograniczenie emisji GHG oraz ochrona środowiska, także na obszarach górskich i podgórskich.

Region alpejski ze względu na swoje ukształtowanie geomorfologiczne, podobnie jak inne obszary leżące w granicach masywów górskich w Europie, jest wyjątkowo podatny na oddziaływanie czynników klimatycznych prowadzących do degradacji ekosystemów, infrastruktury, a także ograniczających możliwość rozwijania produkcji roślinnej i zwierzęcej na tych terenach. Zachodzące zmiany klimatu pogłębiają jeszcze te restrykcje, przyczyniając się do nasilenia procesów dezanimalizacji i dezagraryzacji. W związku z tym niezbędne jest m.in. finansowanie w ramach programu inicjatyw chroniących sektory wrażliwe na te zmiany, a wśród nich rolnictwo, co umożliwi realizację działań adaptacyjnych w tym sektorze. Równie ważną kwestią jest problem ograniczenia emisji dwutlenku węgla i związanej z nią efektywności energetycznej gospodarstw na terenach alpejskich. Region alpejski należy do prekursorów wdrażania rozwiązań służących efektywności energetycznej, ale nadal istnieje potrzeba finansowania projektów skonsolidowanych z wieloma aktywnościami na rzecz neutralności węglowej (*carbon neutral*) i społeczeństwa postwęglowego (*post carbon society*) (IASP 2022). Masyw alpejski według założeń tego priorytetu ujętego w programie jest odpowiednim obszarem do testowania i opracowywania innowacyjnych projektów dotyczących wystarczalności energetycznej, także w zakresie produkcji rolnej. Ważną pozycję wśród priorytetów obecnie obowiązującego programu Alpine Space zajmuje także konieczność cyfryzacji alpejskich obszarów wiejskich.

Projekty realizowane w ramach programu Interreg Alpine Space w sektorze rolnictwa mają innowacyjny charakter, który pozwala także na połączenie tradycyjnych form gospodarowania z nowoczesnymi rozwiązaniami technologicznymi czy informatycznymi. Dzięki temu produkcja rolnicza w regionie alpejskim spełnia wymagania konkurencyjności nawet w małych górskich i podgórskich gospodarstwach zarówno co

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

do jakości produktu, jak i ochrony środowiska. Przykładem takiego działania był zakończony w 2021 r. projekt „Sensor Assisted Alpine Milk Production”, w którym wzięło udział 80 tys. gospodarstw rodzinnych m.in. w Alzacji, Bawarii, Tyrolu Południowym i Słowenii Zachodniej, utrzymujących ponad 3 mln krów w zróżnicowanych warunkach klimatycznych – od półkontynentalnego klimatu Alzacji, charakteryzującego się mroźnymi, suchymi zimami oraz gorącymi latami, czyli zróżnicowaną roczną amplitudą temperatur zarówno na nizinach, równinach, jak i obszarach górzystych, poprzez umiarkowany, kontynentalny klimat Bawarii, ale także Alp Bawarskich oraz zróżnicowany i górski klimat Słowenii Zachodniej, kończąc na położonej w Alpach, w całości na terenach górskich i pogórskich, prowincji Bolzano w granicach Tyrolu Południowego. Gospodarstwa w tych regionach mają bardzo często charakter tradycyjny, rodzinny i aby pozostać na rynku, muszą sprostać konkurencji sektora rolno-spożywczego. Wyzwaniem dla nich są problemy strukturalne, które pozwoliłyby im nadażyć za nowoczesną, opartą na technologiach informatycznych kontrolą jakości. Sama integracja gospodarstw w odpowiednich zrzeszeniach czy organizacjach nie daje im dostępności do tych technologii, ograniczając możliwość spełnienia określonych wymogów. Realizacja projektu „Sensor Assisted Alpine Milk Production” rozwiązała te problemy i pomogła wdrożyć innowacyjne procedury, które uwzględniały także wprowadzenie w gospodarstwach narzędzia wykorzystującego nowoczesne technologie monitorowania standardów zdrowotności zwierząt, dobrostanu i jakości produktu. Jednocześnie zachowano tradycyjną kulturową rolę gospodarstw rodzinnych w regionalnej strukturze społeczno-ekonomicznej (www.alpine-space.eu/project/sesam).

W roku 2020 jednostki samorządowe i naukowe reprezentujące regiony Słowenii Zachodniej, Tyrolu, Piemontu, Doliny Aosty, Górnej Bawarii i Rhône-Alpes zakończyły prace nad projektem „Links4Soils”, którego zadaniem był monitoring gleb alpejskich w celu zrównoważonego zarządzania ekosystemami i wykorzystania ich potencjału. Monitoring ten miał pomóc nie tylko rolnikom, ale także jednostkom administracji publicznej w poszerzeniu wiedzy i informacji na temat gleb w regionie alpejskim. Priorytetem było natomiast wsparcie i stworzenie odpowiednich narzędzi ułatwiających zarządzanie glebą. Jednym z efektów projektu jest strona internetowa „alpine-soils.eu”, która udostępnia mapę gleby alpejskiej, międzysektorowe studia przypadków i usługi konsultingowe w zakresie zarządzania glebą, a także zrzesza międzynarodową społeczność ekspertów zajmujących się tym problemem (www.alpine-space.eu/project/links4soils).

Projekt „AlpFoodway: a cross-disciplinary, transnational and participative approach to Alpine food cultural heritage”, zakończony w 2020 r., podkreślił znaczenie tego rodzaju wartości jako jednego z ważnych źródeł tożsamości populacji alpejskiej. Uwypuklił procesy depopulacji i dezagraryzacji jako główne powody destabilizujące podtrzymanie tradycji kulinarnej w tym masywie górskim. W celu zatrzymania tej tendencji wskazano możliwości jej przeciwdziałania, a także szczegółowo zidentyfikowano i stworzono komplet charakterystycznych produktów kulinarnych, proponując nowe rodzaje ich marketingu. Na tej podstawie powstał model zrównoważonego rozwoju dla obszarów górskich, który ma wspierać zachowanie i waloryzację dziedzictwa kulinarnego w tym regionie (www.alpine-space.eu/project/alpfoodway).

Problem wzmocnienia ochrony przyrody, różnorodności biologicznej i zielonej infrastruktury oraz ograniczenia wszelkich form zanieczyszczeń, także w kontekście produkcji rolniczej, stał się przyczynkiem do przygotowania projektu „Integrated small wetlands of the Alps monitoring and protection”, realizowanego w obecnej edycji programu Alpine Space 2021–2027. Niewielkie zbiorniki wodne, stawy, jeziora, oczka wodne oraz małe tereny podmokłe w regionie alpejskim zostały zmodyfikowane lub uległy częściowej degradacji na skutek zanieczyszczenia ich wód wynikającego z obciążenia środowiska spowodowanego działalnością antropogeniczną lub naturalną. W konsekwencji uległy one eutrofizacji, przyczyniając się do

Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego...

ograniczenia bioróżnorodności na tych terenach. Działania podejmowane w ramach tego projektu mają poszerzyć metody ochrony małych alpejskich terenów podmokłych, wynikające z przeprowadzonych badań naukowych, jak i aktywacji lokalnych społeczności. Umożliwi to władzom lokalnym odpowiednie zarządzanie terenami podmokłymi oraz efektywniejszą ich ochronę. Proponowane w ramach projektu szkolenia edukacyjne poszerzą wiedzę społeczności, podmiotów publicznych i gospodarczych z dziedziny ochrony bioróżnorodności, ekologii i zarządzania alpejską infrastrukturą przyrodniczą. Efektem tak zintegrowanego strukturalnie podejścia do odtwarzania terenów podmokłych będzie ochrona siedlisk i usług ekosystemowych, skutkująca ograniczeniem zmian klimatu w tym regionie (www.alpine-space.eu/project/i-swamp).

Zależność energetyczna regionu alpejskiego zwiększa jego podatność na zmianę klimatu i utratę bioróżnorodności. Działania służące osłabieniu tego podporządkowania doprowadziły we wrześniu 2022 r. do przedstawienia projektu „Implementation pathways for sustainable Green Carbon production in the Alpine Region”. Jego celem jest stworzenie podstaw i warunków do produkcji biowęgla i energii z biomasy na poziomie międzykrajowym w regionie alpejskim. Osiągnięcie tego celu zakłada przedstawienie odpowiednich zaleceń na szczeblu politycznym odnoszących się do uruchomienia pilotażowej produkcji tego rodzaju energii, a także zbadania możliwości przetwarzania biomasy i stworzenia międzykrajowego łańcucha biowęgla i biomasy w obszarze alpejskim. Jest to przykład pierwszej międzynarodowej współpracy w zakresie identyfikacji najlepszych dostępnych technologii przeznaczonych do wytwarzania i przetwarzania biomasy. W jego ramach zostanie sprawdzona i przetestowana jej przydatność do zastosowań także w rolnictwie, przy jednoczesnym umożliwieniu transferu *know-how* w zakresie warunków eksploatacji i wydajności. Wdrożone w tym kierunku działania obejmą także monitoring i mapowanie zasobów, kampanię na rzecz pozyskiwania interesariuszy i podnoszenia świadomości społecznej. Założenia projektu obejmują stworzenie innowacyjnej strategii na rzecz niezależności energetycznej i klimatycznej regionu. Jej priorytety będą zawarte w odpowiednim prawodawstwie, wspierane przez instrumenty finansowe oraz badania i rozwój. Beneficjentami tej nowej polityki będzie wiele podmiotów: producenci biomasy, dostawcy technologii, użytkownicy końcowi, przedsiębiorstwa, sektory gospodarcze, krajowe i regionalne jednostki administracyjne, agencje sektorowe oraz jednostki naukowe. Ten niezwykle nowatorski projekt wpisuje się w gospodarkę w cyklu zamkniętym realizowaną w Alpach i jest jej sztandarowym przykładem (www.alpine-space.eu/project/alps4greenc).

Konwencje alpejska i karpacka

Poza działaniami instytucjonalnymi realizowanymi przez UE obszary górskie i podgórskie podlegają konwencjom, wyrażającym wspólną wolę państw UE w zakresie celów sąsiadujących regionów i krajów.

Konwencja alpejska (ryc. 3) jest pierwszym wielostronnym porozumieniem dotyczącym regionu górskiego, którego zadaniem jest ochrona środowiska naturalnego oraz zrównoważony rozwój tego obszaru. Cel ten może być realizowany wyłącznie dzięki koordynacji polityk krajowych ośmiu państw, które podpisały tę umowę (Austria, Francja, Liechtenstein, Monako, Niemcy, Słowenia, Szwajcaria, Włochy). Ma ona charakter ramowy, co oznacza, że do jej wdrażania konieczne jest przyjęcie stosownych protokołów tematycznych regulujących współpracę stron w poszczególnych dziedzinach.

Komisja na rzecz ochrony regionu alpejskiego zainicjowała działania dotyczące podpisania konwencji już w latach 50. XX w. Były one wspierane przez kolejnych kilkadziesiąt lat przez organizacje ochrony przyrody oraz inne jednostki wzmacniające rozwój tego masywu. Pierwszy projekt konwencji został przedstawiony

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Komisji Europejskiej w 1988 r. i wtedy też rozpoczęły się oficjalne negocjacje z udziałem rządów krajów alpejskich. Ich kontynuacją była zorganizowana w 1989 r. pierwsza alpejska konferencja ministrów środowiska, podczas której uzgodniono kolejne etapy tworzenia konwencji. Ostatecznie została ona podpisana na początku lat 90. zeszłego wieku, a ratyfikowana w latach 1994–2000 (www.alpconv.org/en/home).

Polityka prowadzona na rzecz ochrony Alp w ramach konwencji obejmuje działania w zakresie: zrównoważonego rozwoju, dziedzictwa kulturowego, planowania regionalnego, zapobiegania zanieczyszczeniu atmosfery, dobrych praktyk rolnych i leśnych, gospodarki wodnej, ochrony przyrody, rolnictwa na obszarach górskich, leśnictwa, turystyki, transportu, energii i gospodarki odpadami. Kraje będące jej stronami zobowiązane są do współpracy w prowadzeniu badań naukowych, monitoringu i pozyskiwania danych. Działania w zakresie wymienionych wyżej dziedzin są regulowane protokołami tematycznymi, a ostatnie z nich, dotyczące ludności i kultury oraz zmian klimatu, zostały przyjęte przez część krajów będących stronami konwencji w ostatniej dekadzie XXI w.

Na rzecz wdrażania celów konwencji alpejskiej działają także regionalne sieci współpracy (np. sieć „Via Alpina”, sieć gmin „Alians Alpejski” oraz alpejska sieć obszarów chronionych), a także wiele stowarzyszeń. Działa także międzyregionalna platforma dyskusji i współpracy „Sieć Regionów Alpejskich”, a mająca status organizacji pozarządowej międzynarodowa komisja ochrony Alp zrzesza około stu stowarzyszeń, organizacji i członków indywidualnych.

Konwencja karpacka jest drugą wielostronną umową międzynarodową obejmującą region górski. Została ona przyjęta 2003 r. w Kijowie, a w 2006 r. ratyfikowała ją Polska. Jej stronami jest siedem państw regionu karpackiego: Republika Czeska, Rzeczpospolita Polska, Rumunia, Republika Serbii, Republika Słowacka, Ukraina i Węgry. Jak dotychczas stroną konwencji karpackiej nie stała się Unia Europejska, która jest stroną konwencji alpejskiej.

Z kolei celem konwencji karpackiej jest współpraca międzynarodowa oraz prowadzenie przez państwa będące jej stronami wszechstronnej polityki na rzecz ochrony i zrównoważonego rozwoju regionu karpackiego, poprawy jakości życia ludności na tym obszarze, wzmocnienia gospodarczego regionu i społeczności lokalnych oraz zachowania walorów przyrodniczych, krajobrazowych i dziedzictwa kulturowego Karpat. Wdrażanie jej, podobnie jak alpejskiej, wymaga przyjęcia protokołów tematycznych określających szczegółowe zobowiązania stron w poszczególnych dziedzinach obejmujących: ochronę i zrównoważone użytkowanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej, gospodarowanie zasobami ziemi, planowanie przestrzenne, zarządzanie wodami dorzeczy, zrównoważone rolnictwo, leśnictwo, transport, infrastrukturę oraz turystykę, przemysł, energię, dziedzictwo kulturowe, zmiany klimatu, ocenę oddziaływania na środowisko i jego monitoring, a także edukację (www.konwencjakarpacka.org.pl). Dotychczas przyjęto pięć protokołów tematycznych, a wśród nich dotyczący zrównoważonego rolnictwa i obszarów wiejskich. Zagadnienia ramowe poszczególnych dziedzin mieszczą się w kompetencji kilku resortów, natomiast ich wdrażanie w Polsce w ramach konwencji karpackiej koordynuje minister środowiska. Konwencja karpacka w Polsce dotyczy 200 gmin w 28 powiatach oraz 4 gmin miejskich na prawach powiatu w województwach małopolskim, podkarpackim i śląskim. Wdrażanie jej w Polsce ma na celu także kształtowanie polityki górskiej służącej rozwojowi tych obszarów na poziomie gospodarczym, społecznym i środowiskowym. Wciągnięcie w poczet stron konwencji karpackiej struktur UE wraz ze wzmocnieniem realizowanych już kilka lat działań na rzecz powołania strategii karpackiej powinno być obecnie priorytetem służącym wzmocnieniu całego regionu Europy Środkowo-Wschodniej, umożliwiającym również finansowanie wielu

Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego...

inicjatyw tematycznych na rzecz rolnictwa górskiego w Karpatach. Następstwem tego rodzaju działań powinno być utworzenie programu finansowego przeznaczonego dla regionu Karpat w ramach Interreg Europa, tak jak to miało miejsce przypadku Alp i programu Alpine Space.

Stowarzyszenie Euromontana

Działania instytucjonalne na poziomie UE czy umowy międzynarodowe nie wykluczają inicjatyw oddolnych wspierających rolnictwo na obszarach górskich realizowanych przez jednostki pozarządowe.

Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), będąc przez wiele lat gospodarzem konferencji tematycznych poświęconych różnym aspektom rolnictwa, zainicjowała także cykliczne seminaria dotyczące rolnictwa górskiego. Stały się one podstawą do powołania w połowie lat 70. XX w. przez Konfederację Rolnictwa Europejskiego (CEA) grupy roboczej Euromontana, której zadaniem było odniesienie się do problematyki społeczno-gospodarczej w regionach górskich. Grupa zrzeszała przedstawicieli sektora rolniczego z krajów masywu alpejskiego i pirenejskiego, które zacieśniały współpracę m.in. podczas organizowanych co dwa lata konferencji. W połowie lat 90. ubiegłego wieku grupa poszerzyła swoje oddziaływanie, inicjując kontakty z państwami Europy Środkowej i Wschodniej i powiązała z sektorem rolnictwa górskiego także aspekty rozwoju obszarów wiejskich oraz ochrony środowiska. W 1995 r., podczas kolejnej konferencji organizowanej przez tę grupę roboczą w Krakowie, powołano Euromontanę jako niezależny podmiot prawny, zrzeszający 14 krajów europejskich, wśród nich Polskę, która tym samym weszła do grona państw założycieli tego stowarzyszenia. Mimo to województwo podkarpackie i małopolskie jako pierwsze jednostki samorządowe reprezentujące regiony górskie naszego kraju weszły do Euromontany dopiero w 2021 r., stając u boku około 70 różnego rodzaju organizacji branżowych, naukowych czy samorządowych z 15 krajów europejskich (www.euromontana.org/en).

Stowarzyszenie Euromontana o charakterze non-profit jest międzynarodową organizacją pozarządową. Jego głównym celem jest poprawa życia ludności terenów górskich osiągnięta poprzez: wyrównanie szans rozwojowych europejskich obszarów górskich, realizację badań naukowych z dziedziny społeczno-ekonomicznej i środowiskowej obejmujących populacje górskie oraz rolnictwo i leśnictwo na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, reprezentację społeczności górskich i obronę ich interesów przed organizacjami UE, a także informowanie opinii publicznej o problemach terenów górskich. Inicjatywy te, dzięki ugruntowanym powiązaniom stowarzyszenia o charakterze politycznym na poziomie międzynarodowym, są promowane na europejskich konwencjach górskich, a ich problematyka jest odzwierciedlona w realizowanych projektach, których priorytetem jest zrównoważony rozwój obszarów górskich w Europie (www.euromontana.org/en).

Wypracowane w ramach współpracy sieciowej regionów górskich ich oczekiwania rozwojowe są przedstawiane przez stowarzyszenie w organach doradczych UE. Euromontana ma status ekspercki m.in. w grupach dialogu WPR czy rozwoju obszarów wiejskich organizowanych przez Dyрекcyję Generalną ds. Rolnictwa i Obszarów Wiejskich (DG AGRI) Komisji Europejskiej, a także współdziała z sekcją rolnictwa, rozwoju wsi i środowiska naturalnego (NAT) Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego. Przykładem takiego działania ze strony Euromontany jest dokument dotyczący wkładu obszarów górskich w realizację Deklaracji z Cork, która została przedstawiona przez DG AGRI w 2016 r. Deklaracja ta wspiera rozwój obszarów wiejskich, podkreślając potrzebę jeszcze bardziej spójnej polityki na rzecz rozwoju regionalnego i powiększenia budżetu europejskich funduszy strukturalnych oraz inwestycyjnych.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Jednocześnie wskazuje, że politykę tę można uprościć, np. w zakresie wspomnianych funduszy, zarówno na szczeblu UE, jak i na krajowym i regionalnym etapie wdrażania. Ich aktualny system jest w dużym stopniu nieprzystępny i zniechęca do składania wniosków. W ramach Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) istnieją sieci dotyczące obszarów wiejskich, które działają zarówno na szczeblu unijnym jako Europejska Sieć na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, jak i krajowym oraz regionalnym. Euromontana jest jedną z 12 europejskich organizacji uczestniczących we wspomnianej wyżej sieci, której jednym z celów jest optymalizacja właściwej realizacji programów dotyczących obszarów wiejskich. Przystępując w 2021 r. do tego stowarzyszenia, województwa małopolskie i podkarpackie zyskały m.in. możliwość lobbowania na rzecz instrumentów oraz środków wsparcia dla obszarów górskich, a ponadto dostęp do informacji na temat badań dotyczących europejskich obszarów górskich.

Obecnie Euromontana jest zaangażowana we wdrażanie Paktu na rzecz Obszarów Wiejskich, który został ogłoszony w 2021 r. jako element długookresowego planowania UE dla tych obszarów. Jego celem jest włączenie wszystkich szczebli zarządzania na poziomie lokalnym i krajowym do jeszcze większego zaangażowania w prace i rozwój strategii służących rozwojowi obszarów wiejskich. Pakt ten ma m.in. umożliwić wdrożenie koncepcji *rural proofing*, rozwijać dobre praktyki na tych obszarach oraz promować wymianę wiedzy. Euromontana realizuje te cele także na obszarach wiejskich już od kilkunastu lat, propagując je podczas organizowanych co dwa lata konferencjach górskich. Jednocześnie lobbuje w organizacjach UE na rzecz włączenia w struktury Paktu krajów nienależących do UE, tj. Norwegii, Szwajcarii i państw bałkańskich. Ponadto dąży do włączenia do grupy koordynacyjnej Paktu członków reprezentujących terytoria o szczególnej charakterystyce geograficznej, takie jak góry, wyspy i regiony transgraniczne (Rural pact 2021).

Fakultatywne określenie jakości „produkt górski”

Godne podkreślenia jest ogromne zaangażowanie Euromontany na szczeblu regionalnym, krajowym, a przede wszystkim UE w promocję produktów wysokiej jakości wyrabianych na terenach górskich. Wyróżniają je specyficzne cechy przypisywane środowisku, w którym są wytwarzane, a także jakość wykorzystywanych do ich wyrobu produktów oraz tradycyjne technologie. Produkty te stanowią dla gospodarstw górskich ważną część potencjału rynkowego, ciesząc się uznaniem konsumentów, wspierających możliwość odpowiedniego oznakowania ich jakości. Efektem aktywności Euromontany w oznaczanie i promocję produktów wysokiej jakości, także na obszarach górskich, było stworzenie europejskiej karty jakości żywności górskiej, która przyczyniła się do wydania Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady UE 1151/2012 z 12 listopada 2012 r. w sprawie systemów jakości produktów rolnych i środków spożywczych. W tym akcie prawnym zawarto systemy jakości stanowiące podstawę do definiowania oraz ochrony nazw i określeń. Wskazują one lub opisują produkty rolne charakteryzujące się właściwościami mającymi wartość dodaną, a wynikającymi z metod produkcji rolnej lub technologii ich wyrobu. W rozporządzeniu ustanowiono system i wymogi dotyczące chronionych nazw pochodzenia (ChNP), chronionych oznaczeń geograficznych (ChOG), gwarantowanej tradycyjnej specjalności (GTS), a także pojęcie „produkt górski”, które uznano jako określenie jakościowe stosowane fakultatywnie. Uzupełnieniem tego regulaminu legislacyjnego było Rozporządzenie KE 665/2014 dopełniające Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1151/2012 w odniesieniu do warunków używania stosowanego fakultatywnie określenia jakościowego „produkt górski”. Według tej normy prawnej oznaczenie to może być stosowane do produktów wytwarzanych przez zwierzęta na obszarach górskich w rozumieniu art. 31 ust. 2 rozporządzenia (UE) nr 1151/2012 i przetwarzanych na takich obszarach oraz w stosunku do produktów wytwarzanych

Europejskie rozwiązania w zakresie strukturalnego, ekonomicznego...

przez zwierzęta hodowane przez co najmniej ostatnie dwie trzecie ich życia na tych obszarach górskich, jeżeli produkty są przetwarzane na takich obszarach. A także w odniesieniu do produktów wytwarzanych przez zwierzęta wypasane sezonowo, które były hodowane przez co najmniej jedną czwartą życia w ramach wypasu sezonowego na pastwiskach obszarów górskich. Euromontana monitoruje wdrażanie fakultatywnego oznaczenia jakości produktu górskiego w krajach UE, publikując od 2016 r. informacje na ten temat w odpowiednich raportach i apelując o jego przyspieszenie oraz stworzenie kampanii informacyjnych skierowanych do rolników na obszarach górskich. Jednocześnie należy podkreślić, że tego rodzaju oznaczenie wpisuje się w strategię UE „Od pola do stołu”, której jednym z celów jest produkcja żywności wysokiej jakości. Zgodnie z informacjami zawartymi w ostatnim raporcie Euromontany opublikowanym w maju 2020 r. *Implementation of the EU optional quality term „Mountain Product”. Where do we stand in the different member states?* oznaczenie to zostało wdrożone lub jego przyjęcie jest procedowane w Austrii, Francji, Włoszech, Niemczech, Rumunii, Słowenii, Czechach, Bułgarii oraz Chorwacji (ryc. 5).

Rycina 5. Oznaczenia jakości produktu górskiego przyjęte we Włoszech, Bułgarii i Rumunii.

Źródło: Euromontana Report 2020.

Podsumowanie

Istotność obszarów górskich i podgórskich dla funkcjonowania i rozwoju UE podkreśla wiele strategii oraz programów skierowanych do tych obszarów. Wyznaczają one kierunki ich rozwoju, stanowiąc jednocześnie element polityki górskiej w tych krajach, w których jest ona realizowana. W pozostałych państwach rozwiązania te są kamieniami milowymi w harmonogramie zadań służących ustanowieniu czy wdrożeniu takiej polityki. Finansowanie zadań i projektów przeznaczonych dla obszarów górskich i podgórskich tylko w niewielkim stopniu ujęte jest w strategii WPR, natomiast w znacznie większym w ramach polityki spójności i w odpowiednich funduszach służących jej wsparciu. Korzystanie z tego rodzaju finansowania nie pokrywa jednak w pełni wszystkich oczekiwań rolników gospodarujących w granicach masywów górskich i nie wystarcza, aby zahamować chociażby procesy depopulacji i dezagrarnizacji na tych specyficznych terenach. Aby w pełni skonsolidować ekonomiczny i społeczny rozwój rolnictwa i pozostałych sektorów gospodarki na obszarach górskich i pogórskich, respektując przy tym wyzwania środowiskowe ujęte w strategiach: Europejskiego Zielonego Ładu, Od pola do stołu czy Gospodarki w obiegu zamkniętym, należy uzyskać możliwość wdrożenia na tych obszarach m.in. odpowiednich programów finansowych. Ten rodzaj finansowania można uzyskać jedynie pod warunkiem rozbudowy pełnej struktury lokalnej, regionalnej, społecznej i administracyjnej, opartej na wyjątkowej charakterystyce masywu czy regionu. Takie działanie pozwoli z kolei na stopniowe włączenie postulatów służących rozwojowi obszarów górskich w terminarz i poczynania struktur UE. Ostatecznie centralizacja takich oddolnych oraz instytucjonalnych wysiłków i zabiegów, poprzedzona współpracą, umowami krajowymi, międzykrajowymi, a także strategiami, zaowocuje stworzeniem programu skierowanego do rolnictwa w danym regionie górskim i finansującego

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

go. Wskazaną wyżej gradację rozwoju społecznego, ekonomicznego oraz instytucjonalnego przechodzi obecnie region karpacki w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Etap budowania strategii karpackiej na tym obszarze jest dobrym prognostykiem zmian dotyczących obszarów górskich i podgórskich także w Polsce, które, miejmy nadzieję, już za kilka lub kilkanaście lat osiągną poziom rozwoju zbliżony do obszarów regionu alpejskiego objętych strategią alpejską i finansowanych z programu Alpine Space.

Bibliografia

- Action Plan (2015). Accompanying the document: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions concerning the European Union Strategy for the Alpine Region, (COM[2015] 366 final).
- Dax T., Schroll K., Machold I., Derszniak-Noirjean M., Schuh B., Gaupp-Berghausen M. (2021). *Land abandonment in mountain areas of the EU: An inevitable side effect of farming modernization and neglected threat to sustainable land use*. „Land”, 10(6), 591: 3–17.
- Euromontana Report (2020). *Implementation of the EU optional quality term “Mountain Product”. Where do we stand in the different member states?*
- Interreg Alpine Space Programme 2021–2027 (IASP) (2022). Interreg Programme (IP) adopted by the European Commission on 5 May 2022.
- Jourde P., van Lierop Ch. (2019). *A Macro-regional Strategy for the Carpathian Region*. European Parliament Briefing.
- Musiał W. (2018). *Przyrodnicze, ekonomiczne i społeczne uwarunkowania przemian w rolnictwie obszarów górzystych na przykładzie polskich Karpat*. Warszawa: Towarzystwo Ekonomistów Polskich.
- Omizzolo A., Streinfender T. (2011). *Comparing spatial development in Italian mountain regions: The cases of the Italian Alps and the Apennines, 1990s to 2010*. Conference paper: XXIV European congress for rural sociology.
- Report (2020). *The challenge of land abandonment after 2020 and options for mitigating measures*. Policy Department for Structural and Cohesion Policies Directorate-General for Internal Policies PE, 652.238.
- Report (2022). *The future of the European farming model socio-economic and territorial implications of the decline in the number of farms and farmers in the EU*. Policy Department for Structural and Cohesion Policies Directorate-General for Internal Policies PE 699.620.
- Research (2016). *Research for Regi Committee-Cohesion in Mountainous Regions of the EU*, Policy department b: structural and cohesion policies regional development. Study.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady UE 1151/2012 z dnia 12 listopada 2012 r. w sprawie systemów jakości produktów rolnych i środków spożywczych.
- Rozporządzenie KE 665/2014 uzupełniające rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1151/2012 w odniesieniu do warunków używania stosowanego fakultatywnie określenia jakościowego „produkt górski”.
- Rural pact (2021). *Launch of the rural pact: Strengthened governance for EU rural areas*. Brussels, 17 grudnia, 8718018.
- <https://www.alpine-space.eu/project/sesam/>
- <https://www.alpine-space.eu/project/links4soils/>
- <https://www.alpine-space.eu/project/alpfoodway/>
- <https://www.alpine-space.eu/project/i-swamp/>
- <https://www.alpine-space.eu/project/alps4greenc/>
- <https://www.alpconv.org/en/home/>
- <https://www.euromontana.org/en/>
- <https://www.konwencjakarpacka.org.pl/>
- <https://projects2014-2020.interregeurope.eu/crinma/>

Podsumowanie

Monografia ma charakter wielowątkowy i obejmuje dość szerokie spojrzenia na problemy i szanse, jakie stoją przed obszarami górzystymi (górkimi i pogórkimi) wobec wyzwań Europejskiego Zielonego Ładu i stąd także Planu Strategicznego dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023–2027. Zawarte w niej analizy i syntezy stanowią głos w dyskusji na temat problemów wzajemnego dostosowania i doprecyzowania polityki rolnej dotyczącej gór, w tym rolnictwa i rolników, potencjalnych oraz realnych beneficjentów tej polityki. W książce znalazły się zarówno odniesienia o charakterze instytucjonalnym dotyczące delimitacji obszarów górskich na szczeblu UE oraz krajowym, a także wynikających z nich konsekwencji, jak i polemiczne problemy wynikające z nowych rozwiązań UE i Polski, proponowanych dla WPR na lata 2023–2027. Przedstawiono także liczne wyzwania i zagrożenia dla obszarów górskich wynikające z postępującej (subregionalnie) deproduktywizacji i dezagrarnizacji, w tym również dezanimalizacji. W poszczególnych artykułach, a także w zawartych w aneksie syntezach (doniesieniach) wskazano również na istniejące już obecnie konkretne rozwiązania organizacyjne i produkcyjne służące podtrzymaniu i rozwojowi rolnictwa terenów górzystych oraz zachowaniu wielofunkcyjności wsi.

Odnosząc się do instytucjonalnych aspektów wyodrębniania i wspierania obszarów górskich, wskazano, że podlegają one powolnej ewolucji w kolejnych projekcjach wieloletnich WPR, ale także uszczegółowieniu. Stanowią jednak nadal odrębne krajowe systemy dla każdego „państwa górskiego” UE. Zwrócono uwagę, że finansowe wsparcie gospodarstw ze środków krajowych i UE powinno być jednoznacznie związane z prowadzeniem produkcji towarowej (lub potencjalnie towarowej), adekwatnej do warunków środowiskowych, w tym, bardzo ważnej w górach, produkcji zwierzęcej. Nowe dylematy rolnictwa i rolników terenów górzystych wynikać będą zapewne również z zaistniałej obecnie inflacji i zmian w poziomie i relacji cen oraz wzrostu cen energii, nawozów, pestycydów itp. Może to zarówno przyspieszyć dezagrarnizację produkcyjną, jak i ekologizację gospodarstw. W dużym stopniu problem uciążliwego produkcyjnie rozdrobnienia gospodarstw może być w konserwatywnej społeczności góralskiej rozwiązywane przez dzierżawę ziemi. Brak jednak obecnie w tym zakresie silnych motywatorów ekonomicznych oraz wspierających dzierżawę rozwiązań prawnych. Porzucanie często odległych i rozdrobnionych użytków rolnych (także pastwisk), z których rolnicy nie płacą podatku rolnego (obszary górskie), nie wiążą się bowiem z jakąkolwiek uciążliwością natury instytucjonalnej i ekonomicznej, co sprzyja zachowaniu *status quo*.

Na obszarach cennych przyrodniczo, w tym górzystych, należy dążyć do zmodyfikowania mechanizmu płatności obszarowych i w większym stopniu uzależnić wysokość wsparcia od prowadzonych upraw, np. w ramach ekoschematów, preferując uprawy korzystne dla środowiska i klimatu oraz powiązanie gospodarstw z rynkiem (w tym lokalnym). Istotne jest tu dążenie do zwiększania znaczenia i kwot płatności

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

zwierzęcych, nawet kosztem innych działań. Płatności w ramach I i II filara powinny być kierowane wyłącznie do aktywnych gospodarstw rolnych, tj. rolników będących w stanie udokumentować sprzedaż wytworzonych produktów i spełniania funkcji środowiskowych. Rozważyć należy również bardziej odważne i być może przełomowe działania, których celem będzie wymuszenie szybszych i trwałych przemian strukturalnych. Powinny one dotyczyć podwyższenia progu powierzchni gruntów kwalifikujących się do wsparcia płatnościami obszarowymi i ONW. W monografii poddano również pod dyskusję problemy opodatkowania gruntów rolnych nieutrzymywanych w dobrej kulturze rolnej oraz ograniczenia praw i przywilejów (np. ubezpieczeniowych) posiadaczy niewielkich areałów ziemi rolnej. Wynika to z założenia, że gdy ziemia rolna nie będzie generować dodatkowych korzyści, a tylko koszty, to większa część quasi-rolników zdecyduje się na jej wydzierżawienie lub nawet sprzedaż.

Ważnym i raczej nowym problemem na obszarach górskich jest dezanimalizacja, tj. porzucanie chowu i wypasu zwierząt, a w jego wyniku zanik subregionalnych krajobrazów pasterskich, które tradycyjnie stanowiły najstarszy typ pejzażu kulturowego. Obecnie zostały one zastąpione krajobrazami pastwisko-woleśnymi, gdzie już incydentalnie wypasane owce i bydło sprzyjają podtrzymaniu lokalnej bioróżnorodności. Wskazano, że wypas, a stąd pielęgnowanie krajobrazu przez przeżuwacze, z reguły nie wymaga dużych nakładów inwestycyjnych, ale jest trudne organizacyjnie w warunkach rozdrobnionego rolnictwa. Tym samym wypas jako proces, będąc w opozycji do zjawiska dezanimalizacji, przyczynia się do wdrażania oraz podtrzymania idei rozwoju zrównoważonego i zachowania bioróżnorodności na obszarach górskich. Pozytywnie przekłada się także na zatrudnienie i dochody rolników i lokalnych społeczności, często w dużej mierze uzależnionych od turystyki i rekreacji oraz związanych z nimi usług towarzyszących.

Wskazano, że zapisy zamieszczone w Planie Strategicznym WPR na lata 2013–2023 akcentują potrzebę wsparcia dochodów związanych z produkcją do krów oraz z produkcją do młodego bydła. To właśnie płatności związane z produkcją krów i/lub młodego bydła mają na celu przeciwdziałanie spadkowi opłacalności produkcji rolnej w gospodarstwach utrzymujących te zwierzęta. Ten typ wsparcia związanego ma szczególne znaczenie dla gospodarstw z mniejszą liczbą krów i ma charakter łagodzący dysparytet dochodowy między rodziną rolnika a przeciętnym dochodem ze źródeł pozarolniczych. Wskazano, że możliwość otrzymania płatności zapewne wpłynie na ograniczenie dalszego spadku populacji przeżuwaczy na obszarach górskich i podgórskich, a także przyczyni się do zachowania trwałych użytków zielonych w dobrej kulturze rolnej. Płatność przyznawana będzie do liczby krów/młodego bydła kwalifikujących się do płatności w gospodarstwie, nie większej jednak niż 20 sztuk, i obejmie tereny województw: podkarpackiego, małopolskiego, świętokrzyskiego i śląskiego. Kwalifikować się będą do niej rolnicy, którzy posiadają przynajmniej jedną sztukę tych zwierząt. Płatność roczna do sztuki zwierzęcia wyniesie: ok. 96 euro/szt. krowy oraz ok. 74–76 euro/szt. młodego bydła (wołowina). Tu pilną do rozwiązania kwestią jest także wsparcie dochodów związanych z chowem owiec oraz kóz. Ukierunkowanie wsparcia na rolników posiadających małe przeżuwacze ma zapobiegać nasileniu się w sektorze owiec lub kóz trudności, które mogłyby spowodować zaniechanie produkcji i negatywnie wpłynąć na ekonomię subregionalną.

W monografii zwrócono uwagę na bardzo istotne dla obszarów górskich kwestie ekologiczne, które od wieków w dużym stopniu rozwiązywane były poprzez chów przeżuwaczy i ich wypas. W zaprezentowanych konkretnych badaniach wykazano, że wypas bardzo korzystnie wpływa na skład gatunkowy zbiorowisk łąk i pastwisk, między innymi dzięki zgryzaniu, nawożeniu i rozsiewaniu nasion roślin endo- i egzozoochorycznych przez zwierzęta trawożerne. Duża różnorodność biologiczna jest ważna, ponieważ zwiększa stabilność większości rodzajów gatunków traw i ziół, a stąd zwiększa zrównoważony rozwój zasobów przyrody.

Podsumowanie

Bogaty ekosystem gór powstał także w wyniku wielowiekowej gospodarki rolnej, w tym pasterskiej, na terenie Karpat Polskich. Rośliny, zwierzęta i grzyby oraz istniejące siedliska tworzą ekosystem, w którym dynamiczne relacje pomiędzy elementami biotycznymi i abiotycznymi zapewniają prawidłowe krążenie makro-, mezo- i mikroelementów. Wiele gatunków kręgowców (np. sowy, duże drapieżniki) i bezkręgowców (gatunki związane z krowiećcami, rzadkie owady i pająki) zwiększa swoją obecność w obrębie wybranych ekosystemów pasterskich. Także bogate florystycznie łąki i pastwiska umożliwiają pozyskanie z tych terenów najwyższej jakości wołowiny i mleka. Ponadto obszary pasterskie i o zrównoważonym rolnictwie mogą przyczynić się do rozwoju działalności agroturystycznej i turystyki wiejskiej na podstawie tzw. zdrowej żywności i kulturowo ukształtowanego krajobrazu. Należy również pamiętać o ochronie krajobrazu kulturowego gór, który tworzą lasy i osiedla ludzkie, ale także koszone i wypasane, zmiennie w porach roku trawiaste ekosystemy i agroekosystemy górskie.

ANEKS

Przykłady inicjatyw rozwoju rolnictwa na obszarach górskich i podgórskich

Podsumowanie seminarium „Problematyka marginalizacji i dezagraryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich – problemy strukturalne”, które odbyło się 12–13 października 2022 r. w Komborni w ramach operacji „Europejski Zielony Ład – wyzwania i szanse dla polskiego rolnictwa”

Monika Szymańska

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa

Seminarium obejmowało zagadnienia dotyczące stanu i ograniczeń produkcyjnych oraz możliwości wsparcia rolnictwa na terenach górskich i podgórskich, przy uwzględnieniu wielorakich, w tym głównie przyrodniczo niekorzystnych, warunków gospodarowania. Uwypuklono ekonomiczne, społeczne oraz środowiskowe kwestie produkcji rolnej na ONW – górskie i pogórskie. Nawiązywano także do rozwiązań strategicznych o wymiarze społeczno-ekonomicznym, wdrażanych w wybranych krajach UE, dotyczących rolnictwa i rozwoju wsi na obszarach problemowych. Podczas seminarium przedstawiono również doświadczenia i efekty działań regionalnych, w tym inicjatyw podejmowanych przez urzędy marszałkowskie województw małopolskiego, podkarpackiego i śląskiego na rzecz ochrony bioróżnorodności, naturalnego wypasu przeżuwaczy oraz aktywizacji gospodarczej i zachowania dziedzictwa kulturowego pt. „Owca plus”. Podkreślono także znaczenie metod i narzędzi aktywizacji zawodowej rolników na przykładzie działalności Stowarzyszenia Hodowców Bydła „Pastwisko” oraz firmy Oikos.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Problemy podjęte na seminarium zostały przedstawione w formie referatów i prezentacji wygłoszonych przez ekspertów reprezentujących Departament WPR Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie i Instytut Zootechniki PIB. Ponadto syntetyczne referaty zaprezentowali pracownicy urzędów marszałkowskich województw małopolskiego, podkarpackiego i śląskiego, Stowarzyszenia Hodowców Bydła „Pastwisko” i firmy Oikos. W seminarium wzięli udział m.in. pracownicy KOWR, ARiMR, Izby Rolniczych, PODR oraz Uniwersytetu Rzeszowskiego. Niezwykle ważny głos do dyskusji wnieśli rolnicy indywidualni prowadzący swoje gospodarstwa na terenach ONW.

Drugi dzień seminarium – wyjazd studyjny – pozwolił na praktyczne odniesienie się do poruszanej problematyki poprzez wyjazd terenowy i rekonesans do funkcjonujących na obszarach górskich gospodarstw i firm, w tym na ogląd zastosowanych rozwiązań służących aktywizacji i wsparciu ich rozwoju. Seminarium terenowe miało również na celu zapoznanie jego uczestników z różnymi inicjatywami biznesowymi rolników w województwie podkarpackim (na terenach górskich i podgórskich). Właściciele, prezesi i pracownicy wizytowanych przedsięwzięć, w tym demonstracyjnego gospodarstwa agroturystycznego „Siedlisko Zakucie”, spółdzielni socjalnych „Mądra koza”, „Dzikie wino”, a także Fundacji Wspierania Bioróżnorodności „Horb”, Magurskiego Parku Narodowego oraz „Winnicy Widokowa”, wskazywali na możliwość i zasadność pozyskiwania transferów finansowych (z PROW) dla tego rodzaju działań na terenach górskich i podgórskich. Podjęto również problem wsparcia przedsięwzięć służących ochronie bioróżnorodności oraz aktywizacji zawodowej osób mających problemy społeczne.

W drugim dniu przeprowadzono również dyskusję podsumowującą seminarium. Dotyczyła ona różnorodnych kwestii i zagadnień przedstawionych wcześniej przez prelegentów, przedstawicieli instytucji branżowych i samorządowych. Pozwoliła na wyciągnięcie wielu wniosków, sformułowanie uogólnień mających odniesienia społeczne i ekonomiczne, zwłaszcza dotyczących funkcjonowania gospodarstw rolnych na terenach górskich i podgórskich. Konstatacje te dotyczyły również wniosków i ocen zaprezentowanych przez przedstawicieli jednostek naukowych i podmiotów samorządowych wspierających rozwój rolnictwa oraz obszarów wiejskich (są one zawarte w przedstawionych wcześniej artykułach). W trakcie podsumowania seminarium jego uczestnicy mieli możliwość wskazania dodatkowych czy też uzupełniających uwag i uogólnień.

Zdaniem dr. hab. Jacka Walczaka z Instytutu Zootechniki PIB należy podkreślić stosunkowo dobre rozpoznanie przez naukę, ale i samorządy, uwarunkowań i procesów towarzyszących rolnictwu na terenach ONW. Widoczne są także efekty pierwszych inicjatyw skierowanych dla terenów górskich i wdrażanych zarówno przez samorządy, jak i stowarzyszenia oraz fundacje. Brakuje, niestety, próby wypracowania strategii i programów, które pozwoliłyby na stopniowe, ale systematyczne przeobrażenia rolnictwa funkcjonującego w przestrzeni gospodarczej i społecznej obszarów wiejskich. Przekształcenia te są niezbędne, ponieważ rolnictwo na obszarach górskich i podgórskich zabezpiecza dostawy żywności, w tym w ramach skróconych łańcuchów dostaw, ale również jest istotnym źródłem utrzymania znaczącej części ludności wiejskiej. Realizuje jednocześnie pozaprodukcyjne cele, głównie środowiskowe, stwarzające dostęp do cenionych obecnie dóbr publicznych. Niższa produktywność rolnictwa górskiego przy zachowaniu wysokiej jakości jego produktów wskazuje na konieczność wchodzenia gospodarstw położonych na ONW w zinstytucjonalizowane systemy produkcji żywności wysokiej jakości, w tym także takie, jakie już praktykuje rolnictwo ekologiczne. Pomimo walorów jakościowych samych surowców rolnych i powstających z nich produktów finalnych istnieją jednak w tym regionie ogólne uwarunkowania i ograniczenia produkcyjne. Jest to m.in. niewielka powierzchnia gospodarstw, która sama w sobie narzuca niski poziom dochodowości i niekorzystną kategoryzację ekonomiczną. Niewątpliwie obok wymienionych wyżej aspektów

Podsumowanie seminarium „Problematyka marginalizacji...”

funkcjonowania gospodarstw położonych na terenach ONW w aktualnej perspektywie zadaniowej i finansowej WPR na lata 2022–2027 szczególnego znaczenia nabierają nowe kierunki działalności rolniczej, jak chów bydła mięsnego, pszczelarstwo, uprawa ziół czy wykonywanie usług ekosystemowych, w tym także w zakresie czynnej ochrony przyrody. Coraz prężniej rozwija się tu także uprawa winorośli, która na terenach pogórza pobudza również nowe funkcje turystyczne – enoturystykę. Oceniając specyfikę obszarów wiejskich od strony praktyki rolniczej, wskazywano na duże znaczenie dokonujących się zmian pokoleniowych wśród rolników. Według dr. hab. J. Walczaka młode pokolenie z reguły chętnie podejmuje wyzwania, w tym nie tylko w zakresie produkcji rolniczej, ale także inicjatyw społecznych czy udziału w różnego rodzaju projektach samorządowych i regionalnych.

W opinii dr. hab. inż. prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego Teresy Miś rolnictwo ekologiczne na Podkarpaciu jest ważnym elementem zrównoważonego rozwoju, gdyż oprócz funkcji produkcyjnej może pełnić również szczególnie ważną na obszarach górskich funkcję ochrony środowiska. A w połączeniu z zasobami wód mineralnych, agroturystyką i enoturystyką z powodzeniem pełni również funkcję uzdrowiskową i turystyczną. Ponadto profesor podkreśliła specyficzne cechy województwa podkarpackiego w kontekście produkcji rolniczej, w tym zwłaszcza na obszarach górskich Bieszczadów. Wskazała m.in. na wysoki udział gospodarstw produkujących zdrową i bezpieczną żywność według tradycyjnych receptur, ale jednocześnie na największe w skali kraju (obok Małopolski) rozdrobnienie agrarne i powolny proces ich polaryzacji. W regionie tym odnotowano niewielki spadek odsetka gospodarstw małych o powierzchni do 5 ha i także powolny wzrost udziału gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha. Zjawiskom tym towarzyszy nadal niski poziom nakładów inwestycyjnych na rolnictwo w nakładach ogółem (mimo kilkakrotnego wzrostu w ostatnich latach), relatywnie niski poziom dochodów rolniczych i najniższa w skali kraju wartość skupu produktów rolnych na 1 ha. Wynika ona m.in. z przeznaczania tych produktów na własne potrzeby gospodarstw domowych, a nie na rynek. Prof. Teresa Miś zwróciła także uwagę na wiele innych tendencji pogłębiających procesy dezagrarnizacji i dezanimalizacji na tym terenie. Wśród nich za szczególnie ważne uznała największą w skali kraju powierzchnię gruntów ugorowanych, spadek powierzchni zasiewów ogółem, spadek udziału produkcji zwierzęcej w strukturze produkcji towarowej (szczególnie żywca wieprzowego i mleka) i duży spadek pogłowia zwierząt gospodarskich, w tym głównie bydła mlecznego i trzody chlewnej. Zdaniem profesor ewaluacja ta i wynikające z niej ograniczenia skłaniają do wniosków, że trendy rozwoju rolnictwa na Podkarpaciu, w tym na obszarach górskich, powinny być podobne do tendencji, jakie występują w innych górzystych krajach UE i w europejskim modelu rolnictwa. Wynikające z nich przemiany powinny głównie polegać na wspieraniu jego wielofunkcyjności. Przemiany strukturalne rolnictwa stwarzają także konieczność poszukiwania alternatywnych źródeł dochodów przez rolników, którzy dysponując zwykle niewielkimi zasobami ziemi i kapitału, nie mogą utrzymać się z pracy w drobnotowarowych gospodarstwach rolnych.

Kwestię dezanimalizacji podjęła także Maria Feiger, reprezentująca ARiMR. Ekspozując problem braku pozytywnych zmian na rolniczych terenach górskich, wskazała na konieczność wzrostu znaczenia i udziału produkcji zwierzęcej. To ten rodzaj produkcji może generować dalsze zmiany w zakresie przetwórstwa produktów czy też prowadzić do poprawy bioróżnorodności – nieodłącznie związanej z utrzymaniem w kulturze rolnej łąk i pastwisk. Ponadto podkreśliła, że dotychczasowe, wieloletnie doświadczenia wdrażania polityki rolnej (WPR) wskazują, że realizowane działania czy interwencje raczej nie spowodowały istotnego zahamowania niekorzystnych procesów recesywnych na obszarach górskich i podgórskich. Dlatego należy dołożyć wszelkich starań, aby powstał subregionalny program wsparcia obszarów górskich z jasno określonymi zadaniami i źródłami ich finansowania. Wskazała też na dużą wagę rozwoju

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

infrastruktury na terenach wiejskich, w tym sieci energetycznych, dróg, światłowodów, wodociągów i kanalizacji. Jest to duże wyzwanie inwestycyjne ze względu na kosztowność tych inwestycji wynikającą m.in. z ukształtowania terenu oraz niższej ich efektywności związanej z rozrzedzeniem sieci osiedleńczych. Konsekwencją braku tych inwestycji zapewne jest także przyspieszanie procesu dezagracji, która ma miejsce na terenach zapóźnionych infrastrukturalnie.

Najważniejsze problemy obszarów górskich i podgórskich, ich przyczyny oraz kierunki działań niezbędnych dla ich ograniczenia zawarł w swojej opinii także dr hab. Grzegorz Ślusarz, prof. Uniwersytetu Rzeszowskiego. Jego zdaniem rolnictwo górskie w Polsce poddane zostało bezwzględnej grze rynkowej i pozostawione niemal bez wsparcia uwzględniającego jego specyfikę i dlatego subregionalnie uległo zapaści, zwłaszcza jeżeli chodzi o produkcję zwierzęcą. Pogłowie bydła w latach 80. XX w. w województwie krośnieńskim (które prawie w całości weszło w skład województwa podkarpackiego, stanowiąc obecne obszary górskie i podgórskie regionu Podkarpacia), a dokładniej w 1985 r., liczyło 175 tys. sztuk. W 1992 r. było to jeszcze 132 tys., natomiast w 2020 r. w całym województwie podkarpackim, które powstało z połączenia czterech województw, pozostało tylko 79,9 tys. sztuk bydła. Równie duże spadki pogłowia dotyczą owiec. W 1985 r. we wspomnianym województwie krośnieńskim pogłowie owiec liczyło 90 tys. sztuk. Już w roku 1992 nastąpił bardzo duży spadek do 29 tys. sztuk, a w roku 2020 na całym Podkarpaciu było już tylko 14,5 tys. sztuk owiec. W zestawieniu tym nie chodzi o to, aby odtworzyć tak liczne pogłowie na obszarach górskich, ale o uświadomienie, że chów tych gatunków zwierząt w ubiegłym stuleciu oparty był przede wszystkim na paszach własnych, pochodzących głównie z użytków zielonych (zielonka, sianokiszonka i siano). Pokazuje to, jak olbrzymi potencjał endogeniczny – paszowy i energetyczny – jest obecnie niewykorzystywany na obszarach górskich tego regionu. Doświadczenia wielu państw europejskich potwierdzają, że produkcja zwierzęca związana z utrzymaniem bydła powinna w jak największym zakresie opierać się na użytkach zielonych. Pasze pozyskane z tych użytków są uważane za jedne z najtańszych i jednocześnie najbardziej wartościowych dla prowadzenia takiej produkcji. Profesor Ślusarz podkreślił, że obszary górskie i prowadzone na nich rolnictwo odgrywają ważną rolę w całości kształcie gospodarki i pełnią również wiele ważnych funkcji pozagospodarczych, które bez rolnictwa stają się ułomne. Spośród nich szczególną uwagę należy zwrócić na kwestie związane z kształtowaniem jakości środowiska, krajobrazu i gospodarki wodnej, która na obszarach górskich ma ścisły związek z użytkami zielonymi. Te obok lasów są najlepszym naturalnym „zbiornikiem” kumulującym wody opadowe. Zaniechanie kultywowania rolnictwa, a w konsekwencji także brak produkcyjnego wykorzystywania użytków zielonych, powoduje w środowisku przyrodniczym wiele niekorzystnych zmian. Porzucone użytki zielone zarastają roślinnością, którą potocznie można nazwać chwastami, eliminującymi tam rośliny szlachetne. Użytki takie porasta także szybko rosnąca specyficzna dla Bieszczadów szara olcha. Te negatywne procesy prowadzą do utraty walorów krajobrazowych, zaniku otwartych pól widokowych związanych z górkimi łąkami (a w górach halami). Użytki zielone w górach, oprócz funkcji gospodarczych, odgrywają niezmiennie ważną rolę związaną z gospodarką wodną. Ograniczają spływy powierzchniowe oraz znacząco hamują erozję wodną gleb. Niestety, na Podkarpaciu na obszarach górskich te niekorzystne procesy na użytkach rolnych związane są zwłaszcza z brakiem należytego zagospodarowania użytków zielonych, co wynika z drastycznego spadku pogłowia bydła i owiec. Zdaniem prof. Ślusarza nie ulega wątpliwości, że obszary górskie nadal są zagrożone marginalizacją gospodarczą. Wynika to z nakładania się tu wielu niekorzystnych procesów związanych z zapóźnieniem rozwoju – typowym dla obszarów peryferyjnych, przygranicznych, słabo zaludnionych i dodatkowo z występującymi utrudnieniami charakterystycznymi dla specyfiki istniejących tu uwarunkowań przyrodniczych. Są one także związane z występowaniem dużych przestrzeni objętych różnymi formami ochrony przyrody. Te wszystkie cechy są charakterystyczne dla obszarów górskich, a zwłaszcza dla Bieszczadów i Beskidu

Podsumowanie seminarium „Problematyka marginalizacji...”

Niskiego. Dlatego rozwój tych subregionów wymaga systemowego, instytucjonalnego, w tym finansowego wsparcia. Dla rolnictwa i wsi położonych na tych obszarach potrzebna jest oddzielna regionalna czy subregionalna polityka gospodarcza uwzględniająca ich specyfikę. Oczywiście nie należy zapominać, że obszary górskie mają bardzo cenne zasoby przyrodnicze i są predestynowane przede wszystkim do rozwoju funkcji związanych z ochroną przyrody, kształtowaniem krajobrazu oraz turystyczno-rekreacyjno-uzdrowiskowych. To one bardzo dobrze wpisują się w sferę gospodarczą i społeczną związaną z jakością życia. Ważną rolę w realizacji wszystkich tych funkcji odgrywa – a w zasadzie powinno odgrywać – rolnictwo. Przy tym należy pamiętać, że z reguły obszary cenne przyrodniczo objęte są różnymi formami ochrony środowiska. Stwarza to wiele ograniczeń dla realizacji różnych celów, w tym zwłaszcza wpisujących się w sferę gospodarczą. Ekonomiczna ocena rolnictwa na tych obszarach, w tym jego funkcji produkcyjnej, musi tu być uzupełniona wyceną wkładu tej działalności w dostarczanie dóbr publicznych związanych z ochroną środowiska, z zachowaniem i podnoszeniem jego walorów krajobrazowych, zachowaniem stanu fauny i flory, ale także ograniczaniem zjawiska erozji wodnej (i wietrznej), a także funkcji związanych z gospodarką wodną, o której tak często się zapomina. Powinno to znajdować odzwierciedlenie w instrumentach polityki społeczno-gospodarczej skierowanej do tych obszarów.

W opinii nie tylko prof. Ślusarza, ale i większości cytowanych wyżej ekspertów problemów rolnictwa i terenów wiejskich na obszarach górskich nie da się rozwiązać pojedynczymi programami, np. skierowanymi do określonych kierunków produkcji lub obejmujących tylko określonych producentów. Takie programy, tj. rozwoju owczarstwa i bydła na obszarach górskich Podkarpacia, były już podejmowane w latach 90. Nie przyniosły jednak oczekiwanych rezultatów. Dlatego potrzebne są rozwiązania kompleksowe, wpisujące się w wielofunkcyjny, zrównoważony rozwój obszarów górskich. Ich zadaniem byłoby objęcie całego cyklu łańcucha żywnościowego, tj. od produkcji, poprzez przetwórstwo, do zbytu i konsumpcji. Ich skuteczność jest jednak uzależniona od silnego wsparcia instytucjonalnego, m.in. w ramach WPR i przez samorządy lokalne, które zwykle mają dobre pomysły dotyczące rozwoju społeczno-gospodarczego swoich jednostek i wykorzystania ich specyficznego, endogenicznego potencjału. Ważny jest tu również udział doradztwa rolniczego, Izby Rolniczych, lokalnych grup działania i instytucji branżowych. Bez takiego wsparcia i bez jasnych perspektyw rozwojowych dla tych obszarów trudno będzie utrzymać młodych ludzi na górskich obszarach wiejskich i w samych gospodarstwach rolniczych.

W dyskusji podkreślono również niezwykle ważną rolę rozwoju spółdzielczości rolniczej. W górach silnie odczuwalny jest brak spółdzielni przetwórstwa produktów rolnych, spółdzielczości, zbytu, zaopatrzenia w środki produkcji, świadczenia usług produkcyjnych czy wytwarzania energii elektrycznej z odnawialnych źródeł. Istotne staje się także wdrażanie innowacji prowadzących do samowystarczalności energetycznej, budowanej na podstawie lokalnego potencjału energetycznego, opartego na biogazie i energii słonecznej. Źródłem zysku w tym przypadku byłoby nie tylko wytworzenie surowca, ale także podział nadwyżki czy wartości dodanej, wynikającej z zamiany surowców energetycznych np. w energię elektryczną. Pozytywnym byłoby również ograniczenie kosztów produkcji w rolnictwie wynikające z rozwoju wspólnego zaopatrywania się rolników w środki produkcji, wspólnego użytkowania specjalistycznego sprzętu itp.

Fundamentalne znaczenie w odniesieniu do głosu ekspertów miała opinia rolników uczestniczących w dyskusji. Według oceny przedstawiciela Izby Rolniczej z Podkarpacia (J. Batora) rolnictwo górskie nie korzysta obecnie z żadnych szczególnych preferencji ani ze względu na uciążliwe warunki klimatyczne, ani też problematyczne technologiczne ukształtowanie terenu. Rolnicy włączyli do dyskursu, obok problemów wyróżnionych przez ekspertów, także wiele innych kwestii dotyczących rolnictwa górskiego. Jedną z nich

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

była likwidacja 62 obrębów geodezyjnych na Podkarpaciu, których grunty wcześniej podlegały pod regulacje i preferencje ONW. Obecna wersja rozporządzenia przy wyznaczaniu terenów ONW typu górskiego i podgórskiego zbyt małą wagę przykładają do kąta nachylenia terenu. Na Podkarpaciu są gminy, w których 70–90% gruntów charakteryzuje się znacznym kątem nachylenia, uniemożliwiającym zastosowanie standardowego sprzętu uprawowego i pociągowego. Jednak nie zostały one zaliczone do obszarów ONW. Natomiast inne pola (działki) o niewielkim stopniu nachylenia i znacznie łatwiejsze do uprawy, położone na wysokości powyżej 500 m n.p.m., otrzymują pomoc przynależną dla obszarów z ONW – typ górski. W skali powiatu to wymierna strata w wysokości ok. 2 mln zł.

Kolejną kwestią ważną dla rolników jest występujące na południu Polski rozdrobnienie agrarne. Rolnicy uznali ten problem za jedną z głównych przyczyn porzucania ziemi, której konsekwencją jest wzrost skali odlogowanych użytków rolnych, obecnie zarastających gatunkami inwazyjnymi (np. nawłocią). Przedstawiciel Małopolskiej Izby Rolniczej (H. Dańkowiakowski) przytoczył dane, z których wynika, że na terenie województwa małopolskiego odłogi stanowią już ok. 60 tys. ha. Brak jednak przepisów, które zmusiłyby właściciela do należytej dbałości o ziemię rolniczą. W tym kontekście przywołany został pomysł zmiany w systemie dopłat obszarowych. Powinny być one silniej związane z produkcją, a nie z posiadaniem ziemi. Rolnicy sceptycznie odnieśli się także do bardzo powolnego scalania gruntów. W efekcie nadal liczne drobne działki znajdują się w znacznej odległości od gospodarstwa. To również znacząco utrudnia organizację prac polowych i produkcji, co powoduje szybszy zanik rolnictwa rodzinnego. Właściciele gospodarstw zainteresowani dzierżawą ziemi zgłosili postulat, aby przy udostępnianiu gruntów z zasobu Skarbu Państwa preferować młodych rolników oraz prowadzących produkcję ekologiczną. Odnosząc się do problemu dezanimalizacji, uczestnicy seminarium zwrócili uwagę na kwestię funkcjonujących powszechnie bezumownych dzierżaw (krótkoterminowych). Uniemożliwiają one m.in. zwiększenie liczebności stad i powodują formalne przekroczenie limitu zwierząt uprawiających do wsparcia (DJP/ha). Rolnicy podkreślali też brak zainteresowania młodych następców produkcją zwierzęcą, która jest zwykle dość uciążliwa i wymaga dużo większego zaangażowania czasowego niż produkcja roślinna.

Wielokrotnie podkreślano, że dla uruchomienia procesów rozwojowych ograniczających problemy występujące w rolnictwie i na obszarach wiejskich terenów górskich niezbędna jest większa aktywizacja społeczności lokalnych oraz rozwijanie współpracy i współdziałania zarówno w sferze gospodarczej, jak i społecznej. W opinii niemal wszystkich ekspertów procesy te nie będą możliwe bez odpowiedniej edukacji młodzieży, w czym może pomóc przywrócenie rangi studiów i liczby studentów/uczniów średnich i wyższych szkół o profilu rolniczym. Chodzi również o lepszą popularyzację i promocję rolnictwa wśród młodzieży, czego efektem będzie m.in. przywrócenie społecznego znaczenia tego zawodu, zarazem sektora, oraz jego roli w kształtowaniu nowej wielofunkcyjnej, innowacyjnej i informatycznej gospodarki żywnościowej.

Większość działań, których propagowanie i wdrażanie potwierdzają i zalecają powyższe opinie eksperckie, stanowi element wdrażanych obecnie strategii: „Europejskiego Zielonego Ładu”, „Od pola do stołu” i „na rzecz bioróżnorodności”, a także ochrony środowiska i klimatu. Podstawą ich implementacji jest uruchomienie m.in. odpowiednich programów, w tym zarówno centralnych, jak i regionalnych, oraz ich finansowania, a także różnego rodzaju projektów i form wsparcia inicjatyw organów samorządowych, organizacji pozarządowych i samych gospodarstw rolnych położonych na obszarach górzystych. Rozbudowane wsparcie instytucjonalne powinno zintensyfikować działania służące ograniczeniu procesów dezagrarnizacji i dezanimalizacji tych obszarów, przyczyniając się do trwałości rolnictwa oraz jego wielostronnego i zrównoważonego rozwoju.

Doświadczenia i efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” w ocenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego

Piotr Kędreń, Zbigniew Krysa, Maciej Pietrucha, Ewa Szela, Katarzyna Tymuła, Agnieszka Woźniacka, Małgorzata Miąsik, Dorota Rogala

Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie, Departament Rolnictwa, Geodezji i Gospodarki Mieniem

Wprowadzenie

Dokumentem kluczowym dla samorządu województwa, określającym trendy rozwoju, cele oraz główne działania na szczeblu regionalnym, jest Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030. Zawiera ona zapisy o mocnych i słabych stronach naszego województwa. Do mocnych można zaliczyć ogromne bogactwo przyrodnicze oraz atrakcyjne krajobrazowo tereny o przeważającej liczbie cennych przyrodniczo łąk i pastwisk, natomiast do słabszych – m.in. rozdrobnienie gospodarstw, dużą liczbę terenów o niekorzystnych warunkach gospodarowania oraz dużą liczbę ugorów i odłogów, a także niski stan pogłowa zwierząt gospodarskich.

Samorząd województwa w odpowiedzi na potrzeby środowiskowe i rolnicze naszego regionu w 2012 r. przyjął „Program aktywizacji gospodarczo-turystycznej województwa podkarpackiego poprzez promocję cennych przyrodniczo i krajobrazowo wskazanych terenów łąkowo-pastwiskowych z zachowaniem bioróżnorodności w oparciu o naturalny wypas”, realizując jego założenia w latach 2012–2016 (Uchwała nr 121/2770/12 Zarządu Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie z dnia 13 marca 2012 r.). W celu lepszej i jednoznacznej identyfikacji Programu w roku 2013 wprowadzona została skrócona nazwa „Podkarpacki Naturalny Wypas”. Obie nazwy są prawidłowe i mogą być stosowane zamiennie. Nadrzędny cel Programu to zachowanie, ochrona oraz odtworzenie różnorodności biologicznej, charakterystycznego krajobrazu, ochrona środowiska przyrodniczego przy udziale trawożernych zwierząt gospodarskich. Dzięki realizacji celu głównego możliwe będzie również wdrażanie działań społeczno-ekonomicznych w regionie, polegających na zachęceniu do podejmowania i kontynuacji gospodarowania na terenach trudnych do prowadzenia działalności rolniczej. Przywrócenie ekstensywnego wypasu zwierząt na gruntach czasowo

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

nieużytkowanych rolniczo ma pozytywny wpływ na strukturę krajobrazu, pozwala na zachowanie ginących zbiorowisk łąkowych. Przekłada się również na stworzenie odpowiednich warunków do życia dla owadów zapylających.

Wszystkie te zależności potwierdzają słuszność twierdzenia, że ochrona przyrody nie wyklucza prowadzenia gospodarki rolnej, a wręcz przeciwnie – ekstensywne użytkowanie jest konieczne dla zachowania cennych walorów przyrodniczych i krajobrazowych. Pożądanym efektem gospodarczym Programu może być także wzrost ilości dostępnego surowca do produkcji żywności wysokiej jakości oraz regionalnych specjalności kulinarnych, co może wywierać również pozytywny wpływ na rozwój turystyki oraz poszerzenie oferty gospodarstw agroturystycznych i lokalnych restauracji. Ważna i coraz bardziej doceniana jest również aktywizacja lokalnych społeczności, a przede wszystkim wzrost i wzmocnienie poczucia tożsamości mieszkańców i ich więzi emocjonalnej z regionem. Każde działanie, które powoduje, iż mieszkańcy wsi mają realny wpływ na swoje otoczenie i dobrze się czują w swoich Małych Ojczyznach, jest godne uwagi i wsparcia.

Do przywrócenia i utrzymania bioróżnorodności w regionie, jak również osiągnięcia trwałego efektu potrzebne jest działanie długofalowe, dlatego samorząd województwa podjął prace nad przygotowaniem drugiej edycji Programu i w 2017 r. Zarząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie przyjął go pod nazwą „Program aktywizacji gospodarczo-turystycznej województwa podkarpackiego poprzez promocję cennych przyrodniczo i krajobrazowo wskazanych terenów łąkowo-pastwiskowych z zachowaniem bioróżnorodności w oparciu o naturalny wypas wybranych zwierząt gospodarskich i owadopylność”, o skróconej nazwie „Podkarpacki Naturalny Wypas II”. Program stanowił kontynuację działań realizowanych na rzecz zrównoważonego rozwoju i ochrony najcenniejszych przyrodniczo i krajobrazowo terenów na Podkarpaciu.

Nowością w Programie „Podkarpacki Naturalny Wypas II” było uwypuklenie roli pszczół miodnych we wzbogacaniu różnorodności biologicznej oraz poprawie stanu siedlisk przyrodniczych rzadkich i zagrożonych gatunków roślin. Ze względu na alarmującą sytuację dotyczącą zdrowotności pszczół postanowiono podjąć działania służące ochronie pszczół miodnych oraz utrzymaniu odpowiedniej liczby rodzin pszczoł w województwie. Dostrzegając pozytywne efekty pierwszej i drugiej edycji, a także dalsze potrzeby środowiskowe w tym zakresie, opracowano i uruchomiono kolejną, trzecią edycję Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas III” z założeniem, że będzie on realizowany w latach 2021–2025. Przy opracowaniu trzeciej edycji Programu kierowano się zapisami zawartymi w Strategii rozwoju województwa – Podkarpacie 2030, która w obszarze tematycznym 3 – „Infrastruktura dla zrównoważonego rozwoju i środowiska” w priorytecie 3.8 – „Zarządzanie zasobami dziedzictwa przyrodniczego, w tym ochrona i poprawianie stanu różnorodności biologicznej i krajobrazu”, określa takie kierunki działań, jak: zarządzanie zasobami dziedzictwa przyrodniczego województwa (Kierunek działania 3.8.1) oraz poprawa świadomości ekologicznej społeczeństwa (Kierunek działania 3.8.2).

W celu realizacji powyższych kierunków działań zakłada się: zmniejszenie antropopresji na cennych przyrodniczo obszarach turystycznych, utrzymanie i poprawę różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo terenów łąkowo-pastwiskowych w ramach prowadzonej na nich ekstensywnej gospodarki pasterskiej oraz produkcji rolniczej, wsparcie działań związanych z gospodarką pasieczną (np. szkolenia, konferencje, promocja produktów pochodzenia pszczelego), zwalczanie roślin inwazyjnych, pogłębianie i udostępnianie wiedzy o zasobach przyrodniczych i walorach krajobrazowych województwa, podnoszenie świadomości na temat ochrony bioróżnorodności poprzez edukację dzieci i młodzieży (centra

Doświadczenia i efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas”...

edukacji ekologicznej), publiczne kampanie edukacyjne mające na celu podnoszenie stanu świadomości ekologicznej społeczeństwa, prowadzenie bezpośrednich działań edukacyjnych związanych z ochroną różnorodności biologicznej.

Ramy czasowe i budżet Programu

I edycja Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” została zrealizowana w latach 2012–2016, a jej budżet wynosił ponad 10 mln zł. II edycję Programu zrealizowano w latach 2017–2020, wykorzystując budżet w wysokości 11 mln zł. Natomiast III edycja Programu jest realizowana od 2021 do 2025 r. z budżetem wynoszącym ponad 17 mln zł. Podstawę finansowania Programu stanowią środki pochodzące z budżetu Województwa Podkarpackiego, przeznaczone na dotacje dla organizacji prowadzących działalność pożytku publicznego, monitoring przyrodniczy Programu, kampanie informacyjno-promocyjne oraz szkoleniowo-informacyjne. Na realizację niektórych działań, np. na monitoring przyrodniczy Programu, pozyskiwane są środki finansowe w postaci dotacji z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie.

Dotacje dla organizacji prowadzących działalność pożytku publicznego

Realizacja założeń Programu bezpośrednio skierowana jest do organizacji pozarządowych oraz do innych podmiotów, o których mowa w art. 3 ust. 2 i 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie¹. Pośrednimi beneficjentami Programu są rolnicy, pszczelarze, mieszkańcy Podkarpacia, w tym przedsiębiorcy działający w branży turystycznej oraz właściciele gospodarstw agroturystycznych, odbiorcy zaplanowanych wydarzeń o charakterze edukacyjnym, tj. dzieci i młodzież szkolna, studenci, turyści itd., mieszkańcy terenów województwa podkarpackiego, na których realizowany będzie Program i w sposób pośredni będzie korzystnie wpływał na ich zdrowie i warunki bytowe.

Założenia Programu wprowadzane są w życie na podstawie ogłaszanego otwartego konkursu ofert na realizację zadań publicznych województwa podkarpackiego w zakresie ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego. Szczegółowe zasady finansowania oraz warunki uczestnictwa określone zostały w regulaminie otwartego konkursu ofert zatwierdzanego corocznie przez Zarząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie. Oferenci mogą starać się o przyznanie dotacji na przeprowadzenie działań w zakresie utrzymania i poprawy różnorodności biologicznej cennych przyrodniczo terenów łąkowo-pastwiskowych w ramach prowadzonej na nich ekstensywnej gospodarki pasterskiej oraz prowadzenia działań, np. szkoleń, konferencji, konkursów, wydawania publikacji, promocji w mediach oraz w internecie, warsztatów, wyjazdów studyjnych o określonej tematyce dotyczącej m.in. ochrony różnorodności biologicznej czy ograniczenia ekspansji roślin inwazyjnych, np. barszczu Sosnowskiego. Realizacja założeń Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas” rozpoczyna się w dniu podpisania umowy pomiędzy Województwem Podkarpackim a oferentem, któremu przyznano dotację. Po zakończeniu realizacji zadania publicznego każdy oferent zobowiązany jest do przedstawienia sprawozdania z wykonania działań określonych w umowie.

¹ Dz.U. z 2003 Nr 96, poz. 873.

Monitoring przyrodniczy Programu

Istotnym elementem Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas III” jest prowadzenie na obszarach przeznaczonych do wypasu monitoringu ogólnego (opis warunków siedliskowych, informacje o cennych zbiorowiskach i gatunkach, o prowadzonym wypasie i zabiegach) oraz szczegółowego na wybranych stanowiskach (obserwacje stanu siedlisk). Realizacja zadania „Monitoring przyrodniczy wpływu wypasu zwierząt gospodarskich na ograniczenie występowania barszczu Sosnowskiego oraz różnorodność biologiczną wybranych terenów łąkowo-pastwiskowych województwa podkarpackiego objętych formami ochrony przyrody” uwzględniała monitorowanie przyrodnicze tych terenów, objętych jednocześnie co najmniej jedną formą ochrony przyrody. Monitoring przyrodniczy Programu finansowany jest z budżetu Województwa Podkarpackiego oraz z dotacji przyznanych przez Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie.

Kampanie informacyjno-promocyjne oraz szkoleniowo-informacyjne dotyczące Programu

W ramach tego działania w 2017 r. przeprowadzono kampanię telewizyjną w TVP *Podkarpacie* – *bogata księga natury* oraz kampanię radiową w Polskim Radiu Rzeszów, a także internetową na portalu gospodarkapodkarpacka.pl o tematyce związanej z ochroną środowiska, edukacją ekologiczną oraz promocją działań podejmowanych w ramach Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas II”. Działanie finansowane było z budżetu Województwa Podkarpackiego oraz z dotacji przyznanych przez Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie.

W 2018 r. Samorząd Województwa Podkarpackiego podjął się realizacji kolejnej inicjatywy dotyczącej naszego województwa – zwalczaniu barszczu Sosnowskiego, przy równoczesnym poszanowaniu zasad ochrony środowiska. W ramach Programu, przy dofinansowaniu z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie oraz na podstawie doświadczeń poszczególnych hodowców zwierząt z terenów zajętych inwazją barszczu Sosnowskiego, a także opinii środowiska naukowego, przeprowadzono działania służące zwalczaniu oraz zapobieganiu rozprzestrzenianiu się barszczu Sosnowskiego na terenach województwa podkarpackiego objętych formami ochrony przyrody. Działania te były prowadzone przy udziale zwierząt gospodarskich (bydła i owiec) poprzez naturalny wypas tych zwierząt na terenach występowania barszczu Sosnowskiego. Rezultaty prowadzonych działań były zadowalające, co potwierdzały prowadzone corocznie monitoringi przyrodnicze tych terenów. Natomiast ograniczenia dotyczyły niewystarczającej liczby lub wręcz braku dostępności na danym terenie zwierząt gospodarskich, które mogłyby uczestniczyć w tym działaniu. Dużym utrudnieniem w walce z roślinami inwazyjnymi, w tym z barszczem Sosnowskiego, jest jednak przede wszystkim to, że siedliska tej rośliny znajdują się często w trudno dostępnym terenie, przy drogach publicznych, rowach przydrożnych i ciekach wodnych, wzdłuż których prowadzenie wypasu jest niemożliwe ze względu na bezpieczeństwo zwierząt i samych użytkowników dróg. Ponadto tereny, na których występuje problem z inwazją barszczy kaukaskich, mają różne formy własności, a ich lokalizacja niejednokrotnie powoduje duże utrudnienia w prowadzeniu na nich zabiegów agrotechnicznych. Zadanie to finansowane było z budżetu województwa podkarpackiego oraz z dotacji przyznanych przez Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie.

Doświadczenia i efekty Programu „Podkarpacki Naturalny Wypas”...

Efekty realizacji Programu

Efektom podjętych działań w ramach realizowanego Programu jest wzrost powierzchni wypasanych terenów łąkowo-pastwiskowych z 4715 ha w 2012 do 15 767,97 ha w 2021 r. (w 2021 r. prowadzono także wypas na terenach łąkowo-pastwiskowych, na których występuje barszcz Sosnowskiego, obejmujący 388,83 ha), a także zwiększenie udziału liczby zwierząt gospodarskich z 5981 w 2012 do 14 183 sztuk w 2021 r. Zasadność podjętych działań potwierdziła także pogłębiona współpraca samorządu województwa z organizacjami pozarządowymi (NGO). Udało się ponadto zahamować wygaszanie produkcji rolniczej w naszym regionie, ograniczyć marnowanie naturalnego potencjału produkcyjnego, jakim są naturalne trwałe użytki zielone i pastwiska, poprawić żyzność i „zdrowotność” gleby, pobudzić inicjatywy oddolne, tj.: serowarstwo, wędliniarstwo, agroturystykę. Działania programowe wpłynęły także na poprawę świadomości społeczeństwa poprzez m.in. szkolenia, konferencje, konkursy, publikacje, promocję w mediach o tematyce objętej celami Programu.

Podsumowanie

Poprzez sukcesywne dążenie do realizacji powyższych celów możliwe jest osiągnięcie zamierzonych efektów środowiskowych. Realizacja Programu przyczynia się do poprawy świadomości prośrodowiskowej i proekologicznej społeczeństwa, zachowania walorów krajobrazowych województwa oraz sprzyja pielęgnowaniu tradycji charakterystycznych dla regionu Karpat, szczególnie pasterskich, związanych z ekstenywnym wypasem zwierząt. Twórcom i realizatorom Programu przyświeca idea, że wartości środowiskowe wypracowane dzięki jego realizacji będą procentować na przyszłość i stanowić cenny fundament rozwoju przyszłych pokoleń.

Wykorzystanie rolnictwa na rzecz ochrony bioróżnorodności na przykładzie działań Małopolskiego Urzędu Marszałkowskiego

Krzysztof Jabłoński

Małopolski Urząd Marszałkowski

Wstęp

Podjmując wątek wykorzystania rolnictwa na rzecz ochrony różnorodności biologicznej przez samorząd województwa, należy podkreślić, że ustawodawca przewidział ograniczone kompetencje w dziedzinie rolnictwa dla województw. Powierzył samorządowi rozwój obszarów wiejskich, zachowując kompetencje dotyczące rolnictwa dla administracji rządowej. Jest to zasada o głębokim ustrojowym charakterze państwa polskiego i nie podlega ocenie samorządu województwa małopolskiego, określa jednak ściśle ramy działań na obszarach wiejskich.

Rolnictwo w działaniach samorządów województw może być wykorzystywane do różnych form aktywizacji społecznej i gospodarczej regionów. Jako ważny element gospodarki nie może być pomijane w tworzeniu założeń strategicznych służących rozwojowi regionu. Uprawa roślin i chów zwierząt są strukturalnie zespolone z przestrzenią i z tego powodu mają olbrzymi wpływ na życie mieszkańców regionu oraz odwiedzających go turystów. Mowa jest tu w szczególności o pozaprodukcyjnych funkcjach rolnictwa, które często są obserwowane, ale nie zawsze uświadamiane. Z tego powodu warto je pokrótce przypomnieć. Należą do nich zagadnienia z dziedziny środowiska, kultury, krajobrazu, przestrzeni, ekologii, zasobów genetycznych czy w końcu różnorodności biologicznej flory i fauny.

Z dwóch powyższych zagadnień wynika konieczność podjęcia kwestii rolnictwa i jego funkcji w dokumentach strategicznych województwa małopolskiego. Tematyka rolnictwa pojawia się wielokrotnie w *Strategii Rozwoju Województwa „Małopolska 2030”*.

Konsekwencją zapisów strategicznych jest podejmowanie przez różne departamenty działań opartych na rolnictwie. Upřednio znajdują one finansowanie w budżecie województwa małopolskiego, co oznacza

Wykorzystanie rolnictwa na rzecz ochrony bioróżnorodności...

zgody polityczną na ich realizację. Często mają charakter wieloletni, ponadto należy podkreślić, że są dobrze przygotowane merytorycznie. Do ich realizacji stosuje się narzędzia prawne będące w gestii samorządów województw.

Przedmiotem zainteresowania tego artykułu jest różnorodność biologiczna, jednak dla przedstawienia kontekstu działań w obszarze bioróżnorodności warto przedstawić również inne zadania. W opisie przedmiotu konieczne jest zaznaczenie specyfiki rolnictwa małopolskiego polegającej na tym, że w znaczącej części znajduje się ono na terenach górskich i podgórskich.

Geografia i dziedzictwo

Województwo małopolskie jest jednym z trzech polskich regionów obejmujących Karpaty. To położenie geograficzne pociąga za sobą odpowiedzialność samorządów terytorialnych jako gospodarzy województw za dbałość o ich dziedzictwo kulturowe oraz walory przyrodnicze i krajobrazowe. Krajobraz Karpat ukształtowany został przez stulecia ekstensywnymi metodami gospodarowania, w tym wypasem rodzimych ras zwierząt. Zabytki architektury, stroje, zdobnictwo, obyczaje, muzyka, instrumenty, produkty pochodzenia zwierzęcego (np. oscypek, jagnięcina podhalańska, bryndza podhalańska, redykołka, tj. produkty regionalne zarejestrowane w Unii Europejskiej) są obecnie regionalnym dziedzictwem i podlegają badaniom oraz ochronie.

Województwo małopolskie to region górski o unikatowym w skali Europy poziomie różnorodności biologicznej. Małopolski krajobraz został ukształtowany między innymi gospodarką pasterską. Jego nieodłączną częścią od wieków są zbiorowiska nieleśne bogate w cenne gatunki roślin. Ochrona bioróżnorodności jest obecnie jednym z priorytetowych zagadnień w Unii Europejskiej.

Pośród głównych zagrożeń bioróżnorodności w rolnictwie wymieniana jest likwidacja użytków zielonych. Aby zapobiec degradacji środowiska, podejmuje się działania w ramach jego czynnej ochrony. Jednym z nich jest prowadzenie gospodarki pasterskiej mające na celu podtrzymanie użytków zielonych. Łąki i pastwiska są półnaturalnymi zbiorowiskami roślin i pełnią istotną rolę dla podtrzymania poziomu różnorodności biologicznej. Konieczne jest zatem powstrzymanie procesu sukcesji wtórnej, czyli zarastania i zaniku tych cennych przyrodniczo obszarów województwa poprzez prowadzenie wypasu kulturowego zwierząt trawożernych.

Historia działań województwa małopolskiego na rzecz ochrony różnorodności biologicznej na obszarach górskich

Pierwsze refleksje dotyczące konieczności podjęcia działań na rzecz ochrony bioróżnorodności przez samorząd pojawiły się w lecie 2003 r. na pięknej polanie szczytowej na górze Ćwilin w Beskidzie Wyspowym. Polana ta, będąc wspaniałym reliktem gospodarki szałaśniczej, uzmysłowiła grupie osób podczas turystycznego wyjazdu bezwzględną sukcesję lasu, która pochłaniała bogaty półnaturalny ekosystem. Refleksja ta nie była zbyt oryginalna, ponieważ świat nauki już dawno zauważył ten problem.

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Wkrótce rozpoczęły się prace nad dokumentem, który opisywałby problem i definiował zadania dla samorządu województwa. 29 sierpnia 2005 r. roku Sejmik Województwa Małopolskiego przyjął w drodze uchwały *Program aktywizacji gospodarczej i ochrony dziedzictwa małopolskich Karpat – Owca plus*. Tym samym województwo to stało się pionierem prac na rzecz różnorodności biologicznej oraz innych elementów dziedzictwa karpackiego. W dalszej kolejności inicjatywy służące tym celom podjęły samorządy pozostałych województw karpackich – śląskie i podkarpackie.

Po różnych działaniach i kolejach programu „Owca plus” przyszedł czas na zmianę formuły prac dla dziedzictwa karpackiego w Małopolsce. Skupiono się na wprzęgnięciu pasterstwa jako ważnej gałęzi małopolskiego rolnictwa do ochrony różnorodności biologicznej.

Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Małopolskiego jako jednostka organizacyjna samorządu w 2017 r. objął prowadzenie zadań mających na celu czynną ochronę różnorodności biologicznej terenów górskich i podgórskich tego regionu. Łączne nakłady finansowe (w całym okresie realizacji 2017–2020) wyniosły 7 199 999,24 zł. Pochodziły one ze środków z Regionalnego Programu Operacyjnego i budżetu województwa małopolskiego. Projekt polegał na powstrzymaniu zjawiska wtórnej sukcesji na cennych przyrodniczo obszarach małopolskich Karpat dzięki wprowadzeniu wypasu owiec na łącznej powierzchni 3184 ha. Kluczowym jego elementem był trzyletni, kontrolowany i sterowany wypas 18 201 owiec, prowadzony przez 80 baców na wytypowanych obszarach, obejmujących m.in. parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe oraz obszary Natura 2000. W 2020 r. projekt prowadzony przez ZPKWM dobiegł końca. W 2021 r. w ramach prac nad projektem *Programu Regionalnego Fundusze Europejskie dla Małopolski 2021–2027 Małopolska Przyszłości* zawarto zapisy umożliwiające kontynuację działań.

Działania bieżące

W 2022 r. przeprowadzono otwarty konkurs ofert na realizację zadań publicznych województwa małopolskiego w obszarze ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego z zakresu ochrony bioróżnorodności pn. *Małopolski wypas kulturowy – ekstensywne metody gospodarowania jako ekologiczny sposób zachowania bioróżnorodności i krajobrazu*. Zadanie to ma prawną formułę konkursu ofert na podstawie zapisów ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie.

Celem konkursu jest przeprowadzenie wypasu kulturowego owiec jako czynnej ochrony bioróżnorodności i krajobrazu poprzez wyłonienie ofert i zlecenie podmiotom prowadzącym działalność pożytku publicznego realizację zadań publicznych województwa małopolskiego w obszarze ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego z zakresu ochrony bioróżnorodności. O przyznanie dotacji na realizację zadań w takim trybie prawnym mogły ubiegać się organizacje pozarządowe, których cele statutowe są zgodne z zakresem oraz celami i założeniami konkursu (ryc. 1; tab. 1). Zostało wyznaczonych łącznie 80 obszarów wypasowych cennych przyrodniczo, które zgrupowano jako 10 odrębnych zadań (I–X). W konkursie uprawniony podmiot mógł złożyć po jednej ofercie do każdego z zadań I–X.

Wykorzystanie rolnictwa na rzecz ochrony bioróżnorodności...

Rycina 1. Zakres terytorialny konkursu

Tabela 1. Liczba obszarów wypasowych w poszczególnych powiatach

Powiat	Region	Liczba obszarów wypasowych
Suski	Babia Góra	5
	Orawa	4
	Gorce	11
Nowotarski	Spisz (bez powiatu tatrzańskiego)	7
	Pieniny	6
	Podhale (bez powiatu tatrzańskiego)	9
Tatrzański	Tatrzański	24
Nowosądecki	Nowosądecki	11
Gorlicki	Gorlicki	1
Limanowski	Limanowski	2
Razem	6	10
		80

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

W budżecie województwa małopolskiego przewidziano łącznie 2 mln zł na realizację wszystkich 10 zadań w ramach konkursu ofert. Jednostkowa wartość dotacji to ok. 600 zł za 1 ha powierzchni objętej wypasem. Podstawą obliczenia wysokości kwoty dotacji do usługi wypasu kulturowego jest łączna liczba hektarów powierzchni wypasu wskazanych dla poszczególnych zadań (od I do X) pomnożona przez 600 zł. Poza ww. kwotami przeznaczonymi na realizację obligatoryjnych obszarów wypasowych wyznaczonych dla zadań I–X założono pulę środków w wysokości łącznie 143 tys. zł do rozdysponowania między oferentów, którzy podejmą się wypasu na obszarach dodatkowych. Minimalna powierzchnia pojedynczego dodatkowego obszaru wypasowego wynosi 15 ha. Maksymalna łączna powierzchnia wskazanych obszarów dodatkowych nie mogła przekroczyć 238 ha. Założono, że obsadę stanowić będą owce dowolnych ras. Zaplanowano także udział minimalnej liczby bacoń do wypasu na obszarach obligatoryjnych dla każdego z zadań I–X (wynikającą z liczby obligatoryjnych obszarów wypasowych).

Do konkursu przystąpił jeden oferent, którym jest stowarzyszenie Związek Podhalan w Polsce. Organizacji tej Zarząd Województwa Małopolskiego powierzył ostatecznie realizację wszystkich dziesięciu zadań konkursowych. Na 2023 r. w projekcie budżetu województwa przewidziano na ten cel również kwotę 2 mln zł. Jeśli Sejmik WM przyjmie tę propozycję, to w 2023 r. zostanie ogłoszony analogiczny konkurs.

Innym działaniem realizowanym przez samorząd regionu, mającym na celu ochronę różnorodności biologicznej pszczół miododajnych, dzikich owadów zapylających i roślin oraz promocję i edukację ekologiczną, jest „otwarty konkurs ofert na realizację zadań publicznych Województwa Małopolskiego w obszarze ekologii i ochrony zwierząt oraz ochrony dziedzictwa przyrodniczego, z zakresu ochrony bioróżnorodności pn. «Małopolska Pszczoła»”. Pod tą skomplikowaną nazwą kryje się włączanie organizacji pozarządowych skupiających między innymi rolników do ochrony bioróżnorodności. Komponent rolnictwa zaangażowanego w realizację projektu jest nieodzowny, ponieważ rolnicy dysponują pszczołami miododajnymi oraz gruntami przeznaczonymi pod zasiew lub nasadzenie roślin miododajnych. Uprawy te z jednej strony same są różnorodne florystycznie, z drugiej – stanowią ekosystemy dogodne dla bytowania fauny, w tym zwłaszcza owadów zapylających. Dotychczas odbyło się siedem edycji tego konkursu i planowany jest on także w kolejnych latach. W przedsięwzięciu uczestniczy kilkadziesiąt organizacji pozarządowych, w tym branżowe organizacje pszczelarzy. Dotychczas, przez kolejne lata, na realizację tego rodzaju konkursów przeznaczono wiele milionów złotych i osiągnięto korzystne dla różnorodności biologicznej rezultaty.

Działania komplementarne

Wypas kulturowy jest modelowym przykładem wykorzystania rolnictwa do ochrony bioróżnorodności. Jednocześnie prowadzone są działania komplementarne. Odbywają się kolejne edycje finansowanych przez samorząd województwa małopolskiego kursów bacońskich. Szkolenia takie mają formę kursów pasterskich (bacońskich i dla juhasów) zakończonych egzaminem certyfikującym.

Województwo małopolskie posiada najdłuższą w kraju sieć szlaków turystycznych, których łączna długość wynosi 9400 kilometrów, a jedną trzecią z nich stanowią piesze szlaki górskie. O ich atrakcyjności stanowi przestrzeń i bioróżnorodność ukształtowane przez tradycyjne formy rolnictwa. Wspieranie turystyki przez region powoduje także stymulowanie produkcji rolniczej, zwłaszcza tej najbardziej związanej z oczekiwaniami turystów. Jednym z ważnych przykładów dobrej relacji pomiędzy rolnictwem a kreowaniem turystyki jest promocja Małopolskiego Szlaku Oscypkowego, który łączy 31 bacońek, gdzie można spróbować

Wykorzystanie rolnictwa na rzecz ochrony bioróżnorodności...

świeżych wyrobów z mleka owczego, nie tylko oscypka, ale też bryndzy, bundzu, żętycy i redykołek. Innym przykładem jest Szlak Kultury Wołoskiej.

Lista Produktów Tradycyjnych to katalog produktów rolnych, środków spożywczych oraz napojów spirytusowych charakterystycznych dla regionu. Wiele z nich pochodzi z terenów górskich. Rozwój tego zasobu dziedzictwa kulinarnego jest także cennym elementem oddziaływania na rolnictwo, które w swoich tradycyjnych formach pozytywnie wpływa na bioróżnorodność. Region znajduje się obecnie na trzecim miejscu w kraju pod względem liczby produktów tradycyjnych.

Podsumowanie

Łatwo zauważyć, że najbardziej modelowe działania samorządu regionu wykorzystujące rolnictwo na rzecz bioróżnorodności, jakim jest wspieranie wypasu kulturowego, stanowią dominujący, ale nie jedyny element wsparcia ochrony środowiska na tym obszarze. Wspomniane powyżej działania komplementarne są tylko przykładami pośród innych licznych zadań o interdyscyplinarnym charakterze wpływających na zachowanie i poprawę różnorodności biologicznej. Należy podkreślić, że samorząd województwa jest liderem w realizacji działań na rzecz zachowania walorów środowiska przyrodniczego, co potwierdza rozwój kompetencji pracowników samorządu w tej dziedzinie. Pozwala to patrzeć w przyszłość z pewnym optymizmem. Należy jednak pamiętać, że zjawiska społeczne, w tym demograficzne, nie zawsze będą sprzyjać sojuszowi rolnictwa z bioróżnorodnością.

Czynna ochrona ekosystemów nieleśnych w Magurskim Parku Narodowym

Jarosław Sochacki

Magurski Park Narodowy

Magurski Park Narodowy położony jest w Beskidzie Niskim, będącym wyraźnym obniżeniem w łuku karpackim o swoistych cechach krajobrazu niskich zalesionych gór i z bezludnymi dolinami dawnych wsi stanowiących obszary łąkowo-pastwiskowe. Zbiorowiska nieleśne w obrębie Magurskiego Parku Narodowego zajmują niewielką powierzchnię, ale są bardzo istotnym elementem jego krajobrazu i w dużej mierze decydują o jego różnorodności biologicznej. Powierzchnia ekosystemów nieleśnych w Magurskim Parku Narodowym wynosi około 800 ha, co stanowi 5% jego obszaru. Większość to kompleksy dawnych wsi, z których największe to: Ciechań, Żydowskie, Rozstajne, Nieznajowa, Wilsznia, oraz niewielkie fragmenty dolin miejscowości Huta Polańska i Huta Krempska. W zbiorowiskach nieleśnych rośnie około połowy stwierdzonej flory Parku, a większość gatunków rzadkich i gatunków specjalnej troski ma tu swoje stanowiska niezagrożone inwazją gatunków obcych. Zbiorowiska te są też miejscem występowania, bazą pokarmową i lęgową dla zwierząt z różnych grup systematycznych. Wszystkie te walory ekosystemów nieleśnych sprawiają, że konieczne jest ich utrzymanie na terenie Magurskiego Parku Narodowego. Zróżnicowanie warunków siedliskowych, a także wpływ dawnego i obecnego sposobu gospodarowania decydują o stosunkowo dużej liczbie zbiorowisk nieleśnych występujących w obrębie granic Parku. Na ich obszarze stwierdzono występowanie 39 nieleśnych zbiorowisk roślinnych w randze zespołów, podzespołów i zbiorowisk, z czego 28 jest pochodzenia naturalnego. Pod względem zajmowanej powierzchni przeważają typowo półnaturalne zbiorowiska łąkowe. Dominują łąki świeże, z typowym dla terenów górskich zbiorowiskiem łąki mieczykowo-mietlicowej (*Gladiolo-Agrostietum*). W kompleksach zbiorowisk występują też: łąka rajgrasowa (*Arrhenatheretum elatioris*), łąka ostrożeńiowa (*Cirsietum rivularis*), sucha murawa z dziewięciszem i goździkiem kropkowanym (*Carlino-Dianthetum deltoidis*), tłok wrzosowy (*Calluno-Nardetum strictae*) oraz pastwiska (*Cynosurion*). Ze względu na półnaturalne pochodzenie większości zbiorowisk nieleśnych ich utrzymanie wymaga ochrony czynnej, prowadzenia zabiegów gospodarczych w postaci koszenia i wypasu. Ważne dla Parku jest również zachowanie ekosystemów nieleśnych z uwagi na ich dużą różnorodność zarówno w obrębie dużych kompleksów, jak i małych powierzchni rozrzuconych wśród lasów, co ma także duże znaczenie dla walorów krajobrazowych i kulturowych Parku. Teren Magurskiego Parku Narodowego pokrywa się z obszarem Natury 2000 Ostoja Magurska, dla którego przedmiotami ochrony są cztery siedliska przyrodnicze związane z terenami nieleśnymi i wymagającymi użytkowania: 6510 Niżowe i górskie świeże łąki użytkowane ekstensywnie (*Arrhenatherion elatioris*), 6520 Górskie łąki

Czynna ochrona ekosystemów nieleśnych w Magurskim Parku Narodowym

konietlicowe użytkowane ekstensywnie (*Polygono-Trisetion*), 6230 Górskie i niżowe murawy bliźniczkowe (*Nardion* – płaty bogate florystycznie) czy siedlisko 7230 Górskie i nizinne torfowiska zasadowe o charakterze młak, turzycowisk i mechowisk.

Od powstania Parku w roku 1995 na terenach przejętych od Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa prowadzone były zabiegi ochronne mające na celu utrzymanie przedmiotów ochrony. Ze względów finansowych w ekosystemach nieleśnych były one wykonywane w ograniczonym zakresie, a powierzchnia corocznie użytkowanych siedlisk łąkowych wahała się od 120 do 250 ha. Wykonywane były głównie koszenia pasowe, uzupełniane wypasem owiec o małej obsadzie praktycznie corocznie na tym samym areale. W celu zahamowania ekspansji drzew i krzewów stosowano ograniczone odkrzaczanie na małych powierzchniach. Konsekwencją braku zabiegów ochrony czynnej, stosowanych w szerszej skali w dłuższym okresie, było wyzwolenie procesów sukcesyjnych o tempie zróżnicowanym w zależności od wyjściowego zbiorowiska i warunków lokalno-siedliskowych, jak również w przeszłości w użytkowaniu płątów.

Proces zarastania obserwowany był głównie w zaburzonych płątach po znacznych przekształceniach, intensywnym odkrzaczaniu i próbie wprowadzenia upraw rolnych wykonywanych w latach 80. przez dawne PGR-y. W trakcie inwentaryzacji przyrodniczej, wykonywanej na potrzeby pierwszego planu ochrony, okazało się, że płaty te są wyjątkowo cenne, gdyż wytworzyły się tam ubogie zbiorowiska muraw i tłoków, a ich utrata wiązałaby się z zanikiem dużych wartości przyrodniczych. W kolejnych latach działalności Parku obserwowany był dalszy zanik siedlisk i gatunków w wyniku sukcesji naturalnej lub zmian w strukturze fauny i flory. W roku 2012 podjęto działania zdiagnozowania zagrożeń i analizy możliwości wprowadzenia zabiegów ochrony czynnej w celu odtworzenia zniekształconych siedlisk przyrodniczych oraz siedlisk roślin i zwierząt z nimi związanych. Do tego procesu wykorzystano dostępne mapy numeryczne, warstwy zbiorowisk roślinnych z planu ochrony z roku 2000 oraz aktualną ortofotomapę z roku 2010. Analizując rozmieszczenie i wielkość płątów w ekosystemach nieleśnych, stwierdzono istotny ubytek siedlisk nieleśnych oraz innych cennych zbiorowisk łąkowych i pastwiskowych. Siedliska te w znacznej części ulegały sukcesji naturalnej w kierunku zakrzaczeń, jak również zaobserwowano powiększenie się ich powierzchni. Na podstawie tej analizy w oprogramowaniu GIS wyznaczono około 770 ha istniejących płątów ekosystemów nieleśnych spełniających jeszcze warunek terenu otwartego, z których na ponad 200 ha stwierdzono znaczny stopień udziału zakrzaczeń lub pozyskano informacje pozwalające sądzić, że płaty te nie były użytkowane od ponad 15 lat. Istniejące zakrzaczenia na tych terenach nie przeszły jeszcze do fazy młodego lasu, więc spodziewano się, że zabiegi mające na celu odtworzenie właściwego stanu ochrony mogą dać odpowiedni efekt. Powierzchnia 770 ha otrzymana w drodze analizy była znacznie mniejsza od obszaru wskazywanego w planie ochrony Parku Narodowego z roku 2000 zakładającym poziom powierzchni nieleśnych ponad 1000 ha, z czego 650 ha było przeznaczonych do cyklicznie wykonywanych działań ochronnych. W powyższej analizie stwierdzono również, że głównymi siedliskami przyrodniczymi zagrożonymi zanikiem, podobnie jak na obszarze alpejskiego regionu biogeograficznego, są murawy bliźniczkowe oraz górskie łąki konietlicowe, jak również cenne dla MPN zbiorowisko suchej łąki z dziewięcisiem bezłodygowym i goździkiem kropkowanym. Zahamowanie procesów sukcesyjnych i przysposobienie (udostępnienie) powierzchni do wykonywania zabiegów wymagały konkretnych działań ochronnych na powierzchni ponad 200 ha oraz przywrócenia użytkowania cyklicznego na kolejnych 200 ha. Podobną sytuację jak w przypadku siedlisk przyrodniczych zaobserwowano na obszarze występowania cennych gatunków roślin i zwierząt. Szczególnie pilne było podjęcie działań w przypadku pięciu gatunków roślin cennych dla Parku oraz motyli: modraszka ariona (*Phengaris arion*), niepylaka mnemozyny (*Parnassius mnemosyne*) i czerwończyka nieparka (*Lycaena dispar*).

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Na podstawie tych informacji stworzono strategię, która posłużyła do wdrożenia projektów z funduszy zewnętrznych na lata 2013–2020. W pierwszym projekcie dwuletnim (POIS.05.01.00-00-375/12), realizowanym w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2007–2013 „Odtworzenie właściwego stanu ochrony siedlisk i gatunków w MPN i Ostoi Magurskiej etap 1” podstawową czynnością miało być kształtowanie w ekosystemach nieleśnych wielkości i struktury przestrzennej płatów siedlisk, z zachowaniem układu mozaikowego wraz z ukształtowaniem strefy ekotonu i wzbogaceniem jego różnorodności gatunkowej za pomocą odkrzaczania, koszenia. Miało to umożliwić odtworzenie płatów i poprawę ich funkcjonalności w zakresie ochrony składników siedlisk oraz ich walorów estetycznych, a w efekcie – trwałe zachowanie gatunków i siedlisk o znaczeniu europejskim i krajowym oraz zwiększenie bioróżnorodności. Ważna w tym wszystkim była kompleksowość, dlatego podjęto działania kształtujące ekoton jako strefę przejściową, bez której nie można było stworzyć właściwych dla środowiska przyrodniczego nisz w nowo kształtowanym krajobrazie po odkrzaczeniu. Kompleksowość działań wynikała również z odtwarzania warunków krajobrazowych w kompleksach łąkowo-pastwiskowych nieistniejących wsi Beskidu Niskiego, ze wszystkimi elementami składowymi, również z dawnymi sadami owocowymi. Prowadzone w nich działania ochronne miały na celu ich zachowanie i uwidocznienie poprzez odślanianie, przycinanie i wprowadzanie nowych nasadzeń. W ramach projektu prowadzono prace przy użyciu zakupionego sprzętu oraz przyjmowano zlecenia zewnętrzne, jednak pierwotne założenia po zweryfikowaniu w terenie wymagały zmian i dopracowania, co znacząco zmniejszyło powierzchnię przewidzianą do odkrzaczania na rzecz stworzenia układu mozaikowego. Niektóre powierzchnie wymagały niewielkich prac, ale większość stwarzała problemy, zwłaszcza długo nieużytkowane obszary dawnych łąk i pastwisk, na których nie prowadzono wykaszania, a jedynie ograniczony wypas, lub zabiegi w ogóle nie były prowadzone od 50 lat. Początkowo odkrzaczano ręcznie, ze składowaniem biomasy i jej późniejszym zrabkowaniem, co okazało się bardzo pracochłonne. Na niektórych powierzchniach prowadzono zabiegi odkrzaczania ręcznie, z pozostawianiem biomasy, układanej w formie pasów i stosów na powierzchni zabiegu. Działania te były niewystarczające i objęły tylko część zakrzaczonych łąk Parku. Dopiero wykorzystanie lekkiego mulczera znakomicie sprawdziło się w działaniach dla przywrócenia środowiska łąkowego. Tego typu sprzęt był użyteczny w usuwaniu zakrzaczeń tarniny i wyrównywaniu powierzchni łąk na dużych arealach z uwagi na niszczenie korzeni przez wprowadzanie ich w drgania. Były też powierzchnie, które ze względu na rezygnację wykonawcy i znaczne trudności terenowe zostały przywrócone do stanu właściwego w okresie ośmiu lat. Rozpoczęte w roku 2013 prace były kontynuowane z różnym skutkiem w kolejnych projektach we współpracy z Narodowym Funduszem Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej na podstawie umowy o dofinansowanie nr 777/2014/Wn-09/OP-WK/D „Ochrona zasobów przyrodniczych Magurskiego Parku Narodowego” oraz nr POIS.02.04.00-00-0168/16 w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014–2020 do roku 2020, gdy wszystkie początkowo zakładane powierzchnie udało się wdrożyć do reżimu cykliczności zabiegów ochronnych. Dotyczyło to wszystkich prac rozpoczętych w pierwszym projekcie, a ponadto strefy ekotonu, gatunków roślin i zwierząt, ich siedlisk oraz starych sadów w zakresie działań wynikających z rozpoznania kolejnych zagrożeń. Na późniejszym etapie wprowadzono wypas jako działanie ochronne na płatach muraw i części łąk, zabieg podtrzymujący efekt prac odkrzaczaniowych, głównie w celu zwalczania odbitek, jak również zwiększenia bioróżnorodności przywróconych do użytkowania płatów. Po zakończeniu projektów lub w trakcie prac niektóre płaty siedlisk były zgłaszane do programu rolnośrodowiskowo-klimatycznego w celu zachowania ich w rygorze utrzymaniomym zabiegów ochronnych.

Obecnie głównym celem działania w ekosystemach nieleśnych Magurskiego Parku Narodowego jest dopasowanie sposobu użytkowania do wymagań poszczególnych typów zbiorowisk roślinnych oraz siedlisk

Czynna ochrona ekosystemów nieleśnych w Magurskim Parku Narodowym

przyrodniczych dla osiągnięcia celu, jakim jest zachowanie trwałości obszarów nieleśnych i dobrego stanu ochrony siedlisk. Oprócz czynności standardowych, jak koszenie, zaplanowane są również wypasy, odkrzaczanie, a część płątów pozostawiono bez zabiegów w celu ochrony spontanicznych procesów ekologicznych. Całość wprowadzonych założeń jest zgodna z koncepcją wypracowaną w pierwszym planie ochrony z roku 2000 i należy uznać je za kontynuację wcześniejszego programu ochrony zbiorowisk nieleśnych ograniczonego z uwagi na możliwości finansowe Parku. W tej koncepcji wprowadzono cztery typy zadań ochrony czynnej, jakie mają być wykonywane w płątach nieleśnych z podziałem na czas ich wykonywania:

- obszary corocznego koszenia obejmujące zbiorowiska łąk świeżych;
- obszary użytkowane kośnie co dwa–pięć lat, obejmujące zbiorowiska wilgotne, młaki, płaty niewymagające corocznego wykaszania lub nieprzygotowane wystarczająco do takich zabiegów, płaty podlegające utrzymaniu ze względu na wymagania niektórych gatunków roślin i zwierząt, dla których coroczne prace mogą być zagrożeniem;
- odkrzaczanie wskazane na płątach, gdzie zdiagnozowano procesy sukcesji drzew i krzewów pomimo wykonywania innych działań ochronnych;
- wypas wskazany na płątach zgodnie z wymaganiami dla utrzymania odpowiedniego stanu zbiorowisk roślinnych oraz siedlisk przyrodniczych.

Zabiegi ochrony czynnej na dzień dzisiejszy w większości finansowane są z programów PROW i prowadzone na areale około 460 ha w ramach pakietów: 4.3 murawy, 4.4 półnaturalne łąki wilgotne, 4.5 i 5.5 półnaturalne łąki świeże. Park korzysta również z dopłat bezpośrednich oraz instrumentu wsparcia finansowego dla rolników, którzy prowadzą działalność rolniczą na obszarach z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami (tj. na tzw. obszarach ONW). Głównym sposobem użytkowania jest koszenie z pozostawieniem powierzchni niekoszonych z uwzględnieniem wymagań muraw, gdzie w większości płątów stosowane jest koszenie w cyklu dwuletnim. Wypas prowadzony jest na areale około 100 ha z obligatoryjnym wykaszaniem niedojadów zgodnie z założeniami programu PRŚK, z naciskiem położonym na obszary muraw. Większość prac wykonywanych jest własnym zasobem kadrowym i przy wykorzystaniu sprzętu MPN, natomiast nieliczne powierzchnie udostępniane są społeczności lokalnej do zbioru pokosu. Pozyskana biomasa sprzedawana jest na rynku lokalnym. Wypas prowadzony jest na zasadzie udostępniania terenu Parku w trybie przetargowym przy wykorzystaniu miejscowych zwierząt hodowlanych, zarówno bydła, jak i owiec, bez określenia ras i w miarę dostępności. Pozostały areal, ponad dostępne 460 ha, jest przewidziany do cyklicznego użytkowania w ramach zdolności finansowych Parku lub do prac utrzymaniowych w ramach przyszłych projektów.

Warto wspomnieć, że Magurski Park Narodowy jest parkiem stosunkowo młodym o znacznej lesistości (95%), dlatego jego doświadczenia z odtworzeniem i utrzymaniem ekosystemów nieleśnych są bardzo istotne z punktu dalszego ich zachowania oraz utrzymania swoistego krajobrazu Beskidu Niskiego.

Metody i narzędzia aktywizacji zawodowej rolników na przykładzie działalności Stowarzyszenia Hodowców Bydła „Pastwisko” oraz firmy Oikos

Marcin Wójcik

mgr inż., Stowarzyszenie Hodowców Bydła „Pastwisko”, Gospodarstwo Rolne Oikos

Na początku wyjaśnienia wymaga struktura organizacyjna przedsięwzięć. Zarówno Stowarzyszenie Hodowców Bydła „Pastwisko” (SHBP), firma Oikos, jak i gospodarstwo rolne Oikos są różnymi podmiotami, wzajemnie się uzupełniającymi i wspierającymi. Tym, co je łączy, oprócz mojej osoby, jest szeroko rozumiany rozwój rolnictwa. Jakakolwiek pozytywna zmiana zachodząca w obrębie jednego podmiotu pozytywnie (pośrednio lub bezpośrednio) wpływa na pozostałe. Głównymi obszarami działania jest poprawa rentowności gospodarstw, ułatwienie dostępu do rynku zbytu oraz ochrona środowiska i zasobów rolnictwa.

Na spotkaniu założycielskim SHBP (grudzień 2018) rolnicy zdefiniowali główne problemy, z którymi się mierzą. Jako najbardziej palące wymieniono: dostęp do rynków zbytu, szeroko rozumianą wiedzę *know-how* oraz współpracę. Idąc tym torem, postanowiliśmy podjąć próbę stworzenia Karpackiego Systemu Jakości Wołowiny Pastwiskowej. Miał to być system otwarty, nakierowany na najwyższą jakość produktów, wysoki dobrostan zwierząt oraz ochronę szeroko rozumianego środowiska. Stworzenie nowej regionalnej marki jest odpowiedzią na potrzeby rynku oraz klientów o wysokiej świadomości ekologicznej, świadomych tego, co chcą jeść (a czego nie). Ta nisza rynkowa w praktyce w żaden sposób w Polsce nie jest zagospodarowana, dlatego liczymy na duży sukces naszego przedsięwzięcia. Pozwolę sobie zacytować dłuższy fragment wstępu do Karpackiego Systemu Jakości Wołowiny Pastwiskowej. Dzięki niemu poznają Państwo filozofię, którą się kierujemy w naszych działaniach:

130

Natury nie poprawimy. Uważamy, że nie tylko nie ma co poprawiać, ale jest z czego się uczyć. Lepszej jakości żywności niż ta, którą proponuje nam Natura, nie zaproponuje nam nikt. Stąd też wychodzimy z założenia, że hodowla bydła powinna być możliwie najbardziej zbliżona do naturalnego trybu życia

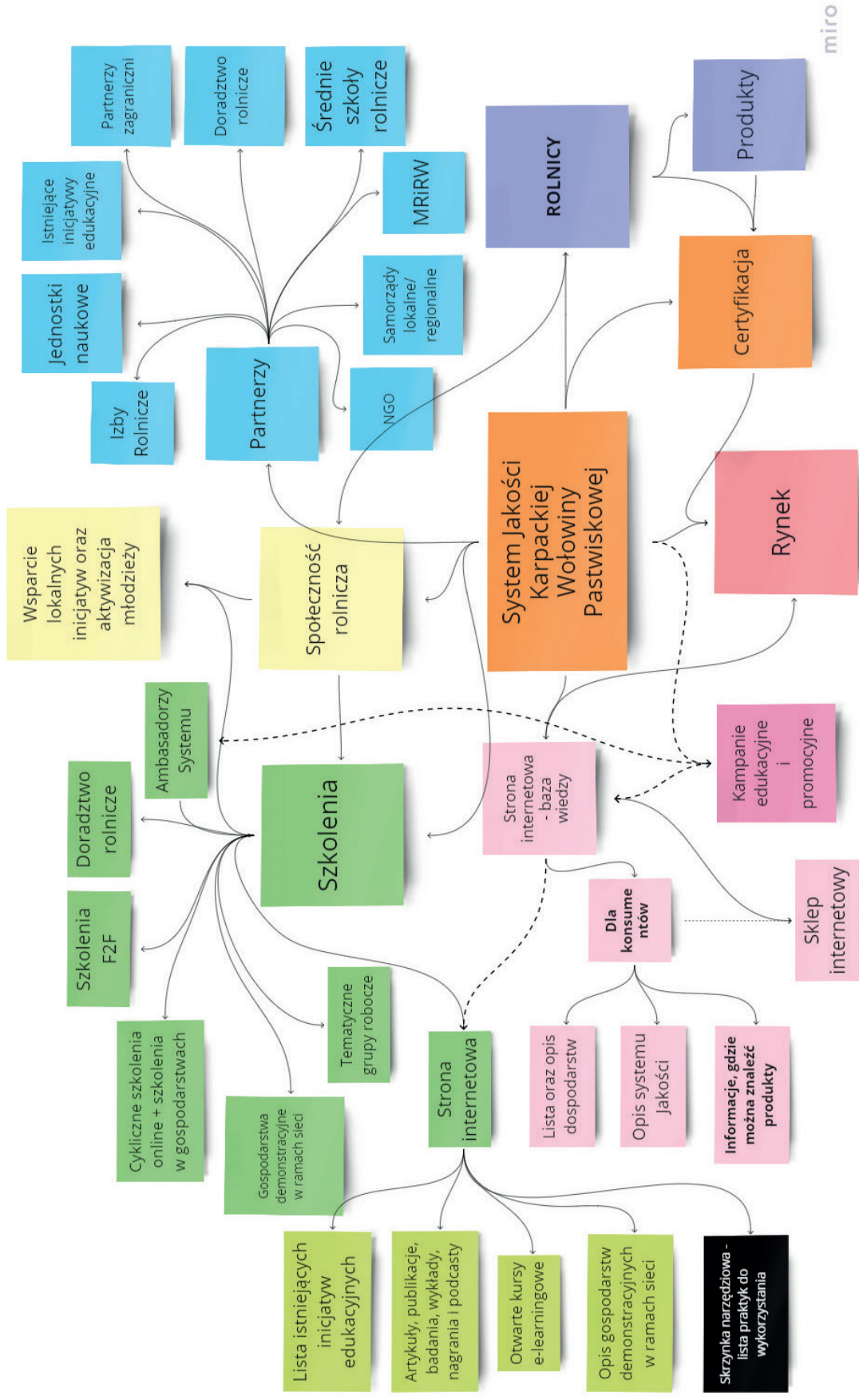
Metody i narzędzia aktywizacji zawodowej rolników...

przeżuwaczy. Oparta na paszach, do których zwierzęta trawożerne są przystosowane. Ponadto uważamy, iż działając w zgodzie z prawami Natury, hodowla bydła nie przyczynia się do obciążania środowiska naturalnego i jego zanieczyszczenia, a do jego regeneracji. Nie mówimy tutaj o zrównoważonym rolnictwie, staramy się iść o krok dalej, zastanawiamy się i działamy w kierunku rolnictwa regeneracyjnego – czyli takiego, które nie tylko pozwoli utrzymać stan bieżący, ale także pozwoli naturze się zregenerować, odtworzyć różnorodność biologiczną i uzdrowić ekosystem terenów zielonych. Krowa to nie fabryka, to żywe zwierzę. Możemy od niej „wydoić” naprawdę dużo, jednak ani dla niej, ani dla naszego zdrowia nie jest to dobre. Nie wspominając już o środowisku naturalnym, które produkcja przemysłowa bardzo mocno obciąża. Chcielibyśmy także podkreślić, że rolnictwo przemysłowe niszczy nie tylko środowisko naturalne. Niszczy także tradycyjną strukturę agrarną, małe rodzinne gospodarstwa rolne, społeczność wiejską oraz etos pracy rolnika.

Abyście Państwo mogli lepiej zrozumieć złożoność i ogrom wyzwania, które sobie postawiliśmy, odwołam się do ryc. 1. Przedstawia ona schemat rozwiązań i działań, które chcielibyśmy docelowo poruszyć. Ten ogrom pracy, która nas czeka, podzieliłiśmy na etapy. Tym, na czym obecnie się skupiamy, jest opracowanie jasnych i przejrzystych założeń systemu, *brandingu* i kampanii edukacyjnych. Dopiero kolejnym krokiem będzie wypuszczenie naszych produktów na rynek pod wspólnym logotypem i – mam nadzieję – utworzenie rolniczych sklepów mięsnych należących do rolników.

Rolnicy doskonale znają się na swojej pracy, niekoniecznie są jednak dobrymi marketingowcami i sprzedawcami, dlatego planujemy utworzyć biuro, w którym będą pracować osoby zatrudnione przez rolników i dla rolników. To jednak generuje koszty. Dlatego początkowo planujemy wystąpić z naszym projektem do któregoś z konkursów grantowych. To jednak pozwoli wyłącznie na start ewentualnie na początkowy okres działania. Dlatego mając na uwadze trwałość systemu, musi się on opierać na mechanizmach rynkowych. Takie rozwiązanie daje pewną stabilność i niezależność. Docelowo planujemy, aby biuro utrzymywało się z niewielkiego procentu z różnicy pomiędzy kwotą, którą rolnik mógłby otrzymać na rynku za swoje produkty, a tym, co otrzyma w ramach sprzedaży przez biuro. Ponadto do zadań pracowników biura będzie należeć dopisana organizacja zakupów grupowych. Przy dużych, hurtowych ilościach pozwoli to na zmniejszenie jednostkowych kosztów nabywanych środków produkcyjnych (paliwo, siatka, folia do sianokiszonki i in.).

Sam produkt w postaci żywca wołowego to jednak za mało. Dlatego też aby nie opóźnić wdrażania przyswecających nam idei, na początku lutego 2023 roku firma Oikos otworzyła Inkubator Przetwórstwa Rolnego w Krzywej. Miejsce to jest otwarte dla wszystkich rolników chcących skorzystać z możliwości rozbioru i dojrzewania półtuszy wołowych. Działanie takie pozwala nawet słabszym ekonomicznie rolnikom wejść na rynek sprzedaży bezpośredniej w ramach Rolniczego Handlu Detalicznego (RHD). Przeszkolony pracownik Inkubatora wspiera interesariuszy wiedzą i umiejętnościami. Potrzeba wsparcia wynika z faktu, iż dla uzyskania maksymalnej wartości dodanej należy zastosować specjalistyczny rozbiór na elementy kulinarne – a niekoniecznie każdy z rolników się na tym zna. Przykładowo możemy sprzedawać łąkę wołową w niskiej cenie lub wykroić z niej znacznie większej wartości steki typu *bavette* oraz mięso gulaszowe. Jako że miejsce to jest pod pełnym nadzorem Inspekcji Weterynaryjnej, gotowe, zapakowane próżniowo i odpowiednio zaetykietowane produkty pod względem sanitarnym odpowiadają wszelkim normom jakości, dając konsumentom pewność bezpieczeństwa oferowanej żywności. Rolnicy mogą korzystać z tego miejsca na dwa sposoby. Pierwszy model zakłada, że rolnik korzysta usługowo z Inkubatora i odbiera całość lub część produktów (możliwe będzie pozostawienie części mięsa jako rozliczenie kosztów procesu). W tym

miro

Rycina 1. Schemat organizacyjny Karpackiego Systemu Jakości Wołowy Pastwiskowej

Metody i narzędzia aktywizacji zawodowej rolników...

układzie to rolnik jest odpowiedzialny za dalszą sprzedaż we własnym zakresie. Drugi model przeznaczony jest dla tych, którzy nie chcą podjąć próby czasochłonnego i pracochłonnego procesu wprowadzania produktu na rynek. W tym modelu firma Oikos – jako operator Inkubatora – odkupuje gotowe produkty od rolnika i w ramach własnej sieci sprzedaży wprowadza je na rynek. Docelowo Inkubator ma być miejscem, w którym rolnicy będą mogli produkować w ramach systemu jakości. Miejmy nadzieję, że nie będzie jedynym takim miejscem i inne zakłady mięsne także zechcą przyłączyć się do tego projektu.

Kolejną ważną inicjatywą jest pogłębianie wiedzy rolników na temat zrównoważonych technik produkcyjnych. Chcąc uniknąć sytuacji, jaka miała miejsce podczas wprowadzania systemu jakości Rolnictwo Ekologiczne – brak transferu wiedzy w ślad za transformacją gospodarstw – jeszcze przed wprowadzeniem założeń nowo powstającego systemu jakości chcemy dokładnie przedstawić rolnikom możliwe działania agrotechniczne. Nakierowane będą one na podniesienie jakości produktów, przy utrzymaniu lub wzroście produktywności gospodarstw rolnych, ochronie wartości przyrodniczych oraz usług ekosystemowych oraz rentowności gospodarstw rolnych. Istotnym elementem planowanych szkoleń jest to, aby wiedza rolników współgrała z osiągnięciami nauki. Nasza wiedza, wiedza rolników oraz naszych dziadków jest niezwykle ważną wiedzą praktyczną, jednak dopiero w połączeniu z teorią (w szczególności nową) działania nasze mogą zaowocować pełnym sukcesem.

W praktyce działania w zakresie edukacji już się rozpoczęły. Jeszcze nie pod szyldem SHBP – co mam nadzieję wkrótce nastąpi – ale przy okazji różnego rodzaju projektów naukowo-wdrożeniowych realizowanych w gospodarstwie Oikos, współpracy z Ośrodkami Doradztwa Rolniczego oraz działań firmy Oikos. Jednak chcielibyśmy, aby ta wiedza trafiła do szerokiego grona odbiorców oraz żeby dostęp do niej był łatwy. Dlatego też, jak można zobaczyć na ryc. 1, planujemy cyklicznie – raz, dwa razy w miesiącu – uruchomić szkolenia online oraz stronę internetową, platformę wiedzy. Podstawą planowanej strony ma być „skrzynka narzędziowa”, gdzie w prosty sposób będą opisane poszczególne techniki i zabiegi agrotechniczne. Odłączenie ich od całych nurtów lub szerszych zagadnień sprawi, że będą łatwiejsze do zrozumienia oraz niekoniecznie będą odbierane przez rolników negatywnie. Dla przykładu permakultura jest bardzo dobrym systemem, jednak w polskim wydaniu często połączona jest z głęboką filozofią czy nawet duchowością – a nie każdemu może się to podobać. Za to poszczególne elementy tego szerokiego nurtu mogą być z powodzeniem zastosowane w każdym gospodarstwie, nawet konwencjonalnym. Działania online mają jednak pewne ograniczenia oraz nie zastąpią spotkań na żywo, dlatego też zrodził się pomysł, aby raz–dwa razy w roku zorganizować szkolenia w gospodarstwach, gdzie na żywo można będzie pokazać, jak poszczególne techniki działają w praktyce. Spotkania takie stanowią także bardzo ważny element budowania społeczności, a tego nam w Polsce bardzo brakuje.

Oprócz wyżej opisanych działań szkoleniowych na przywołanej ryc. 1 można znaleźć i inne elementy. Myślę jednak, że nie ma potrzeby ich tutaj rozwijać. Ważna jest otwartość systemu. W założeniu jako wsparcie, „otoczkę” do systemu jakości chcemy włączyć także szeroki front organizacji, takich jak Ośrodki Doradztwa Rolniczego, organizacje proekologiczne, organizacje pozarządowe (NGO), lokalne samorządy, a może nawet Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Działanie takie pozwoli na pełne wykorzystanie wszystkich zasobów wsparcia merytorycznego, logistycznego i wdrożeniowego. Dodatkowo uwiarygodniając cały system w oczach zarówno rolników, jak i konsumentów.

Wszelkie nowości agrotechniczne wprowadzane w ramach systemu już obecnie są lub będą testowane w agroleśnym, ekologicznym gospodarstwie Oikos. Jest to gospodarstwo demonstracyjne, w którym już

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

teraz można zapoznać się z zasadami działania systemu leśno-pastwiskowego (sylwopastoralnego) oraz intensywnego rotacyjnego systemu pastwiskowego. Ponadto w ramach doświadczenia wraz z pracownikami Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa przetestowaliśmy możliwość zastosowania biowęgla (węgiel z materii organicznej powstały w wyniku spalania bez udziału tlenu) jako środka nawozowego na łąkach. Osiągnięte wyniki wyglądają bardzo obiecująco – nastąpił wzrost ilości biomasy zielonej nawet o 30%. Rozwiązanie to jednak w dalszym ciągu jest testowane. Badane są także emisje gazów cieplarnianych z gospodarstwa. Chcąc mieć potwierdzoną badaniami „neutralność” emisyjną naszej wołowiny, rozpoczęliśmy współpracę z dr. hab. Jackiem Walczakiem z Instytutu Zootechniki PIB w Balicach. Jednak na wyniki badań będziemy musieli jeszcze trochę poczekać. Działania te doskonale wpisują się w szerszy aspekt rolnictwa węglowego. Opisana wyżej współpraca z „nauką” nie wyczerpuje tematu. Chcąc mieć pełny obraz zmian zachodzących w ekosystemie rolnym, do współpracy zaprosiliśmy także naukowców zajmujących się m.in. węglem organicznym w glebie, edafonem glebowym oraz fauną i florą. Zgromadzenie oraz interpretacja wyników tych badań pozwoli nam kompleksowo dopasować naszą ofertę do oczekiwań nawet najbardziej wymagających konsumentów. Nam zaś, w myśl szerszego trendu idącego do nas z Zachodu *Nature means business* (Natura oznacza biznes), pomoże utrzymać się z trudnej pracy rolnika.

Mam nadzieję, że wkrótce Państwo będziecie mogli znaleźć na rynku produkty powstałe w ramach Karpackiego Systemu Jakości Wołowiny Pastwiskowej. Trzymajcie kciuki!

Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus

Robert Karpeta

mgr inż., Departament Terenów Wiejskich, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego

Okoliczności powstania programu

Pogarszająca się od lat 90. opłacalność hodowli owiec w Polsce spowodowała jej drastyczny spadek. W ciągu 20 lat pogłowie owiec spadło z 5 mln do 261 tys. sztuk w 2005 r. O ile na terenach nizinnych gospodarstwa, które zrezygnowały z hodowli owiec, mogły zmienić swój profil produkcji, o tyle na obszarach górskich było to praktycznie niemożliwe. Trudne warunki klimatyczne, krótkie lato i długa zima, jak również ukształtowanie terenu podyktowały tu taki, a nie inny rodzaj gospodarowania. Zaprzestanie użytkowania rolniczego/pasterskiego na terenach górskich spowodowało degradację gruntów rolnych, rozpoczęło proces sukcesji wtórnej oraz zmniejszyło bioróżnorodność hal, łąk i polan górskich w Beskidzie Śląskim i Żywieckim.

Rycina 1. Zaprzestanie gospodarki pasterskiej na Hali Baraniej – proces sukcesji wtórnej (fot. R. Karpeta)

Problemy rozwoju rolnictwa obszarów górskich...

Proces ten całkowicie zmieniał krajobraz górski, pozbawiając go nie tylko charakterystycznego widoku wypasających się stad owiec, ale również otwartych przestrzeni hal, łąk i polan górskich, oraz ujednolicił mozaikowy niegdyś wygląd stoków użytkowanych rolniczo w układzie tarasowym, co tworzyło niepowtarzalny, przepiękny krajobraz.

Rycina 2. Zniszczona infrastruktura pasterska pod Halą Romanka (fot. R. Karpeta)

Wraz z zanikiem tradycyjnej gospodarki pasterskiej zanikały również: elementy kultury i tradycji związane z kalendarzem pasterskim, np. redyk, łossod; drewniane komponenty architektury pasterskiej, która – nieużytkowana – ulegała całkowitej degradacji; umiejętność gry na instrumentach ludowych, znajomość tradycyjnych pieśni i melodii; tradycja chodzenia w strojach regionalnych, które mieszkańcy górskich wiosek wkładali podczas świąt i różnych uroczystości, aby w ten sposób podkreślić swoje przywiązanie do lokalnej społeczności i tradycji. Cała spuścizna związana z gospodarowaniem na terenach górskich, którą zostawili nam przodkowie, a która jest naszym dziedzictwem kulturowym, w szybkim tempie na naszych oczach ulegała degradacji. Wszystkie te zmiany miały ogromny wpływ na rozwój gospodarczy obszarów górskich, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki, która dla mieszkańców tych terenów była ważnym źródłem dochodu. Górską i podgórska południową część województwa śląskiego przestała być atrakcyjnym miejscem wypoczynku, w wyniku czego dla tych terenów rozpoczął się okres spowolnienia gospodarczego.

Przyjmowane dokumenty

W odpowiedzi na pojawiające się zagrożenia Samorząd Województwa Śląskiego podjął działania związane z opracowaniem programu, który miał przywrócić przede wszystkim gospodarkę pasterską w Beskidzie Śląskim i Żywieckim. W wyniku zaangażowania wielu osób i instytucji w 2006 r. opracowano Pilotażowy Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus. Pierwsze lata jego realizacji przypadły na okres 2008–2009. Po jego zakończeniu i analizie efektów podejmowanych działań Samorząd Województwa Śląskiego podjął decyzję o ich kontynuacji i opracowaniu programu na kolejne lata. W ciągu tych kilkunastu lat zostało opracowanych i przyjętych przez Zarząd Województwa kilka kolejnych programów, tj. na lata 2010–2014, 2015–2020 oraz ostatni, przyjęty na mocy Uchwały Zarządu Województwa Śląskiego nr 2841/194/VI/2020

Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa...

z 9 grudnia 2020 r., Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa Kulturowego Beskidów i Jury Krakowsko-Częstochowskiej – Owca Plus – do roku 2027.

Główne założenia Programu

Wojewódzki Program – Owca Plus zakłada ochronę przyrody, bioróżnorodności oraz krajobrazu poprzez przywrócenie gospodarki pasterskiej na terenach szczególnie cennych przyrodniczo i krajobrazowo. Dlatego podczas opracowywania każdego z programów sporządzana jest, przy współpracy z Zespołem Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego oraz z Centrum Dziedzictwa Przyrody Górnego Śląska, lista szczególnie cennych przyrodniczo i krajobrazowo hal, łąk i polan górskich (obecnie dla Beskidów mamy wyznaczonych 2268,4 ha, a dla Jury Krakowsko-Częstochowskiej 736,98 ha). Są to tereny, które w ramach Programu można objąć czynną ochroną poprzez prowadzenie wypasu, a w szczególności uzasadnionych przypadkach – zabiegi mechaniczne.

Rycina 3. Hala Barania ok. sześciu lat po przywróceniu na niej gospodarki pasterskiej (fot. J. Michałek)

Co roku na terenach objętych wypasem prowadzony jest monitoring przyrodniczy w celu zbadania efektów tych działań. W zakresie ogólnym i szczegółowym przynosi on nam odpowiedź na pytanie, czy uzyskane efekty środowiskowe świadczą o słuszności podjętej interwencji i potwierdzają pozytywny wpływ na ochronę różnorodności biologicznej, w tym na zachowanie szczególnie cennych siedlisk przyrodniczych na terenach objętych wypasem.

Ważnym elementem Programu jest również promowanie rodzimych ras zwierząt ze względu na ich cechy umożliwiające wypas na trudnych terenach górskich, na stokach o dużych nachyleniach ze zróżnicowanymi temperaturami, oraz mające większą od pozostałych ras odporność na choroby. Zaliczamy do nich: w Beskidach – polską owcę górską, polską owcę pogórza; oraz w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej – owcę rasy olkuskiej i owcę wrzosówkę.

W ramach realizowanego Programu przywracane są również elementy architektury pasterskiej, które z powrotem stały się niezbędnymi „narzędziami” do prowadzenia gospodarki pasterskiej w górach. Są to bacówki, koliby, szałas, drewniane wodopoje, koszory, a także drobne elementy infrastruktury turystycznej, takie jak: stoły, ławy, ławo-stoły, ułatwiające turystom wypoczynek z uwagi na fakt częstej lokalizacji terenów wypasowych oraz bacówek w pobliżu przebiegających szlaków turystycznych.

Rycina 4. Bacówka na Złotym Groniu (fot. J. Michałek)

Wspierane są także inicjatywy związane z propagowaniem kultury pasterskiej, wydarzenia takie jak: redyk, łossod, jarmark pasterski, projekty dotyczące zagospodarowania wełny, np. Wełniana Koronka Konia-kowska, promocji produktów pochodzenia owczego, a także różnego rodzaju publikacje nawiązujące do kultury góralskiej, propagujące ideę Wojewódzkiego Programu – Owca Plus.

Realizacja Programu

Wojewódzki Program – Owca Plus prowadzony jest poprzez ogłaszane co roku otwarte konkursy ofert na realizację zadań publicznych na podstawie ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie. Corocznie ogłaszane są dwa konkursy: pierwszy – na realizację zadań publicznych dotyczących ochrony przyrody i krajobrazu zawartych w Wojewódzkim Programie – Owca Plus do roku 2027; oraz drugi – na realizację zadań publicznych promujących Wojewódzki Program – Owca Plus do roku 2027.

W ramach pierwszego, otwartego konkursu ofert realizowany jest wypas oraz drobne inwestycje w infrastrukturę pasterską. Co roku w ramach Programu w Beskidach wypasamy tereny o pow. ok. 800 ha przy użyciu ok. 5 tys. owiec. Z kolei w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej jest to obszar o pow. ok. 100 ha przy użyciu ok. 600 owiec i kóz. W założeniach konkursowych oferent powinien prowadzić wypas kulturowy (wypasać nie tylko swoje owce), wykazać się: doświadczeniem w realizacji podobnych projektów, znajomością gospodarki pasterskiej (najlepiej potwierdzoną certyfikatem zawodowym bacy lub juhasa) oraz certyfikatem na wytwarzanie wyrobów tradycyjnych i regionalnych przez co najmniej jedno gospodarstwo realizujące wypas w ramach oferty. Co roku na realizację zadań publicznych dotyczących ochrony przyrody i krajobrazu Samorząd Województwa Śląskiego przeznaczają pomiędzy 500 a 700 tys. zł.

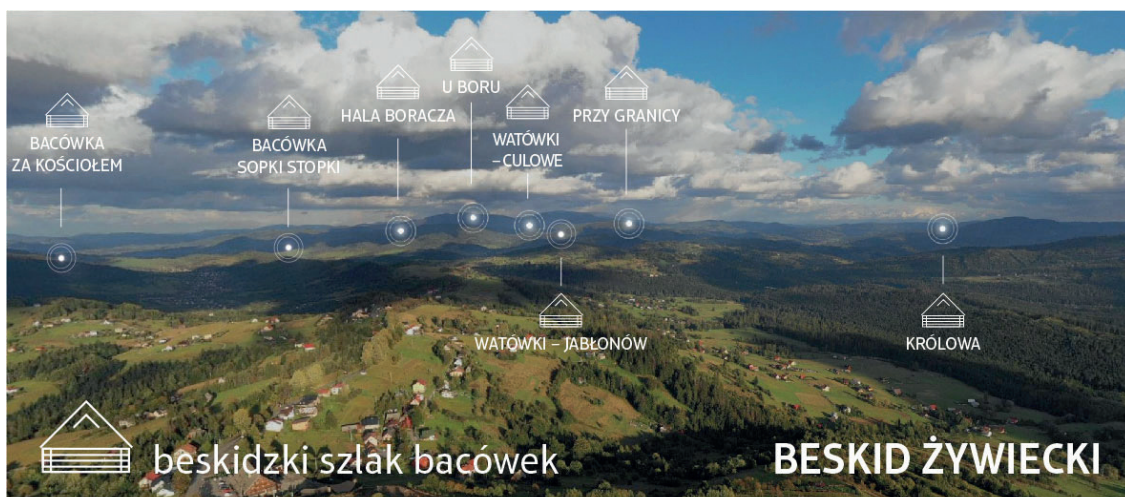
W ramach drugiego otwartego konkursu ofert wspierane są różnego rodzaju wydarzenia związane z promocją Programu. Ważne, aby dotyczyły one szeroko rozumianej promocji Programu, gospodarki pasterskiej, kultury i tradycji. Co roku w ramach ogłaszanego konkursu na działania promujące wspieramy ok. 16 najlepszych ofert, na co przeznaczamy 100 tys. zł.

Od początku na realizację Wojewódzkiego Programu – Owca Plus (wypas + promocja) Samorząd Województwa Śląskiego przeznaczył ze środków budżetu województwa do roku 2022 kwotę 9 138 000 zł.

Ważne inicjatywy

Przez lata realizacji Programu ważnym wydarzeniem, zainicjowanym przez Samorząd Województwa Śląskiego i Izbę Rzemieśniczą oraz Małej i Średniej Przedsiębiorczości w Katowicach, było wystąpienie z wnioskiem do Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej o wpisanie na ministerialną listę zawodów zawodu bacy i juhasa. Zawód bacy i juhasa znany był od wieków, jednak nigdy nie był formalnym zawodem, w którym można było się kształcić, podejmować pracę, ze wszystkimi konsekwencjami związanymi z prawem pracy. Dziś zawody bacy i juhasa są pełnoprawnymi zawodami na mocy Rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 27 kwietnia 2010 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz jej stosowania, które weszło w życie 1 lipca 2010 r. Baca został wprowadzony pod nr. 613001 w grupie Rolnicy produkcji roślinnej i zwierzęcej, natomiast juhas pod nr 612108 w grupie Hodowcy wyspecjalizowanej produkcji zwierzęcej. Jediną instytucją w Polsce, która może przeprowadzać egzaminy, nadać tytuł i wydać certyfikaty zawodowe bacy lub juhasa, jest Izba Rzemieśnicza oraz Małej i Średniej Przedsiębiorczości w Katowicach.

Kolejnym działaniem, które ma duży wpływ na propagowanie idei Programu, jest utworzenie Beskidzkiego Szlaku Bacówek, który prezentuje tradycyjne elementy architektury pasterskiej (bacówki, szałas, koliby), służące głównie bacom i juhasom jako schronienie i miejsce wyrabiania serów podczas prowadzenia wypasu na hali. Usytuowanie bacówek w miejscach szczególnie atrakcyjnych, cennych przyrodniczo i krajoobrazowo zachęca przybywających turystów do ich odwiedzania. Obecnie w Beskidzie Śląskim i Żywieckim w skład Szlaku wchodzi 20 bacówek wyremontowanych lub wybudowanych w ramach działań Programu.

BACÓWKA ZA KOŚCIOŁEM

Przybędza
(481 m n.p.m.)
gmina Radziechowy - Wleprz
49° 37' 55.461" N
19° 7' 40.006" E

WATÓWKI - CULOWE

Krzyżówki
(776,7 m n.p.m.)
gmina Jeleśnia
49° 35' 34.77" N
19° 22' 47.402" E

BACÓWKA SOPKI STOPKI

Cięcina
(469,1 m n.p.m.)
gmina Węgierska Górka
49° 35' 44.22" N
19° 8' 47.818" E

WATÓWKI - JABŁONÓW

Krzyżówki
(714,6 m n.p.m.)
gmina Jeleśnia
49° 35' 33.581" N
19° 22' 28.069" E

HALA BORACZA

Żabnica
(845,5 m n.p.m.)
gmina Węgierska Górka
49° 32' 33.203" N
19° 10' 15.492" E

PRZY GRANICY

Korbielów
(802,7 m n.p.m.)
gmina Jeleśnia
49° 32' 45.224" N
19° 22' 3.097" E

U BORU

Jeleśnia
(478,5 m n.p.m.)
gmina Jeleśnia
49° 37' 55.582" N
19° 18' 19.225" E

KRÓLOWA

Soblówka
(744,7 m n.p.m.)
gmina Ujsoły
49° 25' 2.092" N
19° 7' 31.631" E

Rycina 5. Rozmieszczenie bacówek na Beskidzkim Szlaku Bacówek wraz z danymi lokalizacyjnymi – Beskid Żywiecki

Najważniejsze efekty realizacji programu

Najważniejszymi efektami długofalowych działań Samorządu Województwa Śląskiego jest przede wszystkim:

- Przywrócenie różnorodności biologicznej na halach, łąkach i polanach górskich.
- Przywrócenie charakterystycznego dla Beskidów krajobrazu.
- Przywrócenie gospodarki pasterskiej w Beskidach i w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej.
- Zwiększenie pogłowia owiec.
- Zintegrowanie środowiska pasterskiego.
- Zainteresowanie społeczności lokalną kulturą i tradycją.
- Przywrócenie charakterystycznej infrastruktury pasterskiej.
- Przywrócenie atrakcyjności turystycznej obszarów objętych Programem.
- Zwiększenie zainteresowania produktami spożywczymi o wysokich walorach jakościowych.
- Pobudzenie gospodarcze w Beskidach i w Jurze Krakowsko-Częstochowskiej.

„Problematyka marginalizacji i dezagraryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich – problemy strukturalne”

Nawiązując do tematyki spotkania dotyczącego marginalizacji i dezagraryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej na obszarach górskich, należy stwierdzić, iż proces ten postępuje już od wielu lat. Obecnie w Polsce systemowe wsparcie, tj. dopłata ONW czy programy rolnośrodowiskowe, nie jest wystarczającym narzędziem, które by w szczególny sposób zachęciło rolników do podejmowania trudu prowadzenia gospodarstwa rolnego na obszarze górskim, które nigdy nie będzie w stanie konkurować pod względem ekonomicznym z gospodarstwami rolnymi prowadzonymi na terenach o lepszych uwarunkowaniach geograficznych i klimatycznych. Dlatego też nie o to powinno nam chodzić, gdyż rolnictwo w górach to oczywiście możliwość produkcji wysokiej jakości żywności ekologicznej, jednak o bardzo mocno ograniczonej ilości i przy ogromnych nakładach finansowych. Powinniśmy się skupić przede wszystkim na dostarczanych dobrach publicznych, które w żadnym stopniu i nigdy nie zostały wycenione, a rolnicy nigdy nie otrzymali w zamian za ich zapewnienie wynagrodzenia.

Działania, które podejmują samorządy województw w zakresie ochrony różnorodności biologicznej w górach na podstawie gospodarki pasterskiej, powinny znaleźć się w kręgu zainteresowania oraz działań podejmowanych przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, ponieważ mówimy tutaj ciągle o gruntach rolnych, choć gospodarując na nich, osiągamy lepsze efekty środowiskowe niż efekty w postaci produktów rolnych.

Możliwości samorządów w realizacji omawianych działań są mocno ograniczone przepisami prawa, a także kwestiami finansowymi. Przedsięwzięcia samorządu województwa w tym zakresie tylko w niewielkim stopniu odpowiadają na potrzeby rolników, dlatego aby zatrzymać niekorzystne procesy zachodzące w rolnictwie górskim, należy podjąć jak najszybciej działania w tym kierunku. Jedynie systemowe realne i kompleksowe wsparcie może stać się podstawą zrównoważonego rozwoju obszarów górskich z uwzględnieniem tego, co mamy najcenniejszego i co powinniśmy chronić i pielęgnować – środowisko.

Wojewódzki Program Aktywizacji Gospodarczej oraz Zachowania Dziedzictwa...

Moim zdaniem aby zatrzymać niekorzystne procesy marginalizacji i dezagraryzacji górskiej rolniczej przestrzeni produkcyjnej, powinniśmy dofinansować „górskie gospodarstwa rolne”. Na potrzeby wsparcia powinniśmy zdefiniować, co to jest „górskie gospodarstwo rolne”, wycenić dobra publiczne, jakie przynosi jego działalność, i na tej podstawie wypłacać rolnikom dodatkowe wynagrodzenie.

Mapa terenów wypasowych Wojewódzkiego Programu – Owca Plus do roku 2027 wraz z lokalizacją bacówek wchodzących w skład Beskidzkiego Szlaku Bacówek

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA) jest organizacją pozarządową z trzydziestopięcioletnią tradycją. Naszą misją jest wspieranie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, a w szczególności przedsiębiorczości, tworzenia pozarolniczych miejsc pracy oraz zapewnienie równych szans kobietom, osobom bezrobotnym i młodzieży. Realizujemy ją poprzez działalność pożyczkową oraz usługi wspomagające tworzenie i rozwój małych przedsiębiorstw na terenach wiejskich. Jesteśmy jednym z największych i najbardziej aktywnych funduszy pożyczkowych w Polsce. Angażujemy się w programy rozwoju lokalnego, inicjatywy środowiskowe oraz działania informacyjne i edukacyjne. Jesteśmy wydawcą uznanych opracowań i specjalistycznych raportów. Publikujemy co dwa lata renomowany raport o stanie wsi (ostatnia edycja: „Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi”). Wydajemy liczne publikacje promujące zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, w tym poruszające kwestie adaptacji do zmian klimatu i efektywnej gospodarki zasobami. Od 2009 roku organizujemy konkurs „Polska wieś – dziedzictwo i przyszłość”, w którym nagradzamy prace naukowe i popularnonaukowe o tematyce związanej z wsią i rolnictwem oraz promujące historię i dziedzictwo kulturowe wsi. Z naszej inicjatywy odbywają się debaty w ramach cyklicznego konwersatorium „Polska wieś w XXI wieku”. Ponadto zrealizowaliśmy kilkadziesiąt projektów międzynarodowych, krajowych i lokalnych. Ich odbiorcami są mieszkańcy wsi i rolnicy, samorządy lokalne, sektor doradztwa rolniczego, instytucje publiczne oraz sektor małych i średnich przedsiębiorstw.

*Fundacja na rzecz Rozwoju
Polskiego Rolnictwa*

Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa

www.fdpa.org.pl

www.facebook.com/Fundacja.FDPA

Autorzy podejmują ważne i aktualne problemy gospodarowania na obszarach górskich, czyli temat marginalizacji i dezagraryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Wartością dodaną publikacji jest zaprezentowanie, obok wyników badań przeprowadzonych w rejonach górskich Polski, także danych z wybranych regionów górskich innych krajów Europy.

dr hab. inż. Józef Kania, prof. ucz.

Monografia może być doskonałym przyczynkiem do dyskusji o stanie rolnictwa na obszarach górskich w Polsce i nie tylko, a także o działaniach, które należy podejmować, aby zmniejszyć zagrożenie peryferyzacji tych obszarów.

dr hab. Piotr Frączek, prof. ucz.

Monografia jest drugim tomem z serii pięciu publikacji przygotowanych w ramach projektu „Europejski Zielony Ład – wyzwania i szanse dla polskiego rolnictwa” realizowanego przez Fundację na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa. Opracowania powstały po seminariach, których celem było nie tylko upowszechnienie założeń nowego konceptu UE, ale również wypracowanie wspólnych kierunków i wytycznych w zakresie przełożenia zapisów EZŁ na praktykę rolniczą i wykorzystania jego elementów jako szansy rozwoju polskiego rolnictwa.

ISBN 978-83-67450-10-2

9 788367 450102